

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

37. AASTAKÄIK 2025 NUMBER 1 (430)

“Me ei räägi enam sellest”: Ekspeditsioonist manside juurde 1983. aastal	<i>Urmas Bereczki</i>3
Kirjandus ja elu	<i>Gilles Deleuze</i> 14 <i>Tõlkinud Jüri Lipping</i>
Deleuze 100: Kolm ettekannet	<i>Jüri Lipping</i> 23
Luulet	<i>Pankhuri Sinha</i> 74 <i>Tõlkinud Jüri Talvet</i>
Teadus maa ja taeva vahel: Füüsika Aragatsi mäel Armee- nias	<i>Riho Nõmmik</i> 79
Robert Walseri jälgedes: Märkusi Enrique Vila-Matase <i>Bartleby & Co</i> joonealustele märkustele	<i>Eve Pormeister</i> 102

“*Bis auf weiteres...*”: 1941. aasta suvel Eesti ajakirjanduses avaldatud ametlikud teadaanded Saksa sõjaväevõimu kehtestamise kohta

Peeter Kaasik 125

Arvustus: Südame aeg. Viivi Luik. *Pühaduse purunemine*. (Eesti mõttelugu 179.) Toimetanud Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, 2024. 320 lk.

Margus Laidre 167

Abstracts

..... 174

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXIII

Herbert Normann 181

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Litograafilised lehed lk 13, 73, 78, 101, 124:

MAARIT MURKA (1981) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia maalikunsti erialal 2004, magistrikraad Helsingi Kunstiakadeemiast 2006. Näitustel on ta oma eri tehnikas loodud loominguga esinenud alates 2001. aastast. (Siinsed teosed on pildistanud Stanislav Stepaško.)

“ME EI RÄÄGI ENAM SELLEST”

Ekspeditsioonist manside juurde 1983. aastal

Urmas Bereczki

Ükski reis ei alga rongi- ega lennujaamast, isegi mitte kodussest pakkimisest, vaid hoopiski raskemini määratletavast kohast ja tegevusest. Ka minu 1983. aasta suve Siberi-ekspeditsioon Kaljo Põllu ja ENSV Riikliku Kunstiinstituudi (nüüdse Eesti Kunstiakadeemia) üliõpilastega algas hoopis varem. Kas juba 1958. aasta kevadtalvel, siis, kui Leningradi ülikooli ühiselamus teisel pool Neevat Talvepalee vastas noor mansi keeleteadlane Jevdokija Rombandejeva mu hälli juures aeg-ajalt mansi karulaule laulis, kui mu vanemad ära olid, ei tea. Igatahes aasta enne ekspeditsiooni pidin instituudi rektori Jaan Varese kabinetis käima, et ennast kaasa rääkida. Selleks et mitte selle õppeasutuse üliõpilasena ja isegi mitte NSVLi alalise elanikuna ekspeditsioonile kaasa minna, oli mul Kaljo Põllu sõnutsi tingimata rektori nõusolekut vaja. Ühtlasi pidin ka enda kaasamise vajadust millegagi õigustama. Õppisin tollal Budapesti ülikoolis. Kuigi riigieksam mu põhierialadest oli juba seljataga, õppisin, veel mõnevõrra juba igavese üliõpilase staatuses, Soome kultuurilugu ja silmaringi laiendamiseks pisut teisigi aineid, nagu ladina, vanakreeka ja heebrea keel, nii et natuke mansi keelt juurde õppida ei tundunud kuigi suure jõupingutusena. Nõnda lubasingi Põllule ja rektorile hakata mansi keelt õppima, et ekspeditsioonil manside rahvapärимust lindistada.

See polnud muidugi kõnekeel, mida ülikoolis õpetati, vaid pigem tulevastele keeleteadlastele mõeldud grammatikapõhine

võrdlus ungari ja mansi kui ta lähima sugulaskeele vahel. Hoolimata sellest pidi mul midagi kahe kõrva vahele jääma, sest vähemalt ühel korral ekspeditsiooni jooksul vestlesin ma 70–80-aastaste mansi memmedega, kes ühtegi sõna vene keelt ei rääkinud. Sõna *vestlus* on selle kohta muidugi palju öeldud; ma lihtsalt esitasin neile mansi keeles küsimusi ja mu suurimaks üllatuseks vastasid nad oma emakeeles, millest omakorda mina suurt midagi aru ei saanud. Üldiselt sai aga igal pool hakkama tollase “rahvastevahelise suhtluse” ehk vene keele abil. Sündmustest ette rutates võib kohe nentida, et kohalikud inimesed, nähes tudengeid suure tuhina ja keskendumisega tööd tegemas, muutusid omakorda usaldavaks ja vastasid meie küsimustele päris avameelselt.

Kõigepealt tuli aga jõuda Lääne-Siberisse, hiiglaslikku Obi jõkke suubuva, ürgmetsadest ja soodest ümbritsetud Sosva jõe kallastele, kuhu tollal peale jõe veel ühtegi teed ei viinud. Tänu eraldatusele oli see manside asuala, mis kunagi ulatus Lääne-Siberist Lääne-Uuraliteni, Euroopa kõige idapoolsema küljeni (mille lähedal ka ungarlased 5. sajandini elasid, enne kui nad lõunasse ja pärast läände siirdusid; osa ungarlasi jäi aga maha ja elas seal kuni 13. sajandini, kuni mongolid nad laiali paiskasid), üks nende viimaseid üsnagi terviklikult säilinud kantse. (Kasutasin siin sõna *asuala*. Kas ei peegeldu aga selles juba *a priori* suurema rahva vägivald väiksema suhtes? Kas mõiste *kodumaa* on siis ainult suurte privileeg? Väiksemad, eriti oma riigita rahvad, peaksid leppima “asualaga”? Või on mansidel ja tšuktsidel tõesti ühine kodumaa? Kas eestlastel oli 1983. aastal oma *kodumaa* või *asuala*?)

Obi jõeni kestis sõit rongiga viis päeva. Jõudis ka oma reisi-kaaslastega tuttavaks saada ja juttu vesta. Jutuks tulid manside kõrval veel kõiksugu muud küsimused, näiteks tollast nn suurt kodumaad puudutavad. Jäi meelde, et küsisin oma reisikaaslastelt, kas laial Venemaal, õigemini NSVLis ringi rännates tunnetavad nad seda välismaana. Välismaaks seda ei peetud, aga kodumaaks ka mitte.

Esimest korda vahetasime rongi Leningradis, kust siirdusime kirdesse enam-vähem sama teed pidi, mis viis tuhanded eestlased 1940. ja 1950. aastatel oma kannatuste rajal asumisele või vangilaagritesse. Neid viimaseid nägime rongiaknast ka oma reisi ajal

nii vasakult kui paremalt, aga need polnud enam nii hiiglaslikud kui mõni aastakümme varem. Mõnes kauges suletud linnas tundus, et hea käitumise korral vist lasti vangid linna hulkuma, sest siin ja seal, eriti raudteejaama ümbruses, võis näha paljaks aetud peaga ja karmi näoilmega mehi, kes tundusid justkui mõne teise maailma saadikutena. Peatusi oli harva, läbi udu meenuvad Kotlas, Uhta ja Inta. Kui rong peatus, võis ta seda teha mitmeks tunniks, nii et jõudis vahel ka linnas ringi vaadata. Kui mälu ei peta, käisime Uhtas või Intas koguni ujumas. Läbi laia taiga ida poole kulgedes muutus me ümber tasapisi ka loodus, kuused jäid keskelt ja ladvast kitsamaks ja madalamaks. Inimene tunnetas ennast üha enam külalisena, täpsemalt, kutsumata külalisena ülivõimsa looduse rüpes.

Mingis teises linnas jalutades juhtus meiega see, mida juba paljudelt Venemaal käinud inimestelt olin kuulnud. Ühes surnuaias astus meile ligi keskealine mees ja küsis, kes me sihukesed oleme. Vastust kuuldes ütles, et selge see, oleme luurajad ehk “špioonid” ja ta läheb jalamaid miilitsajaoskonda meid üles andma. Mina vist küsisin temalt, et huvitav, kelle järele me siin surnuaias luurame? See oli korraga naljakas, aga ka ähvardav. Kellele sellist jama tundmatus linnas vaja, jääme veel rongist maha, mõtlesime. Õnneks seda ei juhtunud, Kaljo Põllul ja mõnel hakkajamal meie seast õnnestus mees kuidagi ümber veenda. Jõudsime rongile, et sõita edasi kurikuulsa Vologda suunas, kus algas üsnagi ootamatult avar ning näiliselt elutu tundra.

Kord jäi rong kusagil põhja pool polaarjoont pikemalt pidama. Kellaaeg oli ebamäärane — ei teadnud, kas on hommik või õhtu —, päike paistis ju öö läbi. Ootasime kaua keset tühja maad ühe peaaegu telefonipostipaksuse ja umbes kahe meetri kõrguse puust kilomeetriposti lähedal. Tagantjärele arvan, et post oli sellepärast nii kõrge, et ta ots talvel lumest välja ulatuks. Sellel seisis number 1957, minu sünniaasta. Hiljem selgus, et teatud mõttes see reis osutuski tähtsaks verstapostiks või koguni pöördepunktiks mu elus. Ainult ühte aspekti esile tõstes on mitmest endisest reisikaaslasest saanud mu eluaegsed sõbrad ja seal ma tutvusin ka oma tulevase naise, meie laste emaga.

Logistasime tasakesi üle Uuralite mineraaliderikka ja aastamiljonitega ümaraks kulunud mägede Labõtnangini. Selle arktilise linna koledus ületas mu senise kujutlusvõime piirid. Mulle tundus, et inimene on siin saavutanud maakeral objektiivselt võimaliku ülima korralageduse. Mõtlesin, et kui keegi püüaks seal meelega veel suuremat tohuvabohu luua, hakkaksid asjad juba loodusseaduste sunnil ilu ja harmoonia poole liikuma. See paistis niisama paratamatuna kui ülesmäge minekule järgnev allamäge laskumine. Paraku nägi linn välja oma puuhurtsikute, nende ees seisvate metallist joogiveetünnide ja igikeltsa tõttu mitte maa all, vaid maa peal risti-rästi kulgevate torude ja vaaruvaid joodikuid meenutavate viltuste elektripostidega nagu Rio de Janeiro kuulsad *favela*'d. Puudus aga troopikale omane värviküllane maalilisus. Kõik siin oli raskemeealne, nüri ja lootusetu. Neid nägematagi oli kahju lastest, kes siin linnas kusagil mingit ilu näha ei saa.

Õnneks pakub loodus igal pool midagi erilist. Siin oli selleks Ob oma kümne kilomeetri laiuse deltaga, millest üksnes ülesõit Salehardi kestis pool tundi. Teist kallast polnud algul näha, nagu oleksime sõitmas ulgumerele. Salehard oli hoopis teistsugune linn kui Labõtnangi. Seal kohtas ka keni keisririigiaegseid puumaju ja kogu linn oli korrastatum. Samas, nagu kõikides Venemaa põhjala linnades, mida meil näha õnnestus, tekkis mulje, et kõik see, mida valge inimene seal viimase paari sajandi jooksul ehitada oli jõudnud, on ajutine. Puudus igasugune teadlik planeerimine. Nagu majad ei olekski päris kodudeks mõeldud, vaid ainult vahelaagriks, mis kiiruga ja suvalises kohas kunagise garnisoni, kaevanduse või vangilaagri ümber püsti pandud, et oleks võimalik neid, kui vaja, südamevaluta maha jätta. Kes teab, äkki see lohakuse ja ajutisuse pitserit kandev hoonestus polegi muud kui kunagiste ehitajate ja nende käsuandjate alateadvuse arhitektuuriline peegeldus.

Samas Salehardis kohtasime ka rahvarõivastes neenetseid. Nad mõjusid selles kohas ühe hoopis teistsuguse, kadunud maailma esindajatena, kes ilmunud justkui muinasjutust. Nad tulid kaugealt, karmist, kuid vabast maailmast, kus pidid omaenda oskuste ja vahenditega toime tulema, mis eeldas elamist kooskõlas nii looduse kui ka esiisade traditsioonidega. Vana elatusviis hoidis nen-

de keelt ja rahvustunnet, vähemalt nii meile tundus nende keelt ja omavahelist juttu kuuldes, nende väarikat käitumist nähes. Keset suve tulid nad oma põhjapõdrarakenditega linna sisseoste tegema. Et saan libiseb ka murul, selle peale poleks ise tulnudki. Vankriga poleks ju tundras midagi peale hakata. Neenetsite nõtked, oskuslikku käsitööd ja aastatuhandete traditsiooni näitavad saanid eraldusid oma kõrge kvaliteedi poolest Nõukogude ajastu olematu disainiga masinatest jäägitult.

Salehardis käisime Loit Jõekaldaga ja vist Kalle Vellevooga kohalikus vene saunas, mis asus kusagil äärelinnas. Loit oli seal juba kaks aastat varemgi käinud, ilmselt samasuguse ekspeditsiooni vahepeatusel. Tol ajal olid tal pikad juuksed. Sauna esikus astus keegi ootamatult tema juurde ja teretas teda, ta tunti ära!

Salehardist sõitsime Obi jõel edasi tiiburiga, umbes 500 km lõuna suunas. Korraga saime jälgida ainult ühte kallast, sest teine jäi liiga kaugele. Kallastel laius eurooplase silmaga vaadatuna üüratutel aladel ürgmets. Ainuüksi selle kogemine nii vahetus läheduses täitis lootusega, et inimene ei ole jõudnud veel kõike oma tahtele allutada ja ära rikkuda ning et siin kandis valitseb hoopis loodus inimese üle. Vee ääres vedeles tuhandete tihumeetrite kaupapuid, mis oli ainult osalt looduslik ajupuu. Asulates nägime hiigelsuuri koonusekujulisi söe- ja puidumägesid pooleldi vees. Miks neid vees hoiti, pole ma seni aru saanud.

Tiibur peatus vahel mõnes väikeses sadamas, peale tulid hantidest kalurid, kes rääkisid igasugu kalamehejutte. Saime teada ka seda, et neile polnud veel passe antud, ilma milleta ei saanud elukohast lahkuda. See oli jääknähtus 19. sajandi mõisaaja sunnismisusest, mille Nõukogude võim oli taas kehtestanud. Tegelikult oleksid pidanud kõik NSVLi kodanikud saama 1981. aastaks passi, aga isegi sellise seaduse olemasolu tundus 20. sajandi viimasel veerandil anakronismina ja vastuolus riigis ametlikult justkui kehtivate laiade kodanikuõigustega.

Õhtul istusime ümber väikesele jõelaevukesele, millega sõitsime veel ühe ööpäeva jagu Sosva jõe pidi tagasi lääne poole, enne kui jõudsimme Sosvasse, meie esimesse peatuspaika, kus välitööd tegime. Ekspeditsiooni ajal peatusime kahes külas: juba

mainitud Sosvas ja Sosva jõge pidi edasi sõites väiksemas ning arhailisemas Lombovožis.

Kohale jõudes läks kohe kibe töö lahti. Tudengid kukkusid joonistama ja pildistama, ma lausa imetlesin nende oskusi ja pühendumust. Hiljem saabus etnograaf Edgar Saar, kohal oli ka tulevane keeleteadlane Kristiina Ross. Mina sain Kaljo Põllult fotoaparaadi, värvifilmid diapositiivide jaoks olid endal kaasas. Hakasin ka ise pildistama, need olid mu elu ühed esimesed fotod. Käisin majades vestlemas, lindistasin ka vanasõnu, mida mansidel polevat olnud. Hiljem tahtsin kõik enda kogutud vestlused, rahvalaulud ja muinasjutud anda noorele, juba tollal tunnustatud ungari keeleteadlasele Éva Schmidtile, kes aga ütles, et tal on endalgi nii palju handi materjale, et ei jõua neid läbi töötada. Hiljem elas Éva aastaid Handimaal ja suri seal varakult seni segaseks jäänud asjaoludel.

Mansi külade laiade vinka-vonka kulgevate tänavate ääres olid pisikesed ühetoalised palkmajakesed. Kõrval veel väiksem loomasara, mille katuseks olid heinakuhilad. Siin ja seal võis näha jalgadel seisvaid sammasaitu, mida ammusest ajast oli kasutatud toidu hoidmiseks. Tegelikult ei olnud need külad kuigi vanad, inimesed kolisid siia oma endistest suve- ja talveasulatest Nõukogude võimu sunnil. Meie külaskäigu ajal südasuvel seisis paljude majade õues telk, kus tunti ennast mugavamalt. See oli ilmselt mälestus püstkodadest, külade-eelsetest aegadest, mil peamiseks elatusviisiks oli kalastamine ja jahindus. 1983. aastal hariti vähesel määral maad, kasvatati kartuleid, peeti lehmi ja hobuseid. Kõige vanemad inimesed rääkisid ainult oma emakeelt, keskealsed kõnelesid omavahel juba põhiliselt vene keelt, kuid vanematega suheldi veel mansi keeles. Nende lapsed, kes kooliajal elasid suuremate asulate koolide internaatides, valdasid üksnes vene keelt, neil polnud enam sõna otseses mõttes ühist keelt oma vanavanematega.

Kas saab seda äsja kirjeldatud eluviisi- ja keelekaotust seletada maailmas mujalgi tuntud loodusrahva ja tänapäeva tsivilisatsiooni kokkupõrkega (nagu Ameerikas, Austraalias ja saamide puhul Põhjamaades) või oli siin tegu teadliku traditsioonide lõh-

kumisega, et kaasata uusi alasid ühiskondlikku tootmisahelasse ja selle kiiluvees ka päriselanikud assimileerida, on raske öelda.

Mansisid oli tollal kokku umbes 7000, enam-vähem niisama palju kui sada aastat varem, mil suur Ungari fennougrist József Szinnyi ennustas nende peatset väljasuremist. Õnneks see 19. sajandi lõpu arengule toetuv prognoos täide ei läinud, kuigi juba meie reisi ajal oli kuulda, et naftatööstuse survele on kusagilt mandside teistelt asualadelt hakatud rahvast põhja poole ümber kolima, sinna, kus leidus veel puutumata loodust, metsloomi ja kalu. Kuidas seda nähtust nimetadagi? On see rahvuslik puhastus või siis rahvaste ränne, mida on kogu ajaloo vältel ikka ja jälle toimunud?

Need on ebamugavad küsimused, sest meie vastusest sõltub kasutatav terminoloogia, mis omakorda määrab narratiivi, millega juhtunut kirjeldame, ja ühtlasi, kuidas sellega suhestume. Narratiivi loomus aga määrab, kas tegemist on tragöödia, komöödia, oodi, hümni, elegia (mansidel olid muide kunagi olnud kangelaslaulud) või hoopis mõne muu, teatri või luule vallas tundmatu žanriga. Ärgem unustagem, et ajalooteaduski on välja kasvanud kirjandusest!

Tagasisõit Sosvast kujunes meil seiklusrohkeks, mille käigus tuli mõnisada kilomeetrit ka Teise maailmasõja järgsetel aastatel konstrueeritud “metsavahiga” lennata. See oli ühest küljest sõna otseses mõttes õõvastav kogemus, teisest küljest aga oli võrratu elamus näha aknast ääretut taigat, põlismetsa tema lugematute soojärvedega. Tagasisõidu alguses tekkis väike paanika, et kas laev madala veetaseme tõttu üldse läheb, aga lõpuks ta siiski läks. Juba mõnevõrra lõdvestunult pardal istudes, kus meid ründasid poole varblase suurused parmud, tuletas Kaljo Põllu meelde ühe vene klassiku sõnu: “Venemaal võid sa kannatada, aga igavust tunda mitte.”

Epiloogina ei saa ma siin mööda minna meie konfliktist Kaljo Põlluga, millest mul on seniajani väga kahju. Olgu kohe öeldud, et ega me selle tõttu teineteist ei vältinud ja hiljem lõpetas Põllu ise selle teema sõnadega “me ei räägi enam sellest”.

Arusaamatused said alguse meie jutuajamise järel, mis toimus kas reisi lõpus või vahetult pärast seda. Kaljo Põllu palus, et ma

NSVLis ekspeditsioonist ei räägiks ja ei kirjutaks ega ka mainiks, et ma sellest osa võtsin. Välismaa küsimuse jättis ta minu hoolde, vähemalt nii ma seda mäletan ega usu, et võisin tema sõnadest nii valesti aru saada.

Mis siis juhtus? 1983. aasta kevadel ja ka sügisel õppisin ma juba Helsingi ülikoolis, täpsemalt, kogusin materjali oma ajaloo-teemalise väitekirja jaoks. Tollal ma veel kunstiga ei tegelenud, etnograafiks ega folkloristikks saada ei kavatsenud. Ajalooõpingute tõttu tundsin kõige rohkem huvi manside saatuse vastu. Üliõpilaste teaduskonverentsil, mille Põllu korraldas, käsitlesin manside etnogeneesi ja hilisema ajaloo küsimusi. Arvasin, et valin varsti akadeemilise karjääri ja suundun teaduse radadele, aga ka seestpoolt kipitas mingi eneseväljendamise vajadus. Milleks ma ekspeditsioonist osa võtsin, kui sellest kellelgi mingit kasu pole? Nii ma mõtlesin. Mida kasu laiemas filosoofilises mõttes tähendab ja kas maailm tahabki üldse tött teada, selle üle ma pikemalt ei arutlenud. Nüüd aga tean, et kes liiga palju kõhkleb, ei tee kunagi midagi...

Teisisõnu, ma ei hoidnud oma 1983. aasta ekspeditsiooni kogemusi endale. Pidasin sel teemal loenguid ja näitasin Mansimaal tehtud slaide Budapesti, Viini ja Göttingeni ülikoolis, soomlastele ja Soomes õppivatele välismaalastele Helsingi ülikooli ühiselamus ning Soome ühe vanima ja suurima teadusseltsi Soome-Ugri Seltsi (Suomalais-Ugrilainen Seura, 1883) üritusel. Viimase järel ütles Helsingi ülikooli professor Mikko Korhonen, et pärast Vene revolutsiooni pole sel teemal keegi seltsis rääkinud, aga üllatav on see, et fotod olukorrast praegu, s.t 1983. ja 1984. aastal, ning kaheksakümmend aastat tagasi on üllatavalt sarnased. Avaldasin mitmeleheküljelise artikli koos värvifotodega *Suomen Kuvalehti*,¹ mis oma kahesajatuhandelise trükiarvuga oli suurim Põhjamaade poliitiline nädalaleht; artikli lõpetasin manside suure poeedi Juvan Šestalovi luuletusega. Nõukogude ametivõimud ei siis ega pärast seda mulle sel teemal küsimusi ei esitanud ega hoiatanud või ähvardanud mind. Midagi sellist ei saadetud

¹Urmas Berec[z]ki, "Vogulilaiskylässä Uralin takana: Vielä helkkyy mansin laulu". — *Suomen Kuvalehti*, nr 8, 1984, lk 66–71.

ka Ungari saatkonda Nõukogude Liidus. Juhtus aga nii, et pärast mu ettekannet Soome-Ugri Seltsis paluti mul kirjutada artikkel ka seltsi teadusajakirjale, mis on kitsas erialaajakiri, mõeldud põhiliselt fennougristidele, mida loeb ehk kogu maailmas vaid paarsada inimest. Artikli pealkiri oli “Põlvkondadevaheline kuristik tänapäeva obiugrilaste juures”.² Selles ma püüdsin hästi kammitsetult, ranget enesetsensuuri rakendades ja kordagi mainimata, et ma ise kohapeal käisin, kirjutada neist manside saatuse küsimustest, mis mind ennast kõige rohkem vaebasid. Mind ärritas ka see, et “vabas maailmas” mitte keegi NSVLi väikerahvaste probleemidest ei kirjutanud, see ei olnud tolle aja poliitilises olukorras salongikõlblik teema. Aasta hiljem, 1985. aastal Sõtkõvkaris peetud soome-ugri kongressi ajal saime Kaljo Põlluga uuesti kokku ja sain teada, et minu artikli tagajärjel olevat puhkenud tohutu skandaal ja eestlasi ei taheta enam Siberisse lasta. Pidin lubama, et lähima kümne või kahekümne aasta jooksul ma enam mansidega ei tegele, mida ma ka ei teinud. Mul oli tõesti kahju ja piinlik, et minu artikkel eestlastele ja Kaljo Põllule probleeme põhjustas. Ka Lennart Meri olevat maininud, et teda ei tahetud selle artikli tõttu Siberis teatud piirkonda sisse lasta, kuigi lõpuks ta sinna siiski pääses. Aastaid hiljem sain ma n-õ isiklike kanalite kaudu teada, et minu artikkel oli sattunud Jevdokija Rombandejeva kätte, kes kunagi mu hälli juures karulaule laulis ja kellega ma paarkümmend aastat hiljem kevadises Budapestis jalutasin. Tõljal ta oli meeldiv ja ka ilus naine. Kuuldavasti ka hea laskja — nooremas põlves olevat ta oravat küttides suutnud pisikest looma silma tabada, et karusnahk kannatada ei saaks. Siis, kui ta mu artiklit luges, olevat ta südamest solvunud selle pärast, et ma rääkisin seal mansisid ahistavast viinasõltuvusest, mis mehi enneaegu maha niitis. Vist oli mu artiklis vihje ka Bernát Munkácsi 19. sajandi kirjeldusele (1888), kuidas tulivesi oli sinna kanti jõudnud “tänu” kunagiste vene kaupmeeste ahnusele.

Epiloogi epiloogina alapealkirjaga “kümme aastat hiljem” tuleks veel nimetada kohtumist Budapesti ülikoolis Juvan Šesta-

²Urmas Bereczki, “Sukupolvien kuilu nykypäivän obinugrilaisilla”. — *Suomalais-Ugriilaisen Seuran aikakauskirja* 79. Helsinki, 1984.

loviga, keda ma polnud palju aastaid näinud. Kui mind temale uuesti tutvustati, langes ta mulle kaela ja hüüdis: “Ma lasin su artikli mansi keelde tõlkida. Sina olid esimene, kes olukorrast tõtt rääkis, oled meil peaaegu rahvuskangelane!” *Suomen Kuvalehtis* ilmunud artiklist ei olnud ka tema midagi kuulnud. Nii see lugu oli, uskuge või mitte!

Sa ei vastuta teiste inimeste rumaluste eest, ütles mulle kord üks elutark inimene. Kuid tegelikult ei tea ma tänapäevani, kas ma käitusin õigesti või mitte.

URMAS BEREZKI (1957) on õppinud Budapesti Ülikoolis ajalugu ja keeli 1975–1983, filosoofiadoktor 1997 (Budapesti Loránd Eötvösi Ülikooli filosoofiateaduskond), õppinud kunsti Firenzes ja Faenzas 1988–1991. Ungari diplomaat Helsingi suursaatkonnas 1992–1996, Ungari Instituudi direktor Tallinnas 1999–2005 ja 2011–2015, Ungari suursaatkonna suursaadiku nõunik Tallinnas a-st 2019. *Akadeemias* on ta avaldanud ettekande “1956. aasta Ungari revolutsiooni tagamaadest” (2001, nr 7, lk 1355–1366), artiklid “Ungari inimnäolise kapitalismi otsingul” (2019, nr 3, lk 442–463), ““Käimas on sõda”” (2020, nr 9, lk 1633–1652) ja “Kadunud keelte kaja: Fantaasiarännak kadunud keelte kanul” (2024, nr 4, lk 771–777) ning arvustused Laurent Obertone’i teoste *Guerilla: Le jour où tout s’embrasa* ja *Gerilla: Franciaország végnapjai* (2021, nr 3, lk 539–547) ja Sándor Sztupkay märkmete alusel koostatud raamatu *Hingepäevik töölaagrist* kohta (2021, nr 12, lk 2276–2281).

MAARIT MURKA. Positsioon 4 (2015)

KIRJANDUS JA ELU

Gilles Deleuze

Tõlkinud Jüri Lipping

Kirjutamine ei tähenda kindlasti (väljenduse) vormi pealesurumist elatud ainele. Kirjandus hoidub pigem vormitu või ebatäieliku poole, nagu ütles ja talitas Gombrowicz. Kirjutamine on saamise asi, alati ebatäielik, alati tegemisel, valgudes üle kogu elatava või elatud aine. See on protsess, teisisõnu Elu läbipääs, mis läbistab elatavat ja elatud kogemust. Kirjutus on lahutamatu saamisest: kirjutades toimub naiseks-saamine, loomaks- või taimeks-saamine, molekuliks-saamine, kuni tajumatuks-saamiseni välja. Need saamised seostuvad üksteisega, järgides eriomast liini nagu Le Clézio romaanis, või eksisteerivad koos kõigil tasandil, järgides uksi, lävesid ja tsoone, mis moodustavad terve universumi nagu Lovcrafti vägevas loomingus. Saamine aga ei lähe vastassuunas ja pole võimalik saada Meheks, niivõrd kui mees esitub domineeriva väljendusvormina, mis taotleb kogu aine allutamist, samas kui naisel, loomal või molekulil on alati pagemise ois, mis ei lase end ära vormistada. Häbi olla inimene — kas leidub veel paremat põhjust kirjutamiseks? Ja isegi saamises naisel tuleb alles naiseks-saada, ning sel saamisel pole midagi pistmist seisundiga, mida ta võiks pidada endale kuuluvaks. Saamine ei tähenda mingi vormi omandamist (samastumine, jäljendamine, *mimēsis*), vaid ümbruse, eristamatuse või eraldamatuse tsooni leidmist, kus

La littérature et la vie. — Gilles Deleuze. *Critique et clinique*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1993, p. 11–17.

© 1993 Les Éditions de Minuit.

Avaldame kirjastuse Les Éditions de Minuit nõusolekul.

ei saa enam eristuda *mingist* naisest, loomast või molekulist: ei ebatäpne ega üldine, vaid ettenägematu, eeleksisteerimatu, mitte niivõrd mingis vormis määratud, kui mingis populatsioonis singulariseeritud. Ümbruse tsooni võib sisse seada millega tahes, tingimusel et selleks luuakse kirjanduslikud vahendid, nagu seda teeb André Dhôtel astriga: sugude, perekondade või riikide vahelt pääseb midagi läbi.¹ Saamine on alati “vahel” või “hulgas”: naine naiste vahel või loom teiste hulgas. Kuid umbmäärane artikkel ilmutab oma väge ainult siis, kui see, mida ta paneb saama, on iseenesest vabanenud vormilistest tunnustest, mis panevad ütleva *see, too* (“see loom siin”...). Kui Le Clézio saab indiaanlaseks, on see alati ebatäielik indiaanlane, kes ei oska “kasvata da maisi ega tahuda piroogi”: ta siseneb pigem ümbruse tsooni, mitte ei omanda vormitunnuseid.² Sama lugu on Kafka järgi ujumistšempioniga, kes ei oska ujuda. Kogu kirjandust iseloomustab atleetlikkus, kuid selmet lepitada kirjandust spordiga või teha kirjandusest olümpiamängud, teostub see atleetlikkus orgaanilises hälbimises ja pagemises: sportlane voodis, nagu ütles Michaux. Loomaks saadakse seda enam, kui loom sureb; ning vastupidi spirituaalsele eelarvamusele on just loom see, kes oskab surra ja kellel on surma tunne või eelaimus. Kirjandus algab Lawrence'i järgi okassea surmaga või Kafka järgi muti surmaga, “vaeseid punaseid käpakesi õrna kaastunde järele sirutades.”* Kirjutatakse surevate vasikate eest, ütles Moritz (vt Moritz 1976: 38). Keel peab küündima naiselike, loomalike, molekulaarsete põigeteni ning iga kõrvalepõige on surelikuks saamine. Pole olemas sirgjoont ei asjades ega keeles. Süntaks on hädavajalike põigete kogum, mis luuakse iga kord, et ilmutada asjades olevat elu.

¹Vt Dhôtel 1979: 225 astriksi-saamise kohta raamatus Dhôtel 1960.

²Le Clézio 1971: 5. Oma esimeses romaanis *Le procès-verbal* (Le Clézio 1963) esitab Le Clézio oiivalisel moel tegelase, kes on haaratud naiseks-saamisesse, siis rotiks-saamisesse, ning lõpuks tajumatuks-saamisesse, kus ta tühistub.

*“Me tuhnime endas nagu mutid ning tuleme, karv must ja sametiline, oma kinnivarisenud liivakoobastest, vaeseid punaseid käpakesi õrna kaastunde järele sirutades.” Kiri Max Brodile, 28. august 1904 (Kafka 2012: 38). *Tlk.*

Kirjutamine ei ole oma mälestuste, oma reise, armastuste ja leinade, unistuste ja fantasmide jutustamine. On sama asi patustada liigse reaalsuse või liigse kujutluse kaudu: mõlemal juhul visandatakse reaalsusse või sisestatakse kujutlusse igavene issi-emme, oidipaalne struktuur. Infantiilses kirjanduskäsitluses on isa see, keda otsitakse teekonna lõpus, justkui une rüpes. Kirjutatakse oma isa-ema eest. Marthe Robert lükkas selle kirjanduse infantiliseerumise või psühhoanalüüseerumise viimse lõpuni, jätmata romanistile muud valikut kui Ebard või Orb (Robert 1972). Isegi loomaks-saamine pole kaitstud oidipaalse taandamise eest stiilis “minu kass, minu koer”. Nagu ütleb Lawrence: “Kui ma olen kaelkirjak ja tavalised inglased, kes minust kirjutavad [---] on kenad, kombekad koerad, siis nii see on, loomad on erinevad. [---] Vaistlikult sa vihkad seda looma, kes ma olen.”³ Üldreeglina kohtlevad fantasmid umbmäärasust pelgalt isikulise või omastava maskina: fraas “last pekstakse” muutub kiiresti fraasiks “mu isa peksis mind”. Kirjandus aga järgib vastupidist rada ning eksisteerib üksnes avastades näiliste isikute all ebaisikulist väge, mis pole sugugi mitte üldisus, vaid kõrgeima punkti ainulisus: mingi mees, naine, elajas, kõht, laps... Kirjandusliku lausumise tingimuseks ei ole kaks esimest isikut; kirjandus algab alles siis, kui meis sünnib kolmas isik, mis riisub meilt võimu öelda Ma (Blanchot’ “neutrum”).⁴ Muidugi on kirjanduslikud tegelased täiesti individueeritud, nad pole ei ähmased ega üldised; aga kõik nende individuaalsed tunnusjooned ülendavad nad nägemusse, mis kannab nad umbmäärasusse, justkui nende jaoks liiga võimsasse saamisesse: Ahab ja Moby Dicki nägemus. Kooner pole mingil juhul tüüp, vaid vastupidi, tema individuaalsed tunnusjooned (noore naise armastamine jne) lasevad ta ligi nägemusele: ta *näeb* kulda viisil, mis paneb ta pagema nõiajoonel, kus ta omandab

³D. H. Lawrence, kiri John Middleton Murryle, 30. mai 1929 (Lawrence 1934: 237).

⁴Blanchot 1949: 29–30, ja 1969: 563–564: “Midagi juhtub [tege-
lastega], mida nad ei suuda taas haarata muul moel, kui loovutades oma
võime öelda “Ma”. Kirjandus näib siin eitavat arusaama keelest, mis
leiab lausumise enese tingimuse kõneleja vaatepunkti markerites ja eriti
kahes esimeses isikus.

umbmäärase väe — üks kooner. . . , *veidi* kulda, veel kulda. . . Pole kirjandust ilma fabuleerimiseta, aga nagu Bergson suutis näha, ei seisne fabuleerimine, fabuleeriv funktsioon ei mina kujutlemises ega visandamises. Pigem jõuab ta nende nägemusteni, ülendub nende suutmiste või saamisteni.

Keegi ei kirjuta oma neuroosidega. Neuroos ja psühhoos ei ole elu läbipääsud, vaid seisundid, millesse langetakse, kui protsess katkeb, tõkestub või sulgub. Haigus ei ole protsess, vaid protsessi seiskumine, nagu “Nietzsche juhtumil”. Ka kirjanik kui selline pole haige, vaid pigem arst, iseenda ja maailma arst. Maailm on sümptomite kogum, mille haigus seguneb inimesega. Kirjandus ilmneb seega tervisliku ettevõtmisena: mitte et kirjanik oleks tingimata suure tervisega (siin oleks sama kahemõttelisus mis atleetlikkuse puhul), aga ta naudib vastupandamatut väikest tervist, mis tuleb sellest, et ta on näinud ja kuulnud asju, mis on tema jaoks liiga suured, liiga tugevad, hingematvad, mille läbimine kurnab teda, andes talle ometi saamisi, mille valitsev hea tervis muudaks võimatuks.⁵ Sellest, mida ta on näinud ja kuulnud, naaseb kirjanik punaste silmade ja katkiste kuulmekiledega. Millisest tervisest piisaks, et vabastada elu kõikjal, kus see on vangitsetud inimesest ja inimeses, organismidest ja sugudest ning neis? See on Spinoza väike tervis, kuniks ta kestis, andmas lõpuni tunnistust uuest nägemusest, millele ta avab läbipääsu.

Tervis kui kirjandus, kui kirjutus seisneb puuduva rahva leiutamises. Rahva leiutamine kuulub fabuleeriva funktsiooni juurde. Me ei kirjuta oma mälestustega või kui, siis tehes neist veel oma reetmiste ja eituste alla maetud tulevase rahva kollektiivse päritolu või sihtpunkti. Ameerika kirjandusel on see erakordne võime toota kirjanikke, kes suudavad jutustada oma päris mälestusi, kuid teha seda kõigi maade väljarändajatest koosneva universaalse rahva mälestustena. Thomas Wolfe “paneab kirja kogu Ameerika

⁵Kirjandusest kui terviseasjast, aga nende jaoks, kel seda pole või on vaid hapral määral, vt Henri Michaux, järelsõna tekstile Michaux 1972: 191–195. Ja Le Clézio (1971: 7): “Ühel päeval saadakse võibolla teada, et polnud olemas mingit kunsti, vaid ainult meditsiini.”

ka, nii nagu see leidub üheainsa inimese kogemuses”.⁶ See pole just rahvas, kes on kutsutud maailma valitsema. See on väike rahvas, igavesti väike, olles haaratud revolutsiooniliseks-saamisesse. Võib-olla eksisteerib ta ainult kirjaniku aatomites, ebardlik rahvas, alaväärne, allaheidetu, alati saamises, alati ebatäielik. Ebard ei tähista enam perekondlikku seisundit, vaid rasside protsessi või triivi. Ma olen ebard, alamat tõugu neeger igavesest ajast igavesti. See on kirjaniku *saamine*. Kafka Kesk-Euroopa, Melville’i Ameerika puhul esitavad kirjandust ühe vähemusliku rahva või kõigi vähemuslike rahvaste kollektiivse lausumisena, kes leiavad oma väljenduse ainult kirjanikus ja kirjaniku kaudu.⁷ Kuigi kirjandus viitab alati üksiktoimijaile, on ta kollektiivne lausumisseade. Kirjandus on deliirium, kuid deliirium pole isa-ema asi: pole olemas deliiriumi, mis ei läbiks rahvaid, rasse ja hõime ega kummitaks universaalset ajalugu. Kogu deliirium on maailma-ajalooline, “rahvaste ja mandrite rändamine”.^{*} Kirjandus on deliirium ja mängitab sellisena oma saatust deliiriumi kahe pooluse vahel. Deliirium on haigus, haigus *par excellence* iga kord, kui ta ajab üles rassi, mis tahab olla puhas ja domineeriv. Aga ta on terve mõõtu, kui ta kutsub esile selle rõhutatud ebardliku rassi, mis ei lakka väevõimude all pulbitsemast, panemast vastu kõigele, mis purustab ja vangistab, ning võtmast kuju kirjanduses kui protsessis. Ka siin ähvardab haiglane seisund alati katkestada protsessi või saamist; ning me taasavastame siin sama kahemõttelisuse nagu terve ja atletismi puhulgi — pidev oht, et domineerimise deliirium seguneb ebardliku deliiriumiga ja kannab kirjanduse vastaselise fašismi, selle haiguse poole, mille vastu ta võitleb, isegi kui see tähendab fašismi diagnoosimist iseendas ja võitlemist iseenda vastu. Kirjanduse lõplik eesmärk on vallandada deliiriumis terve loomine või rahva leiutamine, teisisõnu, elu võimalikkus. Kir-

⁶André Bay eessõna raamatule Wolfe 1987.

⁷Vt Kafka mõtisklusi niinimetatud väikeste kirjanduste kohta, Kafka 1982: 179–182 [vt päevikusissekannet 25. detsembril 1911 (Kafka 2009: 147–152)] ja Melville’i omi Ameerika kirjanduse kohta, Melville 1986: 237–240.

^{*}Vt Rimbaud 1997: 51. *Tlk.*

jutada selle rahva eest, kes on puudu. . . (“eest” ei tähenda niivõrd “asemel”, kui “sihis”).

Nüüd on selgem, mida kirjandus keeles teeb: nagu ütleb Proust, piiritleb ta seal teatava võõrkeele, mis pole teine keel ega taasavastatud murre, vaid on keele teiseks-saamine, selle enamuskeele vähemustumine, teda minema kandev deliirium, valitsevast süsteemist põgenev nõiajoon. Kafka laseb ujumistšampionil öelda: ma räägin teiega sama keelt, ja ometi ei saa ma sõnagi aru, mida te ütlete. Süntaktiline loomine või stiil — säärane ongi keele saamine: sõnade loomine ja neologismid pole väärt midagi väljaspool süntaktilisi toimeid, milles nad arenevad. Seega näitab kirjandus juba kaht aspekti, kuivõrd ta lagundab või hävitab emakeelt, aga ühtlasi leiutab, süntaksi loomise kaudu, uut keelt keele enese sees. “Ainus viis keelt kaitsta on seda rünnata. [---] Iga kirjaniku kohus on luua oma keel.”⁸ Keel on justkui haaratud deliiriumist, mis paneb ta väljuma omaenda vagudest. Mis puudutab kolmandat aspekti, siis tuleb see sellest, et võõrkeelt ei uuristata keelde, ilma et keel tervikuna omakorda ei kaaduks, ei kanduks piirini, väljaspoolsusse või pahupoolde, mis kätkeb Nägemusi ja Kuulmusi, mis ei kuulu enam ühtegi keelde. Need nägemused pole fantasmid, vaid tõelised Ideed, mida kirjanik näeb ja kuuleb keele lõhedes, keele tühimikes. Protsessi osaks pole mitte katkestused, vaid seisakud, nagu igavik, mis saab avalduda ainult saamises, maastik, mis ilmneb ainult liikumises. Nad ei ole väljaspool keelt, nad on keele väljaspoolsus. Kirjanik kui nägija ja kuulja, kirjanduse eesmärk: elu pääs läbi keele moodustabki Ideed.

Need kolm aspekti on Artaud’ puhul pidevas liikumises: tähtede (R, T...) kadu emakeele lagunemisel; nende ennistamine uues süntaksis või uutes süntaktilise jõuga nimedes, keele loojates (“eTReTé”); ja lõpuks hingussõnad [*mots-souffles*], asüntaktiline piir, kuhu kogu keel kaldub.* Ja Céline, me ei saa jätta ütle mata,

⁸Proust 1974: 110–115, kiri nr 47 (“pole mingeid tõsikindlusi, isegi mitte grammatilisi”).

* *Etreté* (< pr *être* ‘olema’) on Prantsuse teatripraktiku ja -teoreetiku Antonin Artaud’ (1896–1948) leiutatud mõiste. Deleuze on Artaud’

kui põgusalt me seda ka tunneksime: *Reis öö lõppu* ehk emakeele lagunemine; *Surm järelmaksuga* ja uus süntaks kui keel keele sees; *Guignol's Band* ja seiskunud hüüatused kui keele piir, plahvatuslikud nägemused ja kõlad. Võib-olla peab kirjutamiseks emakeel olema vastik, kuid sel moel, et süntaktiline looming piiritleks seal teatava võõrkeele ning keel tervikuna paljastaks oma väljaspoolsuse, sealpool igasugust süntaksit. Mõnikord kirjanikku õnnitletakse, kuid ta teab hästi, et on kaugel sellest piirist, mille ta endale seab ja mis lakkamatult käest libiseb, kaugel oma saamise lõpuleviimisest. Kirjutamine tähendab ka saamist millekski muuks kui kirjanikuks. Neile, kes küsivad, mis on kirjutamine, vastab Virginia Woolf: kes räägib siin kirjutamisest? Kirjanik sellest ei räägi, olles hõivatud millegi muuga.

Kui arvestame neid kriteeriume, siis näeme, et kõigi kirjanikusliku kavatsusega raamatute kirjutajate hulgas, isegi hullude seas, saavad end kirjanikuks nimetada väga vähesed.

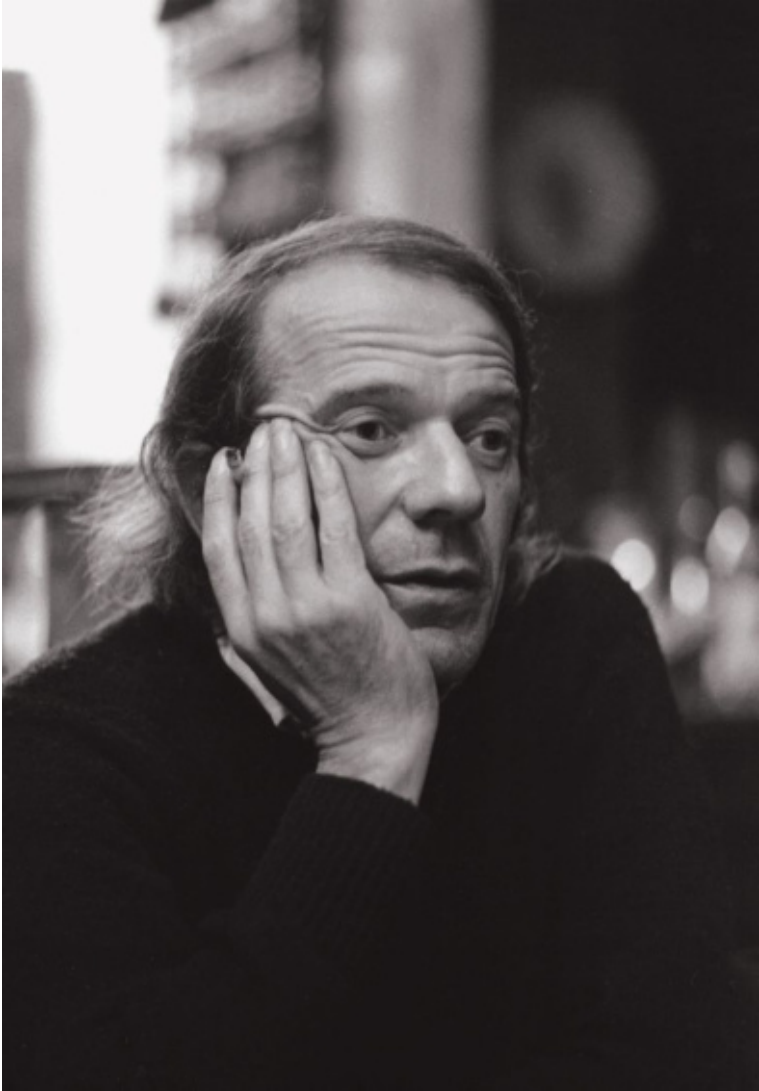
Kirjandus

- B l a n c h o t, Maurice 1949. *La Part du feu*. Paris: Gallimard
B l a n c h o t, Maurice 1969. *L'Entretien infini*. Paris: Gallimard
D h ô t e l, André 1960. *La Chronique fabuleuse*. Paris: Mercure de France
D h ô t e l, André 1979. *Terres de mémoire*. Paris: Jean-Pierre Delarge
K a f k a, Franz 2009. *Päevikud 1910–1923*. Tlk Mati Sirkel. Tallinn: Verb
K a f k a, Franz 2012. *Kirjad 1902–1924*. Tlk Mati Sirkel. Tallinn: Verb
K a f k a, Franz 1982. *Journal*. (Le Livre de Poche.) Paris: Librairie générale française
L a w r e n c e, David Herbert 1934. *Lettres choisies*. T. 2. Paris: Plon
L e C l é z i o, Jean-Marie Gustave 1963. *Le procès-verbal*. Paris: Folio-Gallimard
L e C l é z i o, Jean-Marie Gustave 1971. *Haï*. Paris: Flammarion

keelekäsitust pikemalt eritlenud oma teose *Logique du sens* (Paris: Minuit, 1969) 13. peatükis “Skisofreenik ja väike tüdruk”. *Toim.*

- Melville, Herman 1986. *D'où viens-tu, Hawthorne?* Tr. Pierre Leyris. Paris: Gallimard
- Michaux, Henri 1972. Mes propriétés. — *La nuit remue*. Paris: Gallimard
- Moritz, Karl-Philipp 1976 [1785–1786]. Anton Reiser. — *La légende dispersée: Anthologie du romantisme allemand*. J.-C. Bailly (ed.). Paris: Christian Bourgois
- Proust, Marcel 1974. *Correspondance avec Madame Straus*. (Le Livre de Poche.) Paris: Librairie générale française
- Rimbaud, Arthur 1997. *Hooaeg põrgus. Illuminatsioonid*. Tlk Lauri Leesi. (Europeia.) Tallinn: Perioodika
- Robert, Marthe 1972. *Roman des origines et origines du roman*. Paris: Grasset
- Wolfe, Thomas 1987. *De la mort au matin*. Paris: Stock

GILLES DELEUZE (1925–1995) oli Prantsuse filosoof. Õppis Sorbonne'i Ülikoolis filosoofiat 1944–1948, õpetas lütseumides 1948–1957, töötas Pariisi Ülikoolis 1957–1960, Centre National de Recherche Scientifique'i töötaja 1960–1964, Lyoni Ülikooli professor 1964–1969, Pariisi VIII Ülikooli professor Vincennes'is 1969–1987. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud järgmised tõlked: “Bergson, 1859–1941” (2007, nr 8, lk 1779–1792; tlk Margus Ott); “Nietzsche ja filosoofia: Uus mõttepilt” (2011, nr 10, lk 1860–1870; tlk Eik Hermann); “Mis on dispositiiv?” (2019, nr 6, lk 1083–1091; tlk ja järelsõna Jüri Lipping); “Mis on loov tegu?” (2021, nr 7, lk 1199–1209; tlk ja järelsõna Ott Puumeister); “Immanentsus: Elu” (2023, nr 1, lk 39–44; tlk Ott Puumeister) ja “Neli poeetilist vormelit, mis võtaksid kokku Kanti filosoofia” (2024, nr 4, lk 646–656; tlk Jüri Lipping).

GILLES DELEUZE

DELEUZE 100

Kolm ettekannet

Jüri Lipping

Võib-olla ühel päeval saab see sajand olema deleuze'ilik.

Michel Foucault

Võib-olla seda pidas Foucault silmas: ma polnud parim, vaid kõige naiivsem, [---] kõige süütum (kes tundis “filosoofiat tehes” kõige vähem süüd).

Gilles Deleuze

18. jaanuaril möödub 100 aastat Prantsuse filosoofi Gilles Deleuze'i (1925–1995) sünnist. Siinsed kolm Deleuze'i mõtlemisele pühendatud teksti on kasvanud välja viimase paari-kolme aasta jooksul peetud ettekannetest ja mõnevõrra kestvamast tegelusest selle vaimuri loomingu (sh samuti juba peaaegu pool kümnendit tegutseva Deleuze'i lugemisrühma raames Tartus). Esimene ettekanne “Gilles Deleuze'i filosoofiline triangulatsioon ehk pildi sisse minek” on peetud XVII Eesti filosoofia aastakonverentsil (EFAK) 25.–26. augustil 2022 Käsmus. Teine ettekanne “Deleuze'i mõtlemine ja filosoofia piirid” on peetud XVIII EFAKil 24.–25. augustil 2023 Nelijärvel. Kolmas tekst “Deleuze, Riemanni ruum ja topoloogiline pööre filosoofias” ühendab aga kaht samateemalist ettekannet, millest esimene peeti 1. Eesti humanitaarteaduste aastakonverentsi raames Tallinna ülikoolis 10.–12. aprillil 2024, teine aga XIX EFAKil 29.–30. augustil 2024 Tartu ülikoolis. Soovin siin tänada ka oma mõtteseltslasi ja kaasdelöziaane: Mart Kangur, Rita Niineste, Indrek Ojam, Margus Ott, Karl Joosep Pihel, Ott Puumeister, Silver Rattasepp, Andres Reimann, Maria Rõhu, Mona Tärk ja Sven Vabar.

GILLES DELEUZE'I FILOSOOFILINE
TRIANGULATSIOON EHK PILDI SISSE MINEK

Väike heideggerlik proloog

Pealkiri ütleb ära põhilise: meie, tunnetajad, oleme oma pildilt kadunud. Meie maailmapilt, teaduslik maailmapilt, nagu uhkelt öelda tavatsetakse, meid enam ei kätke. Oleme saanud oma pildi isandaks; me ise, kes me seda pilti valdame ja valitseme, oleme selle suhtes suveräänsed, kõikvõimsad, jumalikud. Meie maailmapilt ei tunne piire (erinevalt teistest, “primitiivsetest” ilmapiltidest), ta on tõeliselt piiritu, sest inimene, see kõikide asjade mõõt ja määr, on muutunud mõõdutundetuks ja määramatuks — piir pole tema jaoks mingi probleem ega paratamatus, see pole enam isegi püha ja puutumatu. Meie maailmapilt on meie suhtes objektiivne (objektipõhine ja objektikeskne), sest subjekt — subjekt kui alus, kuid vildakas alus, ühtaegu allutatu ja allumatu, allaheidetus, aga ka algatus — puudub sealt sootuks, kuna justkui hõljub selle kohal *sub specie aeternitatis*, on kunati selle suhtes transtendentne, taevalik.

Ometigi on meie maailmapilt siiski üks maailmavaade, *Weltanschauung*. Ja nagu igasugune *Anschauung* — kaemus. Kaemus kuulub kellelegi — kellele siis, kui mitte meile? Kaeme perra! Vaadet haarab ja hoiab pilk; kui me vaatest pilgu maha arvame, ära lahutame, siis muutubki (subjektiivne) vaade (objektiivseks) pildiks. Pildiks, mille võib raamida seinale, riimida luuletusse või raiuda kivisse. Trükkida traktaati. See pilt, mis meid enam ei kätke, hoiab meid sellegipoolest oma kütkes (Wittgenstein) — ja seda tugevamalt ja tungivamalt, sest teeb seda meie teadmata. Pilt, mis on õigupoolest meie pale, on meile säärasena äratundmatu (pimetähn!), või täpsemalt: me tunneme seal ennast ära (faktipoolest), ennast (õigupoolest) mitte ära tundes — ta osutub meie mit-teteadvuseks. Pilt on meie (enese)imetluse objekt, meie *wishful thinking*, soovmõtlemine ehk sisuldasa — unenägu, unelm, unis-

tus. Aga nagu ütleb Deleuze: kui oled jäänud lõksu kellegi teise unenäku, oled omadega teadagi kus (*vous êtes foutus*). Sest pole midagi hullemat kui osutada kellegi obsessiivse või obstsöönse fantaasia objektiks, olgu see teine siis panoptiline sootsium või mõni salajane austaja, stalker, *Nebenmensch*. . . Teise kinnisideest saab sinu luupainaja, tema toksilisest seirest sinu õudusunenägu. Ja kui see teine juhtub olema Suur Teine, on su košmaar täielik — sest vaatel eikusagilt puudub väljavaade, puudub tulevikuperspektiiv, puudub päästev paleus. *Status quo* on totaalne, see on nõiaring, nurjatu rotund, mis “alati naaseb oma kohale”, nagu lõputu küünlapäev. . . *déjà-vu*.

Mis on sel pildil siis valesti, miks tundub selle virtuaalne raam meile äkitselt viltu? Maailm ei ole objektiivne, ega ka alternatiivina subjektiivne. Subjekt ja objekt on teineteist vastastikku põhistavad instantsid, korrelaadid, mille *petitio principii* nurikäik välistab mis tahes avanemise maailmale, igasuguse ehtsa avatuse väljaspoolsuselsele. Filosoofiline modernsus on mõlemat poolust vaid võimendanud, suutmata (või tahtmata) lahti lasta nende ontoloogilisest sõlmitusest. Vabastades inimkonna vana režiimi sidemeist, päästis ta valla senikuulmatu subjektivismi ja individualismi, kuid seadis sama tarmukalt sisse objektivismi raudse käe ja eesõigustas nõnda jäägitult kollektiivset keha. Seeläbi on ta üksnes kergitanud esindusfilosoofia riskantseid panuseid ja edendanud kartograafilise mõistuse kõikelamestavat viirutavat vaimu. Maailma “pildistumine” — maailma hõivamine pildina ja pildiks (mille varal piiramatult plaanida, arvutada, arendada, suumida. . .) — on meie uusajastu põhjanev sündmus (mille üdini illusoorne iseloom tunnistab, miks me pole kunagi olnud modernsed). Ning inimese iseseisvumine, lahtiütlemine loodu sõõrist, omaalgatuslik väljaastumine olevate seast — tema subjektistumine — on lihtsalt sama protsessi teine pool. Niipea kui maailmast saab pilt, saab inimese asetsemist mõtestada antropotsentrialse maailmavaatena. Ometigi. . . “Subjekt ja objekt annavad mõttest halva lähenduse. Mõtlemine pole ei subjekti ja objekti vahele

tõmmatud niit ega ka ühe tiirlemine teise ümber. Mõtlemine tekib pigem vahekorras territooriumi ja maaga” (MOF, 85).¹

Kuid on veel kolmas, kas just abjekt, aga igatahes teatav lävimis- ja vahetustsoon (inimese ja looma, taime ja kristalli, ja-ja, ka herilase ja orhidee, kosmiliste jõudude ja elementaarsa-keste jne vahel), mis on ühtlasi mõtlemise vastasseis mõeldamata, filosoofia konstitutiivne vahekord mittefilosoofiaga: “Filosoof peab saama mittefilosoofiks, et mittefilosoofia saaks saada filosoofia maaks ja rahvaks” (MOF, 110). Objekti ja subjekti korrelatsiooni asemel on meil uus klaping, uus kooste — ent see maa on veel tundmatu ja tühine, ning rahvas alles puudu, alles teoksil, nimetu ja tajumatu. Kusagile sinna ongi pilk läinud pakk, ekslema. Ning meie, kes me tõega tahame püsida mõtlemise teel, peame talle sinna järgnema (nagu seda teeb A. kadunud filmirulide otsingul Theo Angelopoulose filmis *Odyseuse pilk*, 1995 — mille taustal, piirkonna esimese elava jäädvustuse, ajaloolise liikuvpildi jäljeajamise kaudu proovitakse esile tuua midagi sellist nagu Balkani idee).

Järgnevas kirjeldan lühidalt (I) Deleuze’i arusaama filosoofiast, mida nimetan tema filosoofiliseks triangulatsiooniks. See kätkeb lisaks mõistete loomisele ka immanentsusvälja visandamist ja mõistetegelaste leiutamist. Seejärel seletan detailidesse laskumata, et (II) säärane kolmikskeem terendab Deleuze’i mõtlemises tegelikult juba algusest peale, ja seda mitte pelgalt filosoofilise praktikana, vaid päris ontoloogilise protsessina. Selle nimeks on alusepanek, ning see seisneb liikumises määramatult määramisprotseduuri kaudu määrangule, mille tulemusel olev omandab küllaldase aluse ehk oma olemasolu õigustuse. Need kolm momenti kätkevad ühtlasi Ideede tervet dünaamikat. (III) Alust käsitab Deleuze problemaatilise Ideena ja aluse otsingut õigupoolest tuleproovi ehk katsumusena, mille käigus alusepanek osutub ambivalentseks avantüüriks. Enamgi, olles kosmilises plaanis mõistetud paratamatult läbi kukkuma, koorub sellest Deleuze’i puhul

¹Siin ja edaspidi viitavad lühendid järgmistele raamatutele: MOF (Deleuze, Guattari 2014); EK (Deleuze 2016); TP (Deleuze, Guattari 1987); N (Deleuze 1997).

metamorfoos. Näitlikustan eelnevat (IV) “ma mõtlen” paradoksaalse propositsiooni varal — kus pole võimalik kindlaks teha, *kesse* mõtleb (kas lausungi subjekt ehk passiivne empiiriline fiktiivne “mina” või lausumise subjekt ehk aktiivne transtsendentaalne fantasmiline “ma”), mille tulemusel aeg kui mõtlemise tingimus kahestab kõik: lagundab ühelt poolt mina ja lõhustab teiselt poolt ma, ning jätab mõtlemise dramaatiliselt rippu, sunnitud seisku, pingsalt kahvlisse selle katkestuse-kuristiku kohale. Lõpetuseks (V) pakun välja omapoolse tõlgenduse Deleuze’i ürituse kohta, mis taotleb sondeerida transtsendentaalset välja ja mida võiks kirjeldada kui “pildi sisse minekut”.

I

Kõik ilmselt teavad Deleuze’i määratlust filosoofiale, mis seisneb mõistete loomises (ammu enne, kui mõneti samalaadne väljend *conceptual engineering* analüütikute seas tuntuks sai). Eluõhtu mõtiskluses *Mis on filosoofia?* (1991) defineerib Deleuze filosoofiat kui kunsti

moodustada, leiutada ja valmistada mõisteid. [...] Rangemalt öeldes on filosoofia distsipliin, mis seisneb mõistete loomises. Mõisted ei oota meid valmiskujul ees justkui taevakehad. Need tuleb leiutada, valmistada või pigem luua — ning ilma looja signatuurita oleksid nad eimiski (MOF, 8, 10–11).

Mõistete loomine moodustab niisiis filosoofia eripära, tema liigierisuse, mis teda ei lahterda, küll aga seab lahku teistest loova mõtlemise valdkondadest, nagu kunst ja teadus.

Aga selle kuulsa määratluse taustal — ja ma ei hakka siin toonitama “mõiste” enese kompleksset iseloomu mitte niivõrd defineerida, kui dünaamilise suurusena — jäetakse sageli tähelepanuta, et Deleuze’i puhul kätkeb filosoofiline tegevus lisaks mõistete loomisele ühtlasi ka immanentsusvälja visandamist ja mõistete-gelaste leiutamist. Õigupoolest on need kolm filosoofilise tegevuse aspekti üksteisest lahutamatud ja vastastikku läbipõimunud; ei saa olla üht ilma teisteta, mis toimivad n-ö tema alusena: virtuaalne väevald, intensiivne vastasseis, aktuaalne jõujoon... Alles ühiselt moodustavad nad selle päris koosluse, mida läbibistavad

diagrammilised, dramaatilised ja diskursiivsed tunnusjooned ning mida ma nimetan filosoofiliseks triangulatsiooniks ehk Kanti väljendit pruukides “mõtlemises orienteerumiseks”.²

Väljend on asjakohane, sest Deleuze ja Guattari ise nimetavad oma ettevõtmist puhuti geofilosoofiaks. Filosoof ilmneb selles vaates kui geoloog elik pinnavormide, uurete ja õnaruste spetsialist, moraalide ja mineraalide maaletooja, kommete ja kristallide/kivimite ekskaveerija, väärtusmallide ja väärismetallide välja-kaevaja, nende rikastaja ja väärindaja (üks *Tuhande platoo* peatükke kannab pealkirja “Moraali geoloogia”). Ühtlasi aga kui õonestaja, aluspindade rabestaja, käikude ja katakombide puurija, üleüldise põhjamineku patrioot. . . Mõisted on maamärgid, mis kaardistavad territooriumi, nende singulaarsus on alati signeeritud, nad kannavad oma looja pitserit *à la* “mina olin siin”. Filosoofia mõisted on alati ajutised, provisoorsed lahendused üldises mängus, mis kätkeb ühtlasi probleemide asetamist ja küsimuste esitamist, ehk siis (filosoofia-eelsete) väljade visandamist ja (filosoofia-esiste) tegelaste leiutamist. Tsiteerin pisteliselt Deleuze’i:

Visandada, leiutada, luua — see on filosoofiline kolmainsus. [---] Need kolm instantsi on üksteise sees, kuid nad ei ole loomult samad, vaid koeksisteerivad ja püsivad üksteise sisse ära kadumata. [---] Pigem on nõnda, et need kolm tegevust, mis moodustavad konstruktsionismi, vahetuvad ja lõikuvad üksteisega lakkamatult, kord teistele eelnedes, kord järgnedes, üks loomas mõisteid kui lahendusjuhte, teine visandamas immanentsusvälja ja väljal liikumist kui probleemi tingimusi, kolmas leiutamas tegelast kui prob-

²Triangulatsioon on geodeesias ehk maamõõtmises meetod maapinna punktide vastastikuse asendi tuvastamiseks külgnevate kolmnurkade võrgu abil. See võimaldab maastiku kaardistamist ja koordinaatimist. Baasjoone pikkuse ja kolmnurga nurkade mõõtmise kaudu saab määrata ka tipu kaugust vaatlejast (nt rannast kaugel asuv saar meres). Triangulatsioon elik parallaks on mängus ka astronoomias tähtede kauguse mõõtmisel: parallaks on objekti näiv nihe tausta suhtes vaatleja asendi muutumise tõttu, mille tingib Maa tiirlemine ümber Päikese (muuseas, esimese tähe parallaksi mõõtmise tegi 1837. aastal Friedrich Georg Wilhelm Struve, kes mõõtis Veega aastaparallaksi). Kanti orienteerumise idee kohta vt Kant 2024.

leemi tundmatut. Probleemi tervik (milles osaleb ka lahendus ise), seisneb alati kahe ülejäänu konstrueerimises, kui kolmas on käibel. [---] ühed ja samad terminid võivad ilmuda kaks, koguni kolm korda — kord lahendustes mõistetena, kord jälle probleemides eeldustena, kord aga tegelases vahendajana, eestkostjana —, kuid iga kord erilisel taandamatul kujul (MOF, 82).

Neid kolme heterogeenset instantsi koordineerib või kaasko-handab omakorda miski, mida Deleuze nimetab maitseks. Mis on maitse? See on kartograafi tundlik käsi, maamõõtja tantslev hing, täpsus detailides, delikaatsus, mis märkamatuult seirab suurt pilti, mõtte lõpmatu kiirus, mis avastab aegluse ja annab sellele au, varjundite tabamise peen võime, meelenõtkus, ehk nagu ütleb Nietzsche: “Ma olen nüanss” (“Wagneri juhtum”, Nietzsche 1996: 4) — mis on ilmselt ka tema kõige tuumsem ja täpsem enesekirjeldus. Mõistete vaba loomine nõuab-vajab umbmäärase mõiste maitset (*un goût du concept indéterminé*); maitsekas, nüansimeelne filosoof

läheneb määramata mõistele üksnes hirmu ja austusega; ta kõhkleb kaua, enne kui sellega tegelema hakkab, kuid ta ei saa määrata mõisteid muidu, kui luues neid mõõduta, ainsaks vinkliks immanentsusväli, mida ta visandab, ning ainsaks sirkliks need kummalised tegelased, kellele ta elu annab (MOF, 79).

Maitse on n-ö filosoofiline kaaskohandamisvõime, mis reguleerib mõistete loomist, probleemiasetamise võime; maitse ongi see vägi, see mõiste potentsiaal mõtlejas eneses... aga pikemalt ma sellel ei peatu.³

II

Kuigi raamatus *Mis on filosoofia?* jääb Deleuze'i visioon üsna programmiliseks ja pedagoogiliseks, isegi populaarteaduslikuks,

³Ent pangem tähele Kanti puhta mõistuse ülesehitusele viitavat “tööjaotust” tunnetusvõimete vahel: “Kui välja visandamist nimetatakse Mõistuseks, tegelaste leiutamist Kujutlusjõuks ja mõistete loomist Aruks, siis maitse ilmneb kolmikvõimena, mis hoolitseb alles umbmäärase mõiste, alles kujunemata tegelase ja alles läbipaistva välja eest” (MOF, 77).

soovin ma nüüd väita, et mainitud triangulatsioon toimib tema mõtlemises tegelikult algusest peale. Sama motiiv, seesaama formaal-dünaamiline skeem või sõlming kandub läbi kogu tema loomingu. Kolmene struktuur — *fondation* (vundament, ingl *foundation*), *fondement* (aluspõhi, ingl *ground*), *fond* (taust, põhi), aga ka viimase tuletised *sans-fond* (põhjatus), *profond-profondeur* (sügav, sügavus) ja *effondement* (põhjaminek, ingl *ungrounding*) — on kesksel kohal Deleuze'i *Erinevuses ja korduses* (1968), figureerib juba tema varases raamatus *Nietzsche ja filosoofia* (1962), ning on temaatiliselt esiplaanil veelgi varasemas, 1956/1957. õppeaastal peetud lütseumikursuses *Mis on alusepanek?*⁴

Kust saab olemine oma aluse, miks pigem miski ja mitte eimiski? Filosoofia keskseks operatsiooniks on alusepanek. *Fonder, c'est déterminer*, ütleb Deleuze: "Alust anda tähendab määrata" (EK, 458). Alus on see, mis võimaldab teadmist, kuid seda, mis annab kogemusele aluse, ei saa kogemuslikult teada, sest see ületab teadmist. David Hume'i empirismis saab teadmise alus (*reason*) olla ainult subjektiivne printsiip ehk inimloomus — harjumus. Mitte objekt, vaid subjekt on see, mis võimaldab meil leida aluse — subjekt on see, kes läheb teispoole ja kutsub esile aluse probleemi. Kanti jaoks on alus samuti subjektiivne printsiip, kuid see ei saa enam olla psühholoogiline — siit saab alguse transtsendentaalne subjektiivsus. Harjumus on empiiriline, sattumuslik teadmisprintsiip, Kant aga püüab pakkuda (transtsendentaalset) tunnetusprintsiipi. Miks? Sest subjekt ehk inimloomus läheb teispoole loodust, aga veidral moel loodus järgib seda — kuidas seda seletada? Kopernikliku pöördega: on paratamatu, et iseenesest antu (Loodus) allub nüüdsest sama liiki printsiipidele kui inimloomuski (ja mitte vastupidi). See, mis teeb tunnetuse võimalikuks (tingimused), peab tegema millegi muu (antuse, *the given*) alutamise sellelesamale tunnetusele paratamatuks — alusepanek on teatav topetttehe. Viimane märgib täiesti uue valla avastamist,

⁴Vt internetiversiooni *Qu'est-ce que fonder?*, leitav ka ingliskeelse-na *What is Grounding?*.

lähimurret uuele aluspinnale, milleks on transtsendentaalne väli ehk deleuze'ilik immanentsustasand.

See tähendab, et lisaks vastandusele — kaemus-tunnetus, meelelisus-intellekt, objekt-subjekt, aine-vaim, olemine-mõtlemine, näivus-olemus — saab olema ka Kolmas, nende vastavuse (aga ka mittevastavuse: konflikti, kokkupõrke, kollapsi) varjatud operaator. See Kolmas moodustabki ontoloogilise aluse, ta on “kõigi asjade” Isa — mitte pelgalt see või too alus, vaid kõige alus, aluste (väärtuste) alus *par excellence*. Kuid erinevalt Kantist, kes käsitab alust puhta mõistuse aprioorse arhitektoonilise struktuurina, on Deleuze'i jaoks see “teisepoolsus” Ideede fantasmagooriline vald. Selles seisnebki Deleuze'i vitalistlik ontoloogia, kus ainet ei valitse universaalsed välised seadused, vaid aine ise kannab ja väljendab omaenese seesmist jõudu. See uus vitalism püüab üles ehitada algupärast metafüüsikat, mis mõistab elu — seda ebaisikulist ja tärkavat (idanevat ja vastselist) elu, virtuaalset saamist — võimsa anorgaanilise jõuna, mis läbib kõiki reaalsustasandeid (kristall näitab tegelikult elu anorgaanilist loomust, me näeme kristallis aega, mittekronoloogilise aja pidevat alusepanekut).

Selles transtsendentaalses väljaspoolsuses, mis ongi empirismi päristine vald (puhas, radikaalne empirism sealpool subjekte ja objekte, sealpool meeandmeid ja antusi, aistinguid, kaemusi, teadvussisusid jne), selles puhtas immanentsuses, mis pole muud kui elu ise (elu mitte orgaanilises, vaid anorgaanilises, “kristalses” või “metalses” tähenduses), peab paika parmenideslik ütlus, et “sama on mõtlemine ja olemine”. Lääne esindusmõtlemise viiga oli arvata, et “sama” tähendab identsust (mõistes) ja sarnasust (esinduses). Kuid “sama” on hoopis erinevuslik kordus (sama igavene tagasitulek — kuid see sama, mis naaseb, pole muud kui erinevus ise). Deleuze: “Erinevus pole mitmekesisus [*le divers*]. Mitmekesisus on antud. Aga erinevus on see, mille kaudu antus on antud kui mitmekesine. Erinevus ei ole nähtumus, vaid nähtumusele kõige lähedasem noumenon” (EK, 377). Nähtumusele lähim noumenon ja mitmekesisuse küllaldane alus (*la raison suffisante*) on aga intensiivsuserinevus — taandamatu ebavõrdsus, mis moodustab maailma tingimuse:

Intensiivsus on erinevuse vorm, mis põhjendab meelelist [*comme raison du sensible*]. [---] Dispaarsus ehk erinevus või intensiivsus (intensiivsuserinevus) on nähtumuse küllaldane alus, ilmneva tingimus. [---] Meelelise aluseks [*la raison du sensible*], ilmneva tingimuseks pole aeg ja ruum, vaid Võrdsusetu iseendas, *dispa-reerumine* sellisena, nagu teda hõlmatakse ja määratakse intensiivsuserinevuses, intensiivsuses kui erinevuses (EK, 378–379).

Triangulatsioon tuleb mängu seoses Ideed defineeriva kolme momendiga. Tavaliselt tähistatakse tundmatut suurust sümboliga x . Deleuze'i uuendus seisneb tundmatu x -i asendamises teise sümboliga, dx . Kui käsitada Ideed erinevusliku immanentse väesoluna ehk diferentseeritud problemaatilise struktuurina, siis võime rääkida neist kolmest momendist järgneval moel:

Sümbol dx ilmneb korraga kui määramatu, määratav ja määrang [*indéterminé, déterminable, détermination*]. Nendele kolmele aspektile vastavad kolm printsiipi, mis moodustavad küllaldase aluse: määramatule kui sellisele (dx , dy) vastab määratavuse printsiip; reaalselt määratavale (dy/dx) vastab vastastikuse määramise printsiip; tegelikult määratule (dy/dx väärtused) vastab täieliku määrangu printsiip. Ühesõnaga, dx on Idee — platonlik, leibnizlik või kantilik Idee, “probleem” ja selle olemine (EK, 294).

See dunaamiline liikumine — määramatu/määratavus, reaalselt määratav / vastastikune määramine, tegelikult määratud / täielik määrang — kirjeldab kogu olemise müsteeriumi, loomise kosmilist tantsu, taevalikku valssi, mille rütm või refrään — üks-kaks-kolm — läbib voona kõiki eksistentsi tasandeid. Deleuze kirjeldab seda empiristliku määramise progressiooni sageli kui Ideede seiklust või draamat. Selle draama olemust ma nüüd järgmises punktis vaatlen.

III

Alusepanek on *logos*'e ehk küllaldase aluse toiming, mida Deleuze nimetab ka paljuslikuks aluseks (*la raison multiple*). Siiski, ainult kuninglik Idee ehk alus ise on täiuslikult eneseküllane, s.o iseeneses täielikult määratud. Ainult Õiglus on õiglane (Voorus vooruslik, Ilu ilus, Julgus julge jne), kõigile teistele hagejatele

jääb ta olemuslikult kättesaamatuks. Kuid neil on võimalik pretendeerida Idee säravale kvaliteedile, mida too väljastab, nõutada kuninga tütre kätt, lootuses pärida seeläbi ka vähemalt pool kuningriiki (Ideed), ehk koguni saada uueks filosoof-kuningaks. Säärane kosimine, kosjaminek on sisuldasa filosoofiline tõestuskäik — tuleb tõestada oma väärtust, näidata oma nõude õigusslikku alust, tuleb saavutada kuninga aktsept. See aga on ohtlik ettevõtmine: peab läbima katsumuse, tuleproovi, tavaliselt mingi võimatu väljakutse või lõpmatu ülesande kujul: mine sinna, ei tea kuhu, too seda, ei tea mida. Tuleb tappa lohe, reisida maailma otsa või lahendada surmav mõistatus. Väljakutse saadab nõudleja otsingutele; katsumuse läbimine ongi see, mis annab aluse. Siit ka kogu see *pseudos*’e probleem Platonil: kuidas sõeluda ja praakida välja kõik valepretendendid, libanõudlejad, võltstegelased, simulandid, silmakirjatsejad, sofistid, aferistid, õnnekütid, ehkupeale õngitsejad — kõik need, kel pole Ideega midagi ühist, kelle poosid ja fraasid on täiesti alusetud ning kelle tokustaadid puha petukaup. Dialektika ongi teatav läbikatsumisprotseduur (vt dialooge *Sofist* ja *Riigimees*), mille abil selekteeritakse välja (omistatakse tiitleid, järke, õigusi) nii väimees-troonipärija, tema väärikad sekundandid, tublid keskmikud, ausad allajääjad, suvalised statistid jne. Simulaakrumite pööritajatel ja teistel illusioonikunstnikel selles ideaalses hierarhias kohta ei ole.

Ent aluse printsiip, nagu see ilmneb filosoofias, pole Deleuze’i meelest mitte tõsikindel, vaid ebakindel, sattumuslik (*raison contingente*), sest aluspõhi ise on olemuslikult ambivalentne, kummaliselt käänuline või vildakas. Ta justkui kõiguks kahe vahel, kas langeda sellesse, millele ta põhja annab ja seal koduneda, või saada neelatud põhjatusse ning jääda ekslema võõruse labürinti:

Ühest küljest kaldub ta niisiis selle poole, millele ta aluspõhja annab ehk esinduse vormide poole. Aga teisest küljest läheb ta kiiva ja sukeldub põhjatusse teispool aluspõhja, mis paneb vastu kõiki-dele vormidele ega lase ennast esindada. Kui erinevus on mõrjsja, Ariadne, siis läheb ta Theseuse juurest Dionysose juurde, aluspõhja andva printsiibi juurest üleüldise “põhjamineku” juurde. [...] Me ei saa uskuda, et põhjasaanu [*le fondé*] jääb samaks, sellekssamaks, mis ta oli enne, kui ta ei olnud põhja saanud ja kui ta polnud läbi teinud põhjasaamise tuleproovi. Küllaldane alus või aluspõhi on “käänuline” sellepärast, et ta suhestab põhjasaanu ehtsa põh-

jatusega. Võib õigustatult öelda, et teda ei tunta enam ära (EK, 462–463, 265–266).

Nagu ei tunta ära Odysseust tema kojunaasmisel, ei tunta ära tema kehastatud riukalikkumõistust (*mētis*), millele lääne ratsionalism enam oma kajas kohta ei leia, ei tunta ära ka seda mõistukõnet, mille elliptilise lausumislaadi tõrjuvad välja logotsentrismi sirgjoonelised jõuvõtted. . .

Siin tulevad mängu lahknevuse ja detsentreerumise, simulakrumi enese väed: “Aluspõhja maailma õonestab see, mida ta üritab välistada, nimelt simulakrum, mis imab ja pihustab teda” (EK, 462). Idee problemaatiline ja paljuslik, s.o veel määramata olemus kihab ja pulbitseb: tema sügavuses käib vilgas elu, pealispinna all miski urab (ja mõtleb) lakkamatult:

Aluspõhja andmine tähendab määramatu määramist. Kuid see toimimine ei ole lihtsakoeline. [...] Midagi põhjast tõuseb pinnale, aga ei omanda kerkides vormi, vaid pigem poetub näota autonoomse eksistentsi või informaalse baasina vormide vahele. Seda põhja [*fond*], mis on nüüd pinnal, kutsutakse sügavuseks [*profond*], põhjatuses. Teisipidi jälle lagunevad vormid temas peegeldudes koost, iga eeskuju pudeneb laiali, kõik näod surevad ja jääb ainult abstraktne joon kui absoluutselt adekvaatne määranähtus määramatuks, ööga võrdne välg, alusega võrdne hape, kogu hämarusele adekvaatne aretus: monstrum. (Määranähtus, mis ei vastandu määramatuks ega piira seda.) (EK, 463.)

Cogito asemel on meil niisiis kimäär, identsusvormi taustal terendub geneetiliselt ebaühtlane, hübriidne olend, komposiitne dispaarat. Aga lisaks heterogeensele laadile on monstrum ka miski või keegi, kelle äärmine otsustavus, ülim determinatsioon — piirminne püsimine pinges, katkemiseni intensiivne olek, lõikav tahe olla keegi, kuulutada maailmale oma olemisiha, olla “kõik nimed ajaloo” — laseb määramatul täielikult olla: “Ses tähenduses on mõtlemine ise monstrum” (*la pensée est un monstre*; vt Deleuze 2020: 76). Radikaalne mõtlemine on põhjaminek, see ei taha peatuda enne, kui on jõudnud olemise lõpuni välja, puudutanud asjade viimset tõde, s.o nende päramisi, ideaalsesse väesollu kasutuvaid juuri — mistõttu ta paratamatult riskib luhtaminekuga, on õieti juba ette läbikukkumisele määratud.

Ning Deleuze teeb siit oma järelduse: “Põhjaandmine tähendab muundamist” (EK, 266; *Fonder, c’est métamorphoser*). Põhjaandmine ehk alusepanek on teisisõnu — ja ma pean siin tegema väga lühidalt — Idee kättejõudmist määravate aegruumsete dünamismide protsess, millel on dramaatiline loomus: nad on just nimelt *draamad*, nad dramatiseerivad Ideed. See on “julmuse teater” artaud’likus tähenduses, mis lavastub indiviidi-eelsel, ebaisikulisel, eelsubjektiivsel, mitteteadvuslikul, mõistestamata ja alaesinduslikul immanentsustasandil. “Pole midagi, mis ei kao-taks oma mõistes antud identiteeti ja esinduses saadud sarnasust, kui avastatakse tema käesoleva moodustamise dünaamiline aeg ja ruum” (EK, 372).

IV

Avastada dünaamiline aegruum, lavastada seal aset leidev dramaatiline vastasseis, saatustiine kokkusaamine, luua tingimused ja tegelased, ainulised pistepunktid ja tumedad eelkäijad, et lasta neist läbi külm ja kristalne elu möte. “Loodus läkitab filosoofi inimsoo sekka nagu noole,” ütleb Nietzsche — või nagu nomaadliku sõjamasina, et teha pihuks kõik paiksed entiteedid, paisata põrmu kõik kinnistunud suhted, lüüa liikvele kõik pärismaised skeemid ja struktuurid. Pole nii, et “kõik inimesed ihaldavad loomu poolest teadmist” (Aristoteles, *Metafüüsika*) või et teaduslik tööpuudlus peadib paratamatult ühtse ja sidusa süsteemiga. Vastupidi, ainult monstrum on see, kes mõtleb, ainult ebaloomulik, ebainimlik, ebaõdune meis endis, see hästi peidetud saladus — meie endi enese-erinevus. Disparaat (mitte omailm, vaid omalahk). Mõtlemine polegi muud kui mõtlemine selle seesmise lõhestumise üle, selle abstraktse ajajoone — mõtlemise enese piiri (selle mõeldamatu, mittemõeldu, aga ka mõtlematu piiri) üle, mis subjekti põhjanevalt läbibistab.

Sest Deleuze’i väitel on just Kant see, kes esimesena teadvustab aja ülesehitavat loomust. Kuulus koperniklik pööre ei tähista niivõrd subjekti tunnetusstruktuuri (“puhta mõistuse”) seadmist objektiivse maailma keskmesse kui hoopis põhjaneva murrangu tekitamist filosoofilises temporaalsuses eneses ehk mõtlemise ja aja vahekorras: aega tuleb nüüd mõista kategoorilise katkes-

tusena, põhjapaneva arütmiana, mis murendab subjekti seespidi-selt, mõtlemise äärmusliku tingimuse. Labürintlik aeg, vulkaaniline aeg. Aja ja mõtlemise vahel loodub uutlaadi suhe: ajast saab mõtlemise piir, millega mõtlemine peab lakkamatult tegelema — seesmine piir, “mittemõeldu mõtte sees”. Kantist peale saab filosoofia päris ülesandeks mõtelda mõeldamatut, s.o iseenast ja oma piiri.

Kui mõtlemise takistus pole enam väline vajak, vaid mõtlemise siseomane tõke, sünnipärane puue, mis ühtlasi ainsana sunnib mõtlema, siis on subjekt olemuslikult murdu: ta on empiirilis-transtsendentaalne dublett, läbistatud ja lõhestatud aja tühja vormi poolt. Ta ilmneb enesele paratamatult teisena (“Ma on teine”), võõrana, ehk isegi vaenlase või vastasena, sest subjektis põrkuvad kaks heterogeenset, loomu poolst erinevat mõõdet: “mina olen” kui (ajas) määratav vastuvõtlikkuse passiivne vorm, ning “ma mõtlen” kui spontaanse määramise aktiivne vorm, formaalne kogemusühtsuse printsiip, mis saadab iga mõistet. Neid subjekti kahte serva ei saa enam sujuvalt sünteesida, vaid ainult veel justkui kihelevaid mõtteid ja ideealgeid (eoseid ehk dx -e) avali täis kotisuu ajutiselt kinni traageldada. Kuid see võimatu õmblus, sutuur, ei kao kuhugi, selle arm on modernse olendi ainus isamaa, pole liig öelda, et meie filosoofiline modernsus sünnib n-ö kanti-lõikega: nurjunud *Cogito*.

Teatavasti kuulutas Kant traditsioonilise metafüüsika kolm suurt lõpp-punkti — mina, maailma ja jumala — transtsendenttaalseks illusiooniks. Nad ei kuulu meie apodiktilise alusteadmise kindlakstegemise kriitilisse arsenal. Nad ei saa olla ülima tunnetuse objektid, küll aga on nad säärased hädavajalikud, kuigi problemaatilised Ideed. Neid tuleb mõtelda, väljaspool empiirilist mõeldavust, nad ongi *Cogito* mõtted, mõtlemise diferentsiaalid. Aga mismoodi need (ja lõpmatud teisedki) Ideed transtsendenttaalselt väljalt kätte tuua — kuidas üldse sinna väljale suunduda, seal orienteeruda, sealt lõpuks ka minema pääseda, punaste silmadega ja puha? Deleuze ütleks, et kantilik triangulatsioon seisneb just aja sissetoomises “sirkli ja vinkliga” teostatava protseduuri kolmandaks instantsiks: seismiliselt sünge maastik ja keerdkäiguline territoorium ei avane ajalõimeta, ei lase läbi ariadneliku lõngata, isegi kui kihlus on lõppkokkuvõttes määratud katkema

(ja Königsbergi paikne ämblik kätkeb vaatamata kõigele tohutut mobiilset sõjamasinat):

Idee esitab niisiis kolm momenti: ta on määramatu oma objektis, määratav vahekorras kogemusobjektidega ja kannab lõpmatu määrangu ideaali vahekorras arumõistetega. On ilmne, et Idee võtab siin üle *Cogito* kolm aspekti: *Ma olen* kui määramatu eksistents; *aeg* kui vorm, milles see eksistents on määratav; *ma mõtlen* kui määrang. [...] Idees pole mingit samastamist ega äravahetamist, vaid määramatu, määratava ja määrangu seesmine, probleematailine, objektiivne ühtsus (EK, 292).

V

Ja nüüd lõpetuseks ka pildi sisse minekust. Kasutan seda käibefraasi, et iseloomustada Deleuze'i filosoofilist ettevõtmist — see oleks viis kirjeldada kõige üldisemal moel seda pürgimust, mis tema mõtlemist läbivalt kannustab. Immanentsusväli on mõttepilt, mida igasugune mõtlemine vältimatult (ja varjamisi) eeldab. Me ei mõtle kunagi puhta lehena tühjalt kohalt, *sub specie aeternitatis*, vaid oleme alati juba “pildil”, oleme seal kohal vaatepunktina, perspektiivina, mis ühtlasi moodustab selle pildi pimetähni ehk pilgu enese (või nagu Slavoj Žižek armastab öelda, anamorfilise moonutuse: tuleb vaadata kõõrdi, et näha õkva). Meid suunab ja sihistab implitsiitne ettekujutus sellest, kuidas mõtlemine käib ja mida mõtlemine üldse tähendab — mis on mõtlemist väärt, millest tasub mõelda, mis kasu mõtlemine annab jne. Deleuze võtab täiesti omaks Heideggeri nendingu, et kõige mõtlemapanevam on see, et me ikka veel ei mõtle. Mõtlemine ei ole inimese loomupärane tegevus, see, mis tema olemuses on kõige elementaarsem, kõige spontaansem ja loomulik, mis eristab teda kõigist teistest olenditest. Vastupidi, mõtlemine on kõige ebaloomulik, ebainimlik nähtus — mõtlemine kulgebki selles “eba” (kr *pseudos*) režiimis või rütmis, pahaendelise ebatähe (*Unstern*) all. Ses mõttes on mõtlemine kõige ebamõistlik tegevus üldse.

Nagu eelnev jutt aimata lasi, on pilt ühtlasi meie immanentsuse, meie meeleline olemine, meie ekstaatiline eksistents ehk elu ise, väljaspoolsus. Jumala surm märgib tervikliku (s.o totaalset ja

absoluutse, igavese ja muutumatu) maailma võimatust, s.o traditsioonilise, tervemõistusliku (loe: dogmaatilise) mõttepildi lagunemist. Et mitte jääda filosoofiliselt autistlikuks või anakronistlikuks (elik jääda provintsi?), tuleb meil laskuda alla (õõva)orgu, astuda selle puslelaadsele platoomaastikule, seismilisele aluspinnale. See aga tähendab raamist välja mõtlemist. Raamist välja viib meid abstraktne joon — nagu Kazimir Malevitš ütleb, see joon on pagemine lõuendilt avatud ruumi. See abstraktne joon (mis signaalseerib minimaalset erinevust), mis viib meid raamist välja, viibki meid pildi sisse. See joon hakkab selles aluspõhises avaruumis justkui mingis labürintis unenäoliselt liikuma, tekitab väändeid ja moondeid, nihestab ja teisaldab, vääristab figuure ja sandistab vorme... (Deleuze nimetab seda julma, külma, gootilikku, vägivaldset joont ehk aja tühja vormi nii sirgjooneks, surmatungiks kui sundliikumiseks; Borgese järgi on sirgjoon kõige müstilisem, kõige kohutavam labürint, kus paljud on oma elu kaotanud.)

Abstraktne joon on kõige esmasem indikatsioon sellest, et miski mõtleb, *es denkt*, et on toimunud kohtumine tundmatuga, et käivitusid mingid teadvustamatud protsessid, n-ö “pinnatööd” (Kanti *Grundlegung*, aga ka unenäotöö), algupärased passiivsed ajasünteesid... Et algas tragöödia (*incipit tragoedia*), isenemise draama sel immanentsusväljal, mis on psühhoanalüütiliselt öeldes “Teine näitelava” (*der andere Schauplatz*), *Cogito* tunnetustegevusele eelnev ja tema suhtes väline, kus juba mängitakse-elatakse-mõteldakse läbi meie sündmust, meie saatust, meie satutumust. Sümboolne kord on mõtlemisest enesest väljaspool seisev mõtlemise vorm — mõtlemise vorm, mille ontoloogiline staatus pole sama mis mõtlemisel (üks mitteteadvuse definitsioon) — mis meie mõtlemist juba eelnevalt struktureerib-liigendab-formeerib. Seal väljaspoolsuses asub teater, kus sinu tõde toodi lavale enne, kui sa hakkasid ise teda tunnetama. “Vastasseis selle kohaga on talumatu, sest filosoofiat kui sellist *määratleb* just pimedus selle koha suhtes: filosoofia ei saa seda arvestada, ilma et ta seejuures laguneks ja minetaks oma ühtsuse” (Žižek 2003: 53). “Pildi sisse minek” on ehtne seiklus, ohtlik ja riskantne avantüür, sest enese sisestamine, inskribeerimine maastikule võib päädida transtsendentse (reflektiivse) enesetühistuse või eneselõhestusega.

See on nagu mõne teatrikriitiku õudusunenäos, kes seab end õdusalt ja turvaliselt saali istuma, tunneb siis keset etendust looduse kutset, satub aga vaikse kohakese otsinguil teatrimaja koridoride ja katakombide lõpmatusse rägastikku ekslema ning meeleteitel väljapääsu otsides tormab viimaks päästva valguse suunas — ainult selleks, et leida end oma totaalseks kohkumuseks hoopis püüne pealt, rambivalgusest pimestatuna vahtimas tõtt selle monstrumliku musta auguga, milles on nüüd võimatu ära tunda tema mõtleva mina kunagist turvatooli, elutüdinud karmi kriitiku mugavat klappistet. See kohtumine tundmatu-iseendaga (ja seda väljendav õud) ei kirjelda muud kui modernse subjektiivsuse problemaatilist olemust. Siit ka otsustav küsimus: kuidas pääseda püünele, kuidas näha ennast vaatamas, mitte pimedast parterist silme ees lahti rulluvat etendust, vaid suunduda ise autorina oma tegelaste otsingule. . .

Esindusfilosoofiast, s.o lääne traditsioonilisest metafüüsikast lahtiütlemine tähendab küsimisiha vallapäästmist, problemaatilise ideedevalda sisenemist. Aga ühtlasi ka oma näo kaotamist, enesetühistust või -kustutust. Nagu Foucault' *Sõnade ja asjade* võrdpildis, kus kaosmilise ookeani vaikne loksumine kustutab rannaliivale veetud põgusa inimfiguuri. Kuni sellest jääb alles vaid vaevumärgatav jälg — kui märk probleemi püsimisest, tema pealekäivast naasmisest, mis sunnib meid taas selle jälgi üles võtma, uuele ringile minema (küsimusi esitama) elik algatama veel kord seda nõiaringi, kus otsija ja otsitav, jälitaja ja jälitatatav, detektiiv ja kriminaal moodustavad üheskoos umbisikulise ringkäigu. . . Jääb vaid näotu pale, deformeerunud figuur, “mittemõeldu mõtte sees”, mille kohta Deleuze ütleb (seades meid nõnda silmitsi veel ühe paradoksaalse triangliga): see, mida pole võimalik mõelda, mida ometi peab mõtlema, ning mida saabki ainult mõelda.⁵

⁵Vrd: “Iga võime tuleb viia oma korratuse äärmise punktini, kus teda tabab kolmekordne vägivald: see, mis sunnib teda rakenduma; mida ta on sunnitud haarama ja mida ta ainsana suudab haarata; aga mis on ühtlasi haaramatu (empiirilise rakenduse seisukohalt)” (EK 186–187).

DELEUZE'I MÕTLEMINE JA FILOSOOFIA PIIRID

Filosoofia suurimad väljakutsed, mõistatused ja probleemid peituvad sageli kõige argisemates sõnades ja asjades. “Piiri” mõiste on sama hämar ja läbikatumata kui Olemise mõiste... Piiride küsimus on seega filosoofia “asi” *par excellence*.

I

Kanti järgi seisneb filosoofia oma piiride tundmises (*seine Grenzen zu kennen*, *Puhta mõistuse kriitika*, A 727 / B 755).^{*} Ent mis on piir? Vastus sellele on kõike muud kui lihtne. Kahtlemata pole ükski teine filosoof maadelnud piiride probleemiga nõnda selgesti ja kinnismõtteliselt, lausa pedantse politseiüleva kohusetruu kiirega kui Kant. Sel puhul kasutab ta tihtilugu geograafilist sõnavara ja metafoorikat. Näiteks võrdleb Kant teadmise valda saarega, mõeldavuse valda aga saart ümbritseva merega: saar on looduse enda poolt muutmatusse piiridesse suletud (*in unveränderliche Grenzen eingeschlossen*), merele aga avaneb põhimõtteliselt piiramatut vält (*ein unbegrenztes Feld*), mis on ühtlasi ka illusioonide pärusmaa. See toob kaasa probleemi, kuidas (objektiivsete aluste puudusel) orienteeruda mõtlemises — selles “mõõtmatus ja [meie jaoks] pimedat ööga täidetud ülemeelelisuse ruumis” (Kant 2024: 584). Kus on siis piir, küsib Kant, kus aina edasirühkiv mõistus seisma peab jääma: *wo ist dann die Grenze, wo sie stehen bleiben muß?*

Minu lähtepunktiks on Kanti eristus piiri (*Grenze, boundary*) ja tõkke (*Schranke, limit*) vahel. Kant peab eristust niivõrd oluliseks, et käsitleb seda lausa oma puhta mõistuse kriitika kokkuvõttena. Enamgi, võib öelda, et sellest eristusest tõukuv problemaatika läbib punase niidina kogu Saksa idealismi, Hegeli filosoofiat

^{*} Siin ja edaspidi viidatakse niimoodi Kanti *Puhta mõistuse kriitika* esimese ja teise väljaande lehekülgedele. *Toim.*

sealhulgas. Tõepoolest, *Grenze* ja *Schranke* vastandus (või nende dialektiline suhe, nagu Hegeli puhul) põhistab teisi tuntud eristusi nagu teadmine ja mõtlemine, nähtumus ja asi iseeneses (fenomen ja noumen), kategooria ja idee, aru (*Verstand*) ja mõistus (*Vernunft*), ning koguni olemine ja olema pidamine (*Sein* ja *Sollen*). Üks iseloomulik tsitaat Kanti *Prolegomenast* (1783):

Piirid (ulatuvuslike objektide puhul) eeldavad alati ruumi, mis asub väljaspool teatud kindlat kohta ja selle suleb; tõkked aga seda ei vaja, nad on üksnes puhtad eitused, mis kutsuvad esile kujutluse suurusest, kuivõrd sel pole absoluutset täielikkust. Meie mõistus aga otsekui näeb enda ümber ruumi asjade iseeneses tunnetamiseks, kuigi ta ei saa kunagi omada neist kindlaid mõisteid ning peab piirduma [või on piiratud: *eingeschränkt*] üksnes nähtumustega. Kuni mõistustunnetus on ühelaadne, ei saa tema jaoks mõelda mingeid kindlaid piire [*keine bestimmte Grenzen*]. Matemaatikas ja loodusteaduses tunneb inim mõistus küll tõkkeid, kuid mitte piire [*zwar Schranken, aber keine Grenzen*], st tunneb küll seda, et miski on väljaspool teda, kuhu ta kunagi jõuda ei saa, mitte aga seda, et ta ise oma seesmises arengus kuskil oma lõpuni jõuaks. [...] Üksnes metafüüsika viib meid puhta mõistuse dialektilistes pürgimustes [...] välja piirideni” (Kant 2022, § 57: 146, 147).

Kant rõhutab teisisõnu, et metafüüsika kõige tähtsam funktsioon pole mitte laiendada teadmist, vaid kindlustada selle alust, analüüsides selle põhiprintsiipe, ja pidada täpselt silmas nende kehivuspiire: Võib öelda, et metafüüsika on teadus inim mõistuse piiridest. Inimese mõistusel on nimelt paratamatu tung ületada kogemuse ja kõigi nähtumuste piire (B xx), sest tal on seesmine vajadus kujutleda midagi tingimatut või tõkestamatut (*uneingeschränkt*). Mõistuse loomupärane kalduvus absoluudi järele ise sünnitab metafüüsilise luulu ja õhutab dialektilisi pürgimusi, kuid viib sama loomulikult ja vältimatult dialektiliste meelepeteteni (*Schwärmerei*). Sääraste dogmaatiliste ekslemiste vastu avitab üksnes enesekriitika. Skeptitsism on meie aru üksnes *tõkestanud*, ilma teda *piiramata* (*nur eingeschränkt, ohne ihn zu begrenzen*, A 768 / B 796), sestap on tarvis teha kriitiline samm ja tõestada puhta mõistuse osas (mitte oletamisi, vaid printsiipide

kaudu) “mitte pelgad tõkked, vaid määratud piirid” (*nicht bloss Schranken, sondern die bestimmten Grenzen*, A 761 / B 789).

II

Mõtlemine on põhimõtteliselt tõkestamatu võime, mis on seetõttu üha tabamatu piiri otsinguil; kuna tal puudub *Schranke* (puudub oma objekt?), on *Grenze* tema jaoks alati probleem — etteheide ja väljakutse ühteagu. Mulle tundub see *Grenze* ja *Schranke* eristus väärt pikemat arutelu, aga aja survele piirdun lihtsalt mõnede näidete toomisega, peamiselt ühiskondlik-poliitilisest vallast, et illustreerida nende kahe piiri (elike piiri ja tõkke) vahekorda. Toetun seejuures pigem Hegelile ja naasen Kanti juurde alles lõpus. Aga kõigepealt siiski üks abstraktsemat laadi targutus.

Me teame, et igasugune väli — olgu see keel, loodus, ühiskond vms — on suhete süsteem, kus iga asja identsus on relatsiooniline. Näiteks sugulussüsteemis on isa ja poja suhe vastastikkum määrav: isa on see, kes ei ole poeg, ja vastupidi. Kuid sääranne suhe on paradoksaalne, sest isa suhestub pojaga vasturääkivuslikult: ta pole ainult isa, tema olemine sellega ei ammendu, vaid on ka “midagi muud”, midagi iseeneses väljaspool suhet, nt “inimene kui selline”. Siit ka kummastav tõsiasi: meie kõige ainulisem, kõige unikaalsem eneseidentsus on määrangust tühi ja sünonüümne “inimesega üldse”, mis-tahes-inimesega, samas kui meie konkreetne identsus moodustub meie suhetest inimsoo mingi alamhulgaga (klass, rass, sugu, rahvus, elukutse, sotsiaalne roll jne).

Vasturääkivus johtub siin kahe piiri — välise *Grenze* ja seesmise *Schranke* — dialektilisest vahekorrast: isa on samaaegselt mittepoeg, aga ka mitteisa — s.o midagi muud kui pelgalt see üks sotsiaalne aspekt või sümboolne mandaat. Isa-moment moodustub niisiis vasturääkivuslikult, olles teise suhtes sõltumatu (määramatu, ükskõikne) ja samal ajal määratud suhtest teisega. Suhte vasturääkivus seisneb selles, et kaks asja on korraga teineteise suhtes ükskõiksed (*indifferent*) ja ei ole ka, sest on erinevuslikud (*differential*). Isa ja poja lõimitud suhte kaudu moodustunud reaalsus on seega juba algusest peale seesmiselt vasturääkiv

ja konfliktsele lahendusele ette määratud. Nende kahe ühtsus või tervik kui “substants” — välistatud kolmas — ei eksisteeri abstraktselt (see substants pole olemus), vaid eksisteerib ainult konfliktsete momentide olemusliku mitteolemisena ning koosneb nende samaaegsest osavõtmatuses-ükskõiksusest ja vastastikusest erinevuslikust määramisest.

See ükskõikne, *whatever* substants-olemine ongi piiri teine tähendus — *Schranke*. Mis see on? Lõplike, finitsete asjade olemist märgib nende eitus, puhas negatsioon, nende piir (lad *finis*), lõpp või surm — sõnaga, mitte-olemine. Kui lõplikku haaratakse spekulatiivselt, siis hakatakse tema piiri (*Grenze*) nägema tõkke-*na* (*Schranke*), s.t millenagi, mis osutab sinnapoole iseennast kui olemapidamisele. Olemapidamise mõistega on piir ühtaegu piir ja ei ole ka; miski suhestub oma piiriga kui piiranguga ja ühtlasi kui sellega, mis osutab piirist vabale (s.o absoluutsele, lõpmatule, määramatule) olemisele.

Vaim ei ole lihtsalt lõpmatu või lõplik, ega ka lõplikuga seotud lõpmatu; vaim on tõsiasi, et lõpmatu on *korraga nii* lõpliku poolt määratud *kui ka* selle suhtes ükskõikne — lõpmatu paradoksaalne suhe iseendaga. Lõpmatu pole kohal positiivse asjana, vaid ilmneb n-ö iluveana, lõpliku reaalsuse struktuurse plekina ehk Hegeli sõnul: “Lõpliku mitteolemine on absoluudi olemine” (Hegel 2010: 385). Absoluut-substants ei ole ajaliselt primaarne, vaid tuleb tagantjärele (ta on miski, mis *peab* eksisteerima, ta on asetatud kui mitte-asetatud, s.o sõltumatuna või määramatuna, et pinnadiskursus säärasena töötab). Absoluuti (etümoloogilises tähenduses lahti sõlmima, irrutama, *ab + solvere*) toetab sünkroonselt tema teine (lahti öeldud iha), kuid diakroonselt muutub ta uueks korraks eituse ehk lahtiütlemise kaudu. Näiteks kuningavõimu heakskiiduga toetatakse kehtivat sotsiaalset korda, selle tagasilükkamisega aga kutsutakse esile tõeline struktuurimuutus: esimene valik on sünkrooniline (ta ei leia õieti kunagi aset, toimub vaikimisi, kuigi on vaikesätna tegelikult samuti vaba valiku tulemus), teine valik on diakrooniline, niivõrd kui vana kord teiseneb uueks. Kuna revolutsioon leiab aset sümboolse hüppena, siis ei saa seda mõista sotsiaalteaduste empiirilisel tuletatud seadustega, sest just reaalsuse nähtumuslikud seadused ise muutuvad

või asenduvad siin — sel on n-ö sündmuslik iseloom (nt teaduslik paradigmapuhetus, poliitiline põhikorramuutus jne).

Grenze puhul saame niisiis rääkida (suletud) homogeensest ruumist, kus üks asi on eristatud teisest — see eristus on etteantud, äratuntav või tuvastatav, kindlaksmääratav. Ja säärase-na ka esindusmõtlemises omaksvõetav. Aeg taandub siin pelgalt ruumi neljandaks mõõtmeks, mis vaid taastoodab olemasolevat: kõik kordub samamoodi, päev päeva järel, midagi ei juhtu. Tõeline aeg kui olemuslik määramatus ehk vabadus — selle kõige reaalne võimalikkus — tuleb sisse alles *Schranke* (ja ma ütlesin ühtlasi: Surma) kujul (nagu Ingmar Bergmani filmis *Seitsmes pitser*, 1957). Derrida sõnavaras on siin tegu kahe erineva ajarežiimiga: *le futur* ja *l'avenir* (tulevik ja tulemine, ingl *future* ja *to come*). Hegel meenutab Leibnizi nutikat mõtet, et kui magnetil oleks teadvus, siis käsitaks ta oma pöördumist põhja oma tahte määranguna, oma vabaduse seadusena. Selle peale kostab Hegel, et kui magnetil tõesti oleks teadvus ja koos sellega ka tahe ja vabadus, siis ta oleks mõtleval olend. Järelikult oleks ruum tema jaoks *universaalsus*, mis hõlmaks *kõiki* suundi, ning tema *üks* suund põhja oleks seega tema vabaduse tõke — nii nagu ühe koha küljes kinni olemine on tõke või piirang inimese jaoks (kes on määratud vabalt liikuma), mitte aga paikselt juurduva taime jaoks.

Kogu Hegeli filosoofilist ettevõtmist saabki iseloomustada üleskutsena “taome mõõgad atradeks” ehk teeme igast *Grenze*’st *Schranke*. Hegel ärgitab meid keskenduma eelkõige tõketele, sest nende määratlemine kätkeb juba transgressiivset momenti — millegi määratlemises tõkkena ollakse see (vähemalt kontseptuaalselt) juba ületanud: ... *darin selbst, dass etwas als Schranke bestimmt ist, darüber bereits hinausgegangen ist* (Hegel 2010: 106). Lõppkokkuvõttes on Hegeli jaoks mõistus, seega ka igasugune tõeline mõtlemine (*universaalsus für sich*), üks pidev tõkete ületamine; mõistus ongi ainuline võime näha igas piiris tõket (käsitada iga välist teist mõistuse seesmise teisesusena).⁶

⁶Hegeli järgi ilmneb mõistuse vajadus vajadusena filosoofia järele siis, kui inimelu vasturääkivused minetavad oma eluväe ja muutu-

Selline arusaam piirist kui tõkkest võimaldab meil käsitada Hegelit ka esimese topoloogina, kuna ta esimesena problematiseeris seesmise ja välisuse suhet osana samast dialektilisest protsessist. Kuna Hegeli filosoofia tegeleb eeskätt tõketega, mitte piiridega, nii et iga välisus hiilib ringi seesmuses (justkui mingi tont), siis võime väita, et hegellikku mõtlemist — s.o dialektilist vastandite ühtsust elik nende spekulatiivset identsust, mis teeb võimatuks eristada sise- ja väliskülge (“seesmus ja välisus on asetatud nõnda, et kumbki eeldab teist ja läheb temasse üle”, vrd Hegel 2010: 461), ning kus algus ja lõpp jooksevad kokku — kehtastav ruumiline struktuur on Möbiuse leht kui topoloogilise mõtlemise figuur *par excellence*. (Möbiuse leht on pind, millel on ainult üks külg ja üks serv, mille matemaatiliseks omaduseks on olla *unorientable*, orienteerimatu, s.t pole võimalik eristada ülemist ja alumist, sisemist ja välimist, paremat ja vasakut.)

III

Hegellikku eristust *Grenze* ja *Schranke* vahel võiks illustreerida järgmise näitega (näide ise pärineb Slavoj Žižekilt). Berliini müür esindas külma sõja aegset jagunenud maailma. See oli väline piir, mis eraldas kaht ideoloogilist ilmavaadet ja andis märku, et kapitalismile on olemas kommunistlik (kui tahes nõder või mannetu) alternatiiv. Seevastu tänapäeva turvatarad toimivad kapitalistlike ühiskondade endi seesmise tõketena. Donald Trumpi müüriehitus USA-Mehhiko piiril ja turvatarade püstitamine Euroopas n-ö pagulaskriisi ajal on vaid mõned näited tõketest, mis blokeerivad seesmuses ringihiilivat välisust, sest rajanevad globaalse kapitalismi rangelt immanentsel jaotusel. “Vaenlased”, kelle eest need tõkked meid kaitsma peavad, pole mingid “autsaiderid”, vaid hoopis “insaiderid” selles tähenduses, et nad on kapitalismi kui sellise eksisteerimise jaoks hädavajalikud (ja/või on

vad kinnistunud vastandusteks (subjekt-objekt). Mõistus saab sel puhul näidata, et iga kahestumine (*Entzweiung*) on vaid suhteline absoluudi elu liikumises (vt *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie*, 1801). Tulevane marxistlik mootorika on siia kontseptuaalsel tasandil juba sisse kirjutatud.

tolle enese tekitatud) — nt ühiskonda sisuliselt lõimimata mehhiiko illegaalid (“pööbel”), kelle odav tööjõud ja olematud sotsiaaltagatised Ameerika majandust igapäevaselt käigus hoiavad. Kapitalismi üleilmse võiduga naasis endine külm vastasseis kenal hegellikul moel globaalse kapitalismi omaruumi seesmise tõkke-na, kus iga turvatar või kaitsevall on piltlikult öeldes järjekordne aksioom, mis jooksvalt lisatakse kapitalismi aksiomaatikasse justkui *ad hoc* lahendusena tema enese põhjustatud ekstsessidele. Hegeli järgi on see immanentne erinevus, mis takistab süsteemil täielikult iseendaks saamast — teisesus, mis lõhub eneseidentsu-se harmoonilist minapilti.

Muide, laiemas plaanis on samasugust välise vaenlase ehk piiritaguse Teise järk-järgulist “seestumist” (minu tähenduses siis *Grenze* muundumist *Schranke*’ks) arutanud ka Saksa poliitiline mõisteloolane Reinhart Koselleck. Näiteks essees “Asümmeetriliste vastumõistete ajaloolis-poliitiline semantika” (1975) kirjeldab ta seda, kuidas poliitilisi ühendusi ühtaegu ehitav ja eitav vaenlasekuju ajapikku internaliseerub (ja sedakaudu ka intensiivistub): kreeklaste ja barbarite puhtvälisele eristusele järgneb kristlaste ja paganate märksa sissehaaravam vastandus, mis lõpuks päädib lõhestuses ühelt poolt inimliku ja teiselt poolt üle-inimliku, alainimliku või mitteinimliku vahel — see viimane on murdejoon või kriteerium, mis põhimõtteliselt jookseb juba iga indiviidi enese sees (vt Koselleck 1989).

Kapitalismi enesevasturääkivust märkas muidugi juba Marx. Kui Marx kirjutab (*Kapitali* 3. köite 15. peatükis pealkirjaga “Seaduse sisemiste vastuolude arendus”), et “Kapitalistliku tootmise *tõeliseks piiriks on kapital ise*” (Marx 1962: 232; *Die wahre Schranke der kapitalistischen Produktion ist das Kapital selbst*), siis tahab ta öelda, et kapital pole lihtsalt piiratud välispidiselt (nt looduse poolt, mida ei saa lõpmatult eksploateerida jne), vaid on piiratud immanentselt, s.t oma mõistes eneses.⁷ Teisisõnu, tema motiiv ja eesmärk (kapitali väärtuse isekasv) satub üha uuesti konflikti tema meetodi ja abinõuga (piiramatult suurendada toot-

⁷Vrd sellele vahetult eelnevat lauset: “Kapitalistlik tootmine püüab pidevalt ületada neid immanentseid piire [*diese ihr immanenten Schranken zu überwinden*], kuid ta ületab neid üksnes selliste abinõude varal, mis taastavad need piirid veelgi suuremas ulatuses.”

mist eesmärgina iseeneses, arendada tootlikke jõude iga hinna eest):

Kui kapitalistlik tootmisviis on materiaalse tootliku jõu arendamise ja sellele vastava maailmaturu loomise ajalooline abinõu, siis moodustab ta seega ühtlasi alalise vastuolu selle tema ajaloolise ülesande ja temale vastavate ühiskondlike tootmissuhete vahel (samam).

Kapitali isesigiv spekulatiivne liikumine, mis oma piire pidevalt teisealdab, neid ületades aga (riskiühiskonna loogikat järgides) neid üha juurde tekitab, osutab seeläbi juba oma seesmistele piiridele, sedakaudu aga teadustab ka juba oma ajaloolist lõppu, oma tulevast teisenemist. Nõnda peegeldub ses liikumises hegellik dialektiline protsess (kapital kui raha-substants, mis iseenda taastootmise ennastvahendava protsessi käigus muutub subjektiks), mille suutlikkus filosoofiliselt mõista ja mõtestada kapitalistlikku modernsust annab märku, et see sotsiaalmajanduslik korraldus on juba hääbumisfaasis (vrd Minerva öökull ja tema loojanguline taip). Kui *Grenze* (pelk väline piir, mida isegi ei tajuta piiranguna, sest puudub ligipääs välisele punktile, millega seda võrrelda) muutub *Schranke*'ks, siis saab sellest tõeline piirang, takistus, millest ollakse teadlik ja mida püütakse (olemapidamise iha ajal) ületada. Oma oleviku piiride eristamine, mis tahes aktuaalsuses kätkeva piirangu äratundmine saab toimuda just nimelt *Schranke* laadis — ühiskondlik-ajaloolise situatsiooni immanentsete võimaluste-võimatuste kujul. *Zeitgeist*'i ennetamiseks samu võrra, s.o silmapiiril terenduva tuleviku hoomamiseks peab *Grenze* olema vähemalt minimaalselt juba *Schranke*; eksisteeriv universaalsus peab kuidagi näitama oma läheneva läbikukkumise märki, peab kandma eneses oma peatse luhtamineku indeksit, peab ilmutama seda murdepunkti, kust hakkab jooksmas senist territoriaalset korraldust ja sotsiaalset ringlust — maiskonda ja selle majandamist — kummutav maalõhe.

Või võtame näiteks vabaduse: klassikalise liberaalse arusaama järgi on minu vabaduse väliseks piiriks teiste indiviidide vabadus, kuid selle päris “tõke-tõde” on säärase vabadusemõiste puudulikkus — nagu ütleks Hegel, see vabadus (mis vastandab minu vabaduse teiste vabadusele) pole veel tõeline vabadus. Mis on siis liberaalsel vabadusel viga? Marx annab *Kapitalis* (1. köi-

te 4. peatükis “Raha muundumine kapitaliks”) selle kohta ilme-ka valemi: see näiliselt nii universaalne, neutraalne ja objektiivne ringlemis- ehk kaubavahetuse sfäär — “sünnipärase inimõiguste tõeline eeden” —, mille piirides (*innerhalb deren Schranken*) toimub tööjõu ost ja müük, rajaneb neljal printsiibil: “Siin on valitsemas ainult vabadus, võrdsus, omand ja Bentham” (Marx 1953). Printsiipide klassikalist nimistut täiendav lisaelement (Bentham) tähistab siin sattumuslikku eripära, mis on ühtlasi universaalne ses tähenduses, et annab universaalsusele spetsiifilise värvingu ehk Marxi puhul võtme adumaks, mida vabadus ja võrdsus kapitalistlikus ühiskonnas tegelikult tähendavad: nimelt, “et igaüks muretseb ainult enese eest ja et keegi ei muretse teise eest”. See banaalne element häirib harmooniat, ajab lahku ning toob kontseptuaalsel tasandil sisse antagonismi konfliktse mõõtme, muutes terviku vastukäivaks, ebajärjekindlaks. Sfäär, mille viirutatud pind pidi pakkuma naiivsele kodanikuteadvusele (“frittreider vulgaris”) tõsikindluse markereid sellega, et andis talle “vaated ja mõisted ning mõõdupuu”, osutub ühtlasi — poorsete piirjoonte eksponeerimise kaudu — tema vaimse jalgealuse õõnestajaks. Marx kirjeldab seda tärkavat tõhetke, kus elementaarne ja endastmõistetav *Grenze* hakkab omandama *Schranke* ambivalentseid tunnusjooni, ehedalt dramaatilise äratundmisena tegelaste saatusekäigus:

lahkudes sellest [lihtsa ringlemise ehk kaubavahetuse] sfäärist tundub meile, et meie *dramatis personae* näod juba ongi mõnevõrra muutunud. Endine rahaomanik sammub kapitalistina ees, tööjõu omanik järgneb talle tema töölisena; üks muheleb tähendusrikkalt ja on täis ärilusti, teine on pelglik ja tõrkuv nagu inimene, kes tõi turule omaenese naha ja kellel ei ole nüüd oodata muud kui selle parkimist (samas).

IV

Schranke on niisiis puuduliku olemise (*deficient being*) marker, olles säärasena aga taandamatult kaksipidine. Ta tervikustab, totaliseerib asja (ja teeb ta nõnda võimalikuks), aga märgib ka asja lünklikku ja labiilset iseloomu (teeb ta nõnda võimatuks). Piirang on asja võimalik-võimatu tingimus, teatav topeltlõks, nagu ütleks

Derrida. Ja kas ei väida Kant midagi sarnast oma teesiga antagonismi ehk vastasseisu (*Widerstand*) kandvast rollist ühiskondlikus arengus? Tsiteerin (Kant 1998: 531):

Antagonismi all mõistan ma siin inimeste *seltsimatut seltsivust* [*ungesellige Geselligkeit*], s.o nende kalduvust astuda ühiskonda, mis aga siiski on seotud ühe läbiva vastasseisuga, mis pidevalt ähvardab seda ühiskonda lahku rebida. Selle eeldused on ilmselt inimloomuses. Inimesel on kalduvus *ühiskonnastuda*, sest niisuguses seisundis tunneb ta end enam inimesena, s.o tunnetab oma looduslike eelduste arenemist. Aga tal on ka suur kalduvus *eralduda* (end isoleerida), sest ta leiab endas ühtlasi seltsimatut omadust tahta kõike vaid oma meele järgi rihtida ja ootab seega igalt poolt vastuseisu — niisamuti nagu ta iseendast teab, et tema omalt poolt kaldub teistele vastu seisma. Just see vastuseis äratav kõik inimese jõud, sunnib teda ületama oma kalduvust laiskusele ja auahnusest, võimuihast või saamahimust aetuna looma endale positsiooni oma kaaslaste seas, keda ta küll *ei talu*, kuid kellest ta ei suuda ka *loobuda*.

Kuna sootsium kui tervik ilmneb niisiis sellise luhtunud ühtsuse (failed unity), mis pealegi pole mingi empiiriline vajak või puudu jääk, vaid on sootsiumi kui Idee olemuslik pinnatus, selle kunatine küsitavus, või nagu ütleb Deleuze, “ühiskondliku Idee enese raev”, siis on selge, et poliitilise mõtlemise päris Asi (mitte selle pelk fetiš!) — see, mida poliitilises vaates peab mõtlema, mida samas pole võimalik mõelda ning mida õieti saabki ainult mõelda (seltsivusvõime transtsendentne objekt) — on revolutsioon kui ühiskondliku *status quo* surm. “Inimene tahab üksmeelt [*Eintracht*], aga loodus teab paremini, mis ta soole hea on: tema tahab tüli [*Zwietracht*]” (samas: 532).

Väliste suhete loogika, mis valitseb juba moodustunud vorme, näiteks ühiskondlikke formatsioone, ei toimi ega tähenda midagi, kui püüda seda rakendada nende (suhete) esilekerkimise väljale. Võiksime seda välja nimetada “asotsiaalseks” (mis ei tähenda sugugi dihhotoomia taaskehtestamist), aga ka “puhtaks sotsiaalsuseks” — sest see, mis empiirilises plaanis ilmneb patoloogilise hälbena, haiglase kõrvalekaldena, juhusliku tõrkena, ideoloogilise moonutusena või ebapiisava ja eksliku teadmisenä, osutub transtsendentaalsest vaatepunktist “samale Asjale” tema seesmise

ülesehituse “loogiliseks” väljundiks, tema tervikluse mügaraks nurgakiviks, iseseisvuse või isikusamasuse nähtumuslikuks printsiibiks, teatud reservatsioonidega öeldes lausa (marxistlikuks) arenguseaduseks. See asotsiaalsuse “väike *a*” märgib lahtisidumise, lahtisõlmimise protsessi, mis on igasuguse koos-olu ülim õud, selle võimatu mõte — sest riik “ei rajane mitte ühiskondlikul sidemel, mida ta võiks väljendada, vaid selle sideme lahustamisel, mille ta ära keelab” (Agamben 2015: 58).

Kas on juhus, et revolutsiooni temaatika mängib Kanti poliitikateoorias niivõrd kaalukat (samas aga konfliktset ja vaieldavat) rolli? Kas revolutsioon (või nagu mina eelistan öelda: mäss) võiks samuti olla ühiskonna piir — ja kui, siis milline? Kas see dialektiline pinge vastandlike tõmmete või kalduvuste vahel — kalduvus ühiskonnastuda (*sich zu vergesellschaften*), kalduvus lahku lüüa (*sich zu vereinzeln*) —, mis läbistava jutina lõhestab või õõnestab sootsiumi südant ja mida “seltsimatu seltsivus” väljendab, ei võikski olla piiri mõiste just *Schranke* tähenduses: immanentne tõke või raja, seegismine negatiivsus, puhas eitus, “mis mingit suurust afekteerib, kuivõrd sel pole absoluutset täielikkust”?

Piiride küsimuse tõstatamine teeb Kantist tõelise inimõistuse geograafi, geniaalse maadeuurija ja talendika navigaatori, keda kannatab võrrelda mitte ainult Kopernikuse, vaid ka Kolumbusega. Oma kodulinnast kordagi lahkumata avastab Kant ometi uue maailmajao, “transsendentaalsuse imepärase valla”, ning sarnaselt Kolumbusega jääb Kantilgi oma avastuse täielik tähendus lõpuni mõistmata. Ennist sai Kanti võrreldud tubli korralvuriga, kes riigifilosoofina oma kohust täites patrullib mõistuse tarvituse kriitilistel piiridel. Säärast Kanti-kuvandit näib paiguti mõista andvat ka Deleuze: “Kriitikas on kõik olemas, rahukohus, registratuur, kataster — peale uue poliitika väe, mis kukutaks mõtte kujutise [s.o esindusmõtlemise ehk dogmaatilise mõttepil-di]” (EK, 235, 239). Aga eelneva arutelu vaates ei tohiks kedagi üllatada, et Preisi metafüüsiku mundrيرهväär peidab pooleldi ka märksa söakamat, radikaalsemat aktivisti — nimelt säärast, kes ärgitab kaaskodanikke kasutama *omaenese* aru (valgustuse juhtlause!) üleüldises kalduvuses ja kutsumuses vabalt mõelda.

See on Kanti aspekt nomaadliku mõtlejana, kelle transtsendentaalne pööre — mõistuse enese läbikatsumine kui mõistuse võimete struktuuri ja piirangute uurimine — on justkui uskumatu seikluse algus imedemaal, avastusretk või avantüür, mille tarbeks nuputab ta välja äärmiselt originaalse sõjamasina ehk kontseptuaalse seadestu, millega algatab ekspeditsiooni, millel küll ei puudu koloniseerivate projektide kogu ambivalentsus, territoriaalse kaardistamise kahemõtteline iseloom (ehk siis riigifilosoofiline aspekt), kuid mille põhipürgimus on siiski inimvõimete (ja eeskätt põhimõtteliselt tõkestamatu mõistusvõime, *Vernunftvermögen*) tabamatu piirjoone jälitamine kui “lõpmatu ülesanne” sel problemaatilisel väljal ehk väljaspoolsuses, mida Kant ise võrdleb maailmamerega, aga mida me võiksime samahästi nimetada ka “mõeldamatuseks”, mida just seetõttu “tulebki mõelda”:

Puhta aru maa [---] on looduse enese poolt muutmatusse piiridesse suletud saar. See on tõe saar (võluv nimi), mida ümbritseb lai ja tormine ookean, tõeline illusioonide paik, kus rohked udupangad ja kiirelt sulavad jäämäed teesklevad uusi maid ja petavad lakamatult tühjade lootustega avastuste otsinguil seilavat merereisijat, mässides teda seiklustesse, millest ta ei saa kunagi loobuda, kuid ei saa neid ka kunagi lõpule viia (A 235–236 / B 294–295).

Kui see viimane ei väljenda ehtsat mõtlemise piiri peale minekut, siis ma ei tea, mis see on.

Postscriptum

Lugeja võib õigusega imestada, Kanti ja Hegeli filosoofiline maa-dejagamine, heakene küll, aga kus on pealkirjas välja käidud Deleuze'i mõtlemine? Sellele võiks vastata Žižeki stiilis anekdoodiga: galeriis ripub maal, mis kujutab Natalja Krupskajat, kes ameleb voodis ühe komnoorega. Maali allkirjaks on *Lenin Varssavis*. Kui nüüd naiivse näitusekülastaja kombel käsi laiutades, et kus on siin Lenin, on vastus elementaarne: kuidas te ometi ei näe, Lenin on ju Varssavis!? Sama lugu siingi: Kant ja Hegel kahekesi kaardistamas transtsendentaalset maastikku, sättimas paika *de jure* demarkatsioonijoont metafüüsilisel tallermaal, justkui Mason ja Dixon rühkimas kusagil piki neljakümnnendat paralleeli, ühel

käes sirkel, teisel joonlaud, üks jätmas lõunasse isanda ja orja sünet dialektikat, teine läkitamas põhja isemõtlejate seltskonna valgustatud dialoogi — see kontseptuaalse piiripärimise misansteen, mastaapselt dramaatiline mõõduotsing kui “mõiste paatos ja passioon” ongi juba deleuze’ilik mõtlemine, ongi juba igasugu joonte seiramine sel uuel mõttepildil, mis vägisi meenutab ära-oleva filosoofi kaabut.

Aga tõsisem vastus oleks, et kuigi Deleuze piiridest Hegeli ja Kanti kombel tõepoolest nõnda otsesõnu ei räägi, kajab see teemaatika tema loomingus ometi kõikjal. Motiivid nagu seesmusevälisuse põimunud suhe (riigiaparaat ja selle esindusfilosoofia *versus* sõjamasin ja nomaadlik mõtlemine); puhas välisus kui “mittemõeldu mõtte sees” ehk immanentsus, mille topoloogiline vääne (“kaugem väljaspoolsus kui kogu välismaailm, sest [...] sügavam seespoolsus kui kogu sisemaailm”, MOF, 61) paneb kulkalt kratsima iga lamemaalasest riigifilosoofi; lähtumine *in medias res*, s.o vahepealsusest ilma keskme ja silmapiirita (totaliseerimatus!), ilma võimuvertikaali ja ristvõrgustikuta (orienteerimatus!); diagonaalne ehk transversaalne kulgemine vastanduste vahel kui ainumas pääsetee, kahevahelolu pagemisjoon; üleüldine segmentaarsus ja sedimentaarsus, katkelised, murtud jooned siin, lõhenenud, muredad pinnad seal; kuristik või põhjatus kui piirile minek, külm ja kalk sirgjoon kui labürintide labürint; viirutatud ruumid, siledad ruumid, mis tahes ruumid, nende siirdealad, piiritsoonid, liitekohad; lõpuks ka figuraalsus ise, õieti selle kõikvõimatud moonded, deformatsioonid, mis ei jäta kontuurist alles muud kui heterogeensete jõudude toimel väärastunud haabituse — need on vaid näited piiriküsimuse painest Deleuze’i mõtlemises. Ning vahest peitub võti selle *Grenze-Schranke* vahemängu kuulmiseks — nende kahe piiri lahkneva kooskõlana, mille lahus avaneb teatav lävi ehk üleminekutsoon kui filosoofiline “eikellegimaa” — tema Bergsoni-põhises eristuses intensiivsete ja ekstensiivsete paljususte vahel, nagu ka sellega rööpses, Riemanilt pärit eristuses pidevate ja diskreetsete muutkondade vahel. Vähemalt tundub see olevat paljulubav koht, kus kaevata — aga see on juba üks hoopis teine jutt.

DELEUZE, RIEMANNI RUUM JA TOPOLOOGILINE PÖÖRE FILOSOOFIAS

Ettekande sihiks on tutvustada Deleuze'i ontoloogilise erinevuse mõtlemise üht aluslätet — Bernhard Riemanni “muutkonna” (*Mannigfaltigkeit*) mõistet ja sellega vahetult seotud uutset ruumikäsitust, nn Riemanni ruumi. Rõhutatakse muutkonna ehk paljususe topoloogilist, problemaatilist, kontseptuaalset loomust, vaadeldakse säärase ruumi iseloomulikke tunnuseid, arutatakse mõistelisi üleminekuid matemaatika, füüsika ja filosoofia vahel ning tuuakse välja sellest johtuvad metodoloogilised ja metafüüsilised järeloomid (paljusus kui alternatiiv substantstile, kehade käsitamine kihistunud ja kurdunud pindadena, filosoofilise mõtte teisaldumine loogikalt topoloogiale, dialektilise protseduuri asendumine diferentsiaalse protsessiga jne). Sellega haakuvalt on ettekande laiem eesmärk näidata Riemanni ruumi viljakat rakeduvust erisugu nähtuste analüüsimisel ning teadvustada ruumilise mõtlemise olulisust, eeskätt aga mõtlemise enese ruumilist ja ruumistavat — ruumi loovat — iseloomu. Filosoofiline mõtlemine isegi on vältimatult osa sellest jõujoonte ja afektsioonide intensiivsest miljööst, mille väljas orienteerumine ja mille seemise dünaamika laialilaotamine (metriseerimine) nõuab uutset kartograafiat, topoloogiat, semionautikat ja geofilosoofiat.

I

Mu ettekanne on mõeldud programmilisena, see tähendab, ta proovib sissejuhatavalt tutvustada uut arusaama, arendada uut teoreetilist raamistikku väga erilaadsete teemade uurimiseks, sealhulgas eriti ühiskondlike probleemide — ja ühiskonna kui sellise — mõtestamiseks. Ettekanne esitab mõned pidepunktid, mille najal võiks hakata arendama uurimisplaani ja ühtlasi aimama selle aluseks olevat problemaatikat. Ma tegelen siin üldjooneliselt (Deleuze'i väljendit pruukides) uue mõttepildi visandamisega ehk siis küsimusega: kuidas mõelda? Mõttepilt viitab välja-

le, kus me enne kõike asume ja oma arust orienteerume, ta viitab meie filosoofilistele eelarvamustele, ka sellele, mida me alati juba n-ö teame, oskame, suudame või heaks arvame — meie vaikivale teadmisele, ilmutamata teoreetilistele hoiakutele, teadvustamata harjumustele ja huvidele. Ta on meie immanentsus — see, mida me peame endastmõistetavaks ja mida me seetõttu ei kahtlusta, ei kritiseeri, ei sea küsitavaks.

Mõttepildi arendamine on mõtlemise lahtilaotamise toiming, mis toob ilmsiks selle, kuidas mõtlemine käib. See on ruumistamise protsess, mis omakorda ajendab meid küsima: mis on ruum? Sest ka ruumi mõiste pole sugugi elementaarne ega iseenesest selge — käsitused ruumi olemusest on ajaloo käigus pidevalt ja radikaalselt teisenenud. Siit ka minu huvi Saksa matemaatiku Bernhard Riemanni vastu (pikemalt temast ettekande teises pooles), kelle teeneks võib pidada topoloogilise mõtlemise algatamist nii matemaatikas kui mujalgi. Põhimõtteliselt leiutab Riemann täiesti uue viisi ruumist mõtlemiseks (ühtlasi ka ruumiliseks mõtlemiseks!), mille ta nimetab saksa keeles *Mannigfaltigkeit* — inglise keeles *manifold*, prantsuse keeles *variété*, eesti keeles *muutkond*. Deleuze omakorda võtab muutkonna mõiste Riemannilt üle ja teeb sellest — nüüd juba paljususena (*multiplicité*, *multiplicity*, *Multiplizität*) — ei rohkem ega vähem kui oma erinevusfilosoofia nurgakivi.

Kuidas seda ülekannet mõista, mis siin toimus? Toimus tugevas deleuze'ilikus tähenduses kohtumine, leidis aset teatav põkkumine, ühendumine, translatsioon, transformatsioon. Tulemuseks tekkinud kontseptuaalne sümbioos, klaping, mille iseloomu ja toimeid tahaksingi alustuseks vaadelda. See on kahtlemata kaalukas juhtum. On lausa väidetud, et “Riemanni matemaatika ja Deleuze'i filosoofia ühendumine kujutab endast erakordset sündmust 20. sajandi filosoofia ajaloos” (Plotnitsky 2009: 190) — ja see võiks panna meid vähemalt kulmu kergitama. Selle kohtumise keskmes on niisiis mõiste, mille teisenemine ise tunnistab juba neid siirdeid, mis on mängus (antud juhul) matemaatika ja metafüüsika või geomeetria ja geofilosoofia vahel: saksa *Mannigfaltigkeit* ja prantsuse *multiplicité*, mille me tõlgime vastavalt muutkonnaks ja paljususeks. Kõik oluline, nagu alati, sünnib va-

hepeal, kahe eripalgelise pooluse pingeväljas elik kahe separaatse jõujoone ootamatu suhestumise kaudu loodud pinnal — see on olemuslikult tõlkimise küsimus, ja selle aspekti esiletõstmine oleks ka minu ettekande esimese poole fookuses.

Juba ainuüksi muutkonna mõiste taust on huviväärne, sest vaatamata oma matemaatilisele põhitähendusele jooksevad sinna kokku üsna erilaadsed lõimed — filosoofilised, teoloogilised, poeetilised jne. Kanti filosoofias ei ole ruum ja aeg aru mõisted, nad pole mõtlemise kategooriad, vaid on kaemuse aprioorsed vormid ehk meeleanndmete antuse viis. Ta nimetab seda nähtumusslikku vahetut antust *das Mannigfaltige* ehk mitmekesisus (pr *le diverse*), mis on paljususe (*le multiple*) sünonüüm. Kant kasutab mitmekesisuse mõistet vastandina aru sünteesivale võimele, mille vahendusel alles jõutakse teadmisele. Lõppkokkuvõttes on paljusus Kantil teadmise vastand: “Kuid meie mõtlemise spontaansus nõuab, et see paljususe esmalt teatud viisil läbitakse, omastatakse ja ühendatakse, et sellest teha teadmine. Seda tegevust nimetan ma sünteesiks” (A 77 / B 102 jj).

Kui Kantil on *Mannigfaltige* üsna tavakeelse tähendusega, siis Riemanni puhul osutab see juba konkreetsele matemaatilisele objektile, mille nimeks tänapäeval ongi Riemanni ruum. Siiski võib oletada, et Riemanni sõnavalikut mõjutas just kantilik taust, mida ta ilmselt tundis, sest alustas oma õpinguid filosoofia ja teoloogia vallas (ka kolmainsus on saksa keeles teatavasti *Dreifaltigkeit*). Muide, kui Georg Cantor hiljem hulgateooriat arendama hakkas, siis nimetas ta hulki (tõenäoliselt Riemanni eeskujul) samuti sõnaga *Mannigfaltigkeit*, kuni ta lõpuks otsustas (kahtlemata ökonoomsemalt kõlava) *Menge* kasuks. Samatüveline sugulassõna on ka saksa *Vielfältig*, millega Heidegger tõlgib *Antigone* tragöödia kuulsa koorilaulu avastroofi algust (*polla ta deina*): *Vielfältig das Unheimliche*, mis Ülo Matjuse tõlkes kõlab nõnda: “Rohkekuurmeline on pelutav” (ingl *Manifold is the uncanny*; vrd Anne Lille otsetõlget kreeka keelest: “Palju on võimsat”).

See väike mõistelooline ekskurss polnud mõeldud ainult näitama sõna *Mannigfaltigkeit* mõningaid genealoogilisi kihte, vaid ka seda, kuidas erinevad liinid ja jooned, komponendid ja kontekstid — filosoofilised, teoloogilised, poeetilised, matemaatili-

sed, füüsikalised jne — sellesse sõnna kokku jooksevad ning mida see mõiste loovalt ühendab, lõimib, sünteesib, mis aga sealt edaspidi jälle ka laiali hargnevad, muunduvad, teisenevad ja teisalduvad. Teisaldumise temaatikale ma nüüd järgnevalt siirdungi.

II

Ma ei eelda siin suuremat taustateadmist Deleuze'i filosoofia kohta, veelgi vähem Riemanni geomeetria kohta, aga kuna mu üritus on kontseptuaalne, s.t tegeleb mõistetega, mis võiksid kokku moodustada mingi teoreetilise raami või ruumi, siis peaksin küll ühe asjana mainima olulist eristust, mida tuleks silmas pidada: nimelt eristust ideede ja mõistete vahel. Deleuze'i puhul teatakse üldiselt eristust virtuaalsuse ja aktuaalsuse (ehk väesolu ja käesolu) vahel, kuid sellest saab rääkida mitmeti ning üks viis seda teha ongi ideede ja mõistete vahekorra klaarimise kaudu.

Niisiis, ideed on virtuaalsed entiteedid (Deleuze ütlebki, et nad on väesolevad paljusused), mida iseloomustab problemaatiline olemus, hämar aretus ja meeleline miljöo — nad moodustavad immanentsusvälja, mis on justkui üks suur õõtsuv ja lainetav ookean. Mõisted seevastu on aktuaalsed kehastused, individuatsiooni saadused, käesolevad tulemid, mis üritavad ideede loovat lainetust väljendada nii üksikute lainete vormis kui ka lainete mingi süstemaatilise terviku näol: “Mõisted on nagu hulk laineid, mis tõusevad ja langevad, kuid immanentsusväli on see ainus laine, mis neid kokku ja lahti rullib” (MOF, 39). Idee jääb seega alati tumedale taustale, millelt sähvivad esile mõistete välgatused kui ümbritseva õhkkonna sisepingete lahendused, mis parimal juhul — ja seda saabki ehk nimetada mõtlemiseks — püüavad neid pingeid, paineid, pöördeid ja passioone salvestada ja märgistada n-ö kontseptuaalsete kristallide kujul. Mõisted on ühesõnaga mingi diskursiivse sootsiumi pinnal tuvastatud valpunktide (olgu need traumad, tõrked, tsüklid, hirmud, ängid, kahtlused, aga ka teadvustamata soovid, unistused, ihad, fantaasiad, hälbed jne) markeeringud: tundemärgid eriti intensiivsest mõtteprotsessist nende kollete ümber. (Siin heiaastub juba visioon hu-

manitaariast kui ühiskonna üldistatud patoloogiast, aga sellesse ma ei hakka laskuma. . .)

Kuidas seda kohtumist, ristumist, sündmust Riemanni ja Deleuze'i vahel, mille keskmes on muutkonna ja paljususe mõisted, nüüd võtma peaks? See tõlkimise või ülekandmise küsimus pole sugugi triviaalne, sest just kahe-vahel leiabki aset peamine, ehk siis paljusus ise. Paljusus on alati kahetine, kahepalgeline, nagu ütleb ka Deleuze: "Algusest peale on vaja vähemalt kahte, kahte tüüpi paljusust. Asi ei ole selles, et dualism oleks väärt rohkem kui ühtsus, vaid et paljusus on just nimelt see, mis toimub kahe vahel" (MOF, 151). See üleminek, läbikäik, allhoovus ja vahepealsus — vastastikune sümbioos või klaping — on siin otsustav. Seda iseloomustab intensiivne protsess ehk teisendav liikumine, mis tõlgib (või taandab) pidevust diskreetsuseks, intensiivsust eksteniivsuseks, mittemeetrilist meetriliseks, aga ka problemaatikat aksiomaatikaks, risoomset puiseks, siledat viirutatuks jne. Paljususe operaator on "ja". Mitte dualism, ega isegi mitte dialektika hegellikus (vastanduse vahendumine ja ülene mine) või heideggerlikus tähenduses (erinevuse eristamatus, ot sustamatus), vaid dispaarsus, väike "ja", see konkuga konjunktsioon, mis lakkamatult saalib edasi-tagasi ning ühtaegu toob kokku ja viib lahku osapooled. Ta ei kuulu kummalegi, vaid tõmbab mõlemad kaasa mitteparalleelses evolutsiooni, heterokroonsesse saamisenesse (vt Deleuze, Parnet 2007: 34–35).

Ma tahaksin selle ülekandega seoses lühidalt mainida kolme omavahel seotud punkti: metafoorsus, mobiilsus ja meetodi küsimus. Esiteks, mõistete metafoorsus. Kriitikud heidavad sageli ette, et n-ö Prantsuse teooria viljelejad pruugivad teaduslikku sõnavara väljaspool selle rangelt distsiplinaarset konteksti, ning erialamõistete spetsiifilisi nüansse valdamata teevad põhjendamatuid või lausa ajuvabasid ülekandeid filosoofiasse — ühesõnaga, kirjutavad mingit jaburat mõttetust ehk tegelevad vaimse petturlusega (meenutagem 1990. aastate "teadussõdu"). Kas on siin tõesti tegu teaduse vallast laenatud metafooridega, mille istutamist humanitaaria pinnale võib õigusega nahutada kui kahe täiesti ühitamatu kultuuri vulgaarset, võhiklikku, võimatut ristamist? Sest

säärane tegu oleks teaduslike mõistete ja tehniliste terminite väärkasutus.

Deleuze'i vastus on siin ühemõtteline: ta eitab kategooriliselt, et tema mõistete uuskasutus on metafoorne. Sellised mõistelaenud nagu kaos, must auk, hägus hulk, metastabiilsus, aga ka riisoom, nomaadlus, ritornell jne ei ole metafoorid, vaid metamorfoosid: metamorfoos aga on metafoori vastand. Pole enam otsest ega kaudset tähendust, on vaid sõnalehvikusse kaasatud olekute varieeruv jaotus. Ning selles nomaadlikus jaotuses pole enam normaalset ja hülbelist, sirget ja vildakat, korrektset ja ekslikku, sõnasõnalist ja ümberütlevat, vaid on ainult enamuslik ja vähemuslik laad, mida eristab see intensiivsuse määr, mille varal lävitakse virtuaalse problemaatikaga. Deleuze'i väitel on kontseptuaalne ebatäpsus ja ähmasus (mida iseloomustab lõpetamatus, lahtisus, labiilsus) hädavajalik seal, kus uurimisobjektide täpne kirjeldamine on nende keerukuse tõttu raske või nende loomuse tõttu võimatu. Näiliselt paradoksaalsel moel tuleb kasutada ebatäpseid mõisteid, et rääkida liikuvatest asjadest täpselt ja rangelt. Sestap teeb ta vahet kahte sorti teaduslike mõistete vahel:

On mõisted, mis on loomu poolest täpsed, kvantitatiivsed, võrranditega määratud, ja mille tähendus seisnebki nende täpsuses: filosoof või kirjanik saab neid kasutada ainult metafoorselt, ja see on üsna väär, sest nad kuuluvad täppisteadusele. Kuid eksisteerivad ka olemuslikult ebatäpsed, aga täiesti ranged mõisted, mis on teadlastele hädavajalikud ja mis kuuluvad võrdselt teadlastele, filosoofidele ja kunstnikele. Nad tuleb teha rangeks viisil, mis pole otseselt teaduslik, nii et kui teadlasel õnnestub seda teha, muutub ta filosoofiks, samuti kunstnikuks. Säärast liiki mõiste pole täpsusega mitte mingi puuduse tõttu, vaid oma loomuse ja sisu poolest. [...] siin on tegu viisiga, kuidas kellegi enda loometöö võib viia ootamatute koondumiste ja uute kaastähendusteni, uute suundumusteni teiste inimeste töös (N, 29).

Mõistetel on spetsiifiline tehniline tähendus oma konkreetsetel erialasel väljal, kuid lisaks sellele — niivõrd kui nende lähete punktiks on mingi Idee, mis on neis implitseeritud ja mida nad eksplitseerivad mingis spetsiifilises korrastikus ehk valdkonnas (matemaatika või füüsika, bioloogia, psühholoogia, sotsioloogia, kunst jne) — osalevad nad kõik ühel ainulisel virtuaal-

sel tasandil, mis pole veel eri väljadeks laiali laotunud. See tähendab, et väljaspool oma rangelt distsiplinaarset rakendust jagavad need mõisted sama filosoofilist kontseptuaalset substraati ehk aluskihti, väljendades kõik omal moel sedasama ideede problemaatilist paljusust. Sel immanentsustasandil ehk topoloogilisel kooseksisteerimise väljal käib eristamatult ja läbisegi üks “lame-ontoloogiline” kosmiline tants:

semiootiline fragment semmib keemilise reaktsiooniga, elektron sajab sisse keelde, must auk krabab geneetilist koodi, kristalliseerumine sünnitab kire, herilane ja orhidee vahetavad meile. [---] Siin pole mingit “nagutamist”, me ei ütle “nagu elektron”, “nagu reaktsioon” jne. Need on elektronid isiklikult, tõelised mustad augud, reaalsed organellid, ehtsad märgijadad (TP, 69).

Nõnda võidakse nt matemaatilise või teadusliku või kunstilise objekti kallal töötades ühtlasi avastada ka sellele objektile vastav *filosoofiline* mõiste — sest rangelt võttes mõisted, mõistete loomine ongi filosoofia eriomane tegevus. Teadlane või kunstnik, niivõrd kui ta konstrueerib oma objekti selle problemaatilise, paljusliku Idee pinnalt ja jääb sellega lävima, on seeläbi ühtlasi alati ka filosoof.

Teiseks, kui mõisted pole metafoorid, vaid metamorfoosid, siis tähendab see ühtlasi, et mõisted on olemuslikult mobiilsed, nad on liikuvad, dünaamilised (ja dramaatilised) suurused. Miks? Nagu öeldud, püüab mõistete lahtisus ja liikuvus järgida asjade endi liikumist — sest asi ise pole muud kui üks pidevas muutumises ja kohanemises olev kooste, alati ajutise iseloomuga asjade seis, asjaolude klaping. Seda muutlikkust pole võimalik mõisteliise definitsiooniga täpselt tabada, mistõttu just hoopis mobiilsete mõistete ebatäpsus on see, mis võimaldab meil mõelda lakka-matus saamises, teisenemises, sündmuslikkuses olevat maailma. Siit ka vajadus ja iha Nietzsche kombel “ajada metafüüsika liikvele”. Liikvele aetud metafüüsika ongi sisuliselt paljususe filosoofia. Kuid mõistete liikuvus ei seisne pelgalt nende kalduvuses ajalooliselt muutuda ja oma vastasseoseid ümber kujundada, vaid ka afektiivselt moonduda — Deleuze’i ambitsioon on luua mõisteid, mis on liikuvad iseeneses: “Ei piisa ju sellest, kui ütleme: mõisted liiguvad. Vaja on konstrueerida mõisteid, millel on intel-

lektuaalne liikuvus juba iseomaselt sees” (N, 122). Kuidas seda teha? Pideva varieerimise protseduuriga. Deleuze nimetab seda liikumist Ideede seikluseks.

Kolmandaks, meetodi küsimus. Põhimõte on selles, et kui mõiste ise on pluraalne, eklektiline, selektiivne, siis peab seda olema ka tema käsitlemise viis; ja samuti peaks objektist kõnelemise viis järgima kõnealuse objekti iseloomu, sellega ühes või teises laadis resoneeruma, teda igakülgselt peegeldama. Säärane on seikluslike Ideede avastamise meetod. Kombineeriv ja konstrueeriv oli ka Riemanni lähenemine uurimisteamale: tema üsnatavatu teoreetiline praktika seisnes erinevate, heterogeensete väljade — algebra, matemaatiline analüüs, geomeetria, topoloogia, arvuteooria jne — kaasamises ja klapitamises mingi mõiste või probleemi käsitlemisel, ilma et seda paljusust tingimata valitseks mingi ühtsus või terviklus. Tema mitmetahuline ainekäsitus tõukus arusaamast, et kui uuritava objekti iseloom on lahtine ja olemus tundmatu, siis peab olema varieeruv ja paindlik (pluraalne, eklektiline, selektiivne) ka selle uurimiseks rakendatav aparatuur, elik selle objekti uurimine või kontseptualiseerimine peab ammutama ressursse väga erilaadsetest valdkondadest ja kombineerima vastavalt vajadusele kõikvõimalikke võtteid, vahendeid ja instrumente.

Võib öelda, et Riemann oligi otsapidi säärane filosoofiline natuur, Ideede pinnal seikleja (nagu väljapaistvad teadlased sageli). Teda huvitasid suured põhiküsimused, mitte niivõrd spetsiifilised tõestuskäigud, tehniline detailitäpsus või konkreetsed rehkendused. Nõnda oli ta lähenemine filosoofile omaselt kontseptuaalne, mitte aritmeetiline, ning problemaatiline, mitte aksiomaatiline. Ühtlasi oli tema probleemikäsitus tugevalt intuitiivne, imaginaarne, interaktiivne, kus matemaatika, füüsika ja filosoofia on veel segunenud olekus, nende spetsiifilised tasandid pole veel eristunud (ega distsiplinaarselt kapseldunud). Ta esitas oma ideid sageli napis, kokkusurutud sõnastuses, vaevumata neid pikemalt lahti rääkima, teda paelus rohkem teistsugune mõtteviis, uudne pilk, värske vaatepunkt asjadele, visioon või äratundmine, mis tihtipeale jäi hüpoteetilisse, visandlikku, formaalselt viimistlemata seis. Riemanni looming illustreerib arusaama matemaatikast

kui mõistetes mõtlemisest, ning siingi asetub Riemann vahepealsusse — tema jaoks pole matemaatilised objektid enam pelgalt valemid, aga ka mitte veel hulgad, nad on mõisted (siit ka lähedus Deleuze'ile). Riemanni mõisted on pealegi nii uudsed, et on alles sulaolekus, nende kinnistumine võtab omajagu aega, tema visandatud programmi aktualiseerimine saab nõudma palju teoreetilist tööd. Asi on selles, et uued mõisted vajavad sageli aega, et küpseda ja kalgenduda, ning ka muutkonnal võttis pea pool sajandit, et jõuda oma täpse määratluseni ja oma spetsiifilise valdkonnani, milleks on topoloogia. Ent problemaatika vaatepunktist, nagu Deleuze seda näeb, on need alamääratud mõisted hoopis produktiivsed liikumapanevad jõud; just see arengupotentsiaal teeb nad vilkaks ning paneb uutes mõistetes “edasi elama”.

III

Nüüd aga Riemannist ja muutkonna mõistest lähemalt. Oma lühikesele elule vaatamata (ta suri 39-aastaselt tiisikusse) oli Bernhard Riemanni (1826–1866) teoreetiline panus põhjapanev pea kõigis matemaatika harudes, aga ka matemaatilise füüsika arendamisel. Näiteks Riemanni pöördelise tähtsusega töö algarvude jaotuse kohta pani aluse moodsale arvuteooriale ning tema kuulus hüpotees selle kohta, kuidas algarvud teiste arvude vahel jagunevad (“algarvude koodi lahtimurdmine”), on ilmselt kõige kuulsam nn millenniumiprobleem, mille lahendajat ootab miljon dollarit. Riemanni käsitus positiivse kõverusega (sfäärilisest) ruumist viis äratundmiseni, et geomeetriaid on põhimõtteliselt lõpmatu hulk ja võimalikke ruume veelgi rohkem (sest mõned neist ei pruugi üldse mingit geomeetriat tunnistada). Tema äärmiselt originaalne arusaam, et teatud ruumide geomeetria sõltub neis toimivatest jõududest, võimaldas aga Einsteinil pool sajandit hiljem sõnastada gravitatsiooni määrav roll ruumi ülesehituses — üldrelatiivsusteooria. Muide, Riemanni õpetajaks Göttingenis oli Carl Friedrich Gauss, kes muu hulgas tegeles geodeesia ehk maamõõtmisega — see on tähenduslik, sest annab mitteeuclidilisele geomeetriaile vähemalt osalt geograafilise algupära või põlvnemisliini. Kas on juhus, et Deleuze ja Guattari nimetavad oma ettevõtmist geofilosoofiaks ja pruugivad ulatuslikult kartograafilist sõna-

vara (maamõõtja ametit pidas teatavasti ka K. Kafka *Lossis*)? Siit saab alguse “mõtlemise geograafiseerimine”...

Võib öelda, et Riemanni geomeetria üldistab pindade uurimismeetodi, mille võttis kasutusele Gauss oma kuulsas essees kõverpindadest (*Disquisitiones generales circa superficies curvas*, 1827). Gaussi geniaalsus seisnes sisegeomeetria avastamises, nimelt et kahemõõtmeline pind saab kõverduda ning seda kõverust saab kirjeldada kahel eri viisil, väliselt ja seesmiselt. *Väline* kõverus ilmneb lihtsalt pinna sisestamisel kolmemõõtmelisse eukleidilisse ruumi. *Seesmine* kõverus seevastu avaldub immanentselt ega vaja sängitamist kuhugi mujale, kõrgema mõõtmega ruumi — ei vaja jumalikku vaatepunkti, ei vaja globaalset lisamõõdet (universaalset meetrilist struktuuri). Näiteks sfääri pinnal liikuv sipelgas, kes ei suuda vaadata pinda “väljastpoolt”, ei suuda väljuda ümbritsevasse ruumi (tõusta selle kohale), aga on võimeline mõõtma joonte pikkusi pinnal, saaks ikkagi (pinna seesmiste ressursside varal) teha kindlaks, et ta ei viibi tasapinnal: kui “ringjoone” ümbermõõt ei võrdu π korda diameeter, siis pole seesmine geomeetria lame ja pinnal on “seesmine kõverus” (*intrinsic curvature*). See nn Gaussi kõverus K on sisestamisest või sängitamisest (*embedding*) sõltumatu mõiste, mis mõõdab kõrvalekallet eukleidilisest käitumisest; paralleelsuse mõistel pole tähendust, kui K ei võrdu nulliga.

Laiendades esimesena immanentse pinna mõistet süstemaatiliselt suurema mõõtmega objektidele, pakkus Riemann välja n -mõõtmelise kõverruumi idee (kus n tähistab ruumi sõltumatu muutujaid või vabadusastmeid — mõõde näitab, mitu sõltumatut parameetrit tuleb fikseerida, et ruumipunkt lokaalselt positsioneerida) ning andis sellele pinna üldistusele nimeks muutkond. Riemanni võtmeline väide ja muutkondade tähtsaim tunnus on see, et nad on metriseeritavad. Lõpmata väikeses ulatuses, lokaalselt saab neid käsitada lausa eukleidilisena (ehk siis tasapindsena, kuigi globaalselt nad seda üldjuhul pole), kus meetrilised suhted võtavad iseäranis lihtsa kuju, mida defineerib Pythagorase teoreem. Näiteks maakera pind on tervikuna ebakonstantne kõverpind, mille laotamine ühele kaardile on väga moonutav. Valides aga gloobusel ühe punkti koos tema ümbrusega, nt väikese pinnalapi nagu Eesti, osutub selle tasapinnastamine palju adekvaatsemaks jne. Riemanni lähenemine võimaldabki käsita-

da ruumi — mis tahes ruumi — lokaalsetest ruumidest kokku-
traageldatud heterogeense, eritüübilise lapitekilise struktuurina,
mis on seotud kattuvuste kaudu kohalike ruumide vahel. Pea igast
ruumist (kehast, asjast, objektist) on teisisõnu võimalik teha pin-
nalaotus elik anda sellele eukleidiline väljendus lokaalsete kaarti-
de ja neid kaarte koondava atlase kujul, mis ühtlasi täpsustab üle-
minekud kaartide vahel — seda kaartide vahetamist võib mõista
ka vastastikuse tõlkimisena piiritsoonides kohapõhiselt kehtesta-
tud konventsioonide kaudu. Muutkonnad ongi ruumid, mille to-
pologia on üheselt määratud vastavate atlastega (kuigi neid pole
üldjuhul võimalik kirjeldada üheainsa kaardi abil).

Riemann eristas kahte tüüpi muutkondi selle järgi, kuidas nen-
de meetrika tekitatakse: pidevad ja pidevusetud ehk diskreetsed
(viimaste topoloogiline mõõde on null). Pidev muutkond ongi
teatud mõttes meie probleemi tuum: sest intuiitiivselt väljendab
pidevus ruumi ja aja fundamentaalseid omadusi ning järelikult
on sel tunnetuse seisukohast põhjanev tähtsus (meenutagem,
et Kanti järgi on *das Mannigfaltige* meile võimaldatud üksnes
ajalis-ruumilisena). 10. juunil 1854 peetud kuulsal habilitatsioo-
niloengu “Hüpoteesidest, mis on geomeetria aluseks” lõpus pil-
latud fraas osutub aga epohhiloovaks (nagu öeldud, saab Einstein
sealt idee üldrelatiivsuse- ehk gravitatsiooni geomeetrilise teooria
sõnastamiseks) (vt Riemann 1876: 268):

diskreetse muutkonna puhul sisaldub meetriliste suhete printsiip
juba muutkonna mõistes eneses, pideva puhul aga peab see tulema
kusagilt mujalt. Seega peab ruumi aluseks olev reaalsus moodus-
tama diskreetse muutkonna, või siis tuleb meetriliste suhete alust
otsida väljastpoolt, sellele mõjuvatest siduvatest jõududest.⁸

Teisisõnu, säärase ruumi väljaspoolsus, tema meetriline alus, po-
le enam kontseptuaalne, vaid Kanti terminit kasutades intuiitiivne,
kaemuslik. See oli Riemanni revolutsiooniline liigutus, tema tõe-

⁸Sedasama ütleb ka Deleuze, paljususe mõistet esmakordselt tut-
vustades: “Riemann määratles “paljusustena” asju, mis on määratavad
oma mõõtmete või sõltumatute muutujate kaudu. Ta eristas *diskreet-
seid paljususi* ja *pidevaid paljususi*; esimesed kannavad oma mõõtmis-
printsiipi iseendas (ühe osa mõõt on antud seal sisalduvate elementide
arvuga) — teiste mõõtmisprintsiip on milleski muus, olgu või nendes
lahtirulluvates nähtustes või neis toimivates jõududes” (2008: 33).

line koperniklik pööre: mitte eeleksisteeriv ruum (mingi homogeenne miljöö) ei kujunda ega vormi temas leiduvat ainet, vaid hoopis ainelised jõud eelnevad ruumile või täpsemalt öeldes: eksisteerivad ruumiga vastastikku *koos* ja määravad selle muutkondlikku eripära ja meetrikat. Varasemad mitteeukleidilise geomeetria argumendid olid lihtsalt sisendanud, et ruum ei pruugi olla lame, mitte aga seda, et (mis tahes) ruumi iseloom võib sõltuda seda ruumi “täitvast” aineist, materiaalsest sisust — võime nüüd öelda enamgi, nt seal asuvatest kehadest, nähtustest, protsessidest, ka libiidost või ihavoost, mis neid ruume seestpoolt üles ehitab (ja neid moodustades jaguneb ise paratamatult erinevateks kvalitaatiivseteks ja muutlikeks vooludeks).

Aga paljusused mitte pelgalt ei jaotu kahte lehte, vaid üks on teise n-ö aluspind või taust: diskreetne paljusus *tuletub* pidevast paljususest, ta on selle derivaat (nii nagu sirgjoon tuletatakse mingis kõvera punktis selle kõvera puutuja tõusunurgana) ehk Manuel DeLanda sõnul, “meetiline ruum, milles me elame ja mida füüsikud uurivad ning mõõdavad, *sündis* mittemeetrilisest, topoloogilisest kontinumist” (DeLanda 2019: 47). Deleuze’i ja Guattari moel öelduna: sile ruum on viirutatud ruumi suhtes primaarne ja generatiivne. Topoloogilises ruumis “mõõdetakse” muutusi teisiti kui meetrilises ruumis; erinevused, mis seal vahet teevad, on loomu-, mitte määraerinevused. Pidevaid paljususi määratleb hoopis harilike ja ebaharilike ehk singulaarsete punktide jaotus: viimased annavadki topoloogilisele ruumile tema iseloomuliku “struktuuri”, nad on “murdepunktid”, millest edasi ei saa üht kuju teisendada, ilma et see ei muudaks oma loomust.

Ühesõnaga, “kõveras” ruumis muutub “puhta geomeetria” rajamine problemaatiliseks, sest pidevas ehk diferentseeruvas muutkonnas puudub universaalne meetrum, keskne koordinaadistik, privilegeeritud taust, ümbritsev ruum (*ambient space*) ehk ühine ruumimõõde, mis võimaldaks üleüldist normi ja mõõdustikku. Aprioorse ühtsuse või tervikluse puudusel saabki ruumi konsistentsus ja kompositsioon tuleneda ainult temas toimivatest sidumisjõududest. Niiviisi me saame uurida pinnatükki seesmiselt, tema enese vaatepunktist, tarvitsemata globaalset ($n + 1$) liisamõõdet, kuhu ta oleks sängitatud, s.t vajamata üleüldist meetrilist struktuuri või läbivat reeglit, mis seda ruumi valitseks või

deleuze'ilikult öeldes ülekodeeriks. Kõik muutub põhimõtteliselt mõõdetavaks, kuid mõõt ei johtu enam mingist üleüldisest meetrumist, vaid see leitakse sõltumatult, sisejõududest lähtudes — mõõdustik ja koordinaadistik (kvantiseerimine) tuleneb nüüd kohaliku ruumi seesmisest dünaamikast, selle intensiivsetest kvaliteetidest. Jääb vaid heterogeenne, lokaalse ülesehitusega lapitekiline koetis ehk sile ruum (niivõrd kui sile ruum on amorfne vormitu, mitte aga homogeenne) — mille kohta võib ka öelda: demokraatlik kudum (kui meenutada, et lapitekk või lapivärk, vilt, *patchwork*, on Ameerika demokraatia ja kodanikuühenduste vör-gustiku sümbol).

IV

Võtan lühidalt kokku muutkonna ehk paljususe tunnused, mis määratlevad viisi, *kuidas* asjad on (mitte seda, *mis* nad on). Paljus-sus on *n*-mõõtmeline, kuid globaalse lisamõõtmeta, polüvalentne, komposiitne (koosneb lokaalsetest ruumidest ja nende seostest — ta on “puhas lapivärk”, nagu ütleb Deleuze). Sileda (ei viirutatud ega võrestatud) ja kõverpindse (mitteeukleidilise) ruumina iseloomustavad teda pigem “rütmilised” kui meetrilised omadused. Ta on problemaatiline, mitte aksiomaatiline ega teoremaa-tiline; topoloogiline, mitte geomeetiline; interaktiivselt hetero-geenne; tema moodustamine on aleatoorne, et mitte öelda anar-hiline protsess, mitte niivõrd apodiktiline või algoritmiline prot-seduur. Paljususe igal punktil (metafüüsiliselt kõneldes monaadil) on oma ümbrus (*Umgebung*), oma ilm, oma vaatepunkt, pürgimus ehk tensor. Kuna ta on pidevuslikult varieeruv (ehk diferentseeri-tav), siis saab teda kirjeldada kaartidena, mis koos moodustavad atlase. Muutkond ongi sisuliselt mingi topoloogiline ruum pluss selle atlas. Me võime põhimõtteliselt ükskõik millest teha pinna-laotuse — kogu universum ja kõik asjad selles on sisuliselt nagu kurrutatud origami, millest saab välja lugeda või välja siluda terve ruumistavate jõudude diagrammi.

Paar konspektiivset sõna ka topoloogiast. Erinevalt geomeet-riast (“maa-mõõtmine”), mis tegeleb vahemaade mõõtmisega, te-geleb topoloogia (“koha-uurimus”) konkreetset antud ruumi ar-hitektuuriga. Ta uurib geomeetriliste objektide topoloogiliste tei-

senduste ehk pidevate moonutuste (nagu venitamine, väänamine, painutamine, kortsutamine, tihendamine, voltimine jne, aga mitte lõikamine, rebimine, kleepimine, aukude sulgemine ja avamine või enesest läbi minek!) invariantseid omadusi. Neid n-ö murdepunkte, millest edasi ei saa üht kuju teisendada ilma selle loomust muutmata, nimetatakse singulaarsusteks. Topoloogia kui “asendi-geomeetria” ei tegele objektide jäiga vormiga (näiteks ring ja ruut on topoloogiliselt samaväärne kujund, seda on ka sõõrik ja kohvikruus), seega ka mitte mõõtmiste ja arvutustega. Ta lähtub pigem äratundmisest, et osa geomeetrilisi probleeme ei sõltu objektide täpsest kujust, vaid hoopis viisist, kuidas nad on kokku pandud. Selliseid kvalitatiivseid omadusi saab küll seostada nende ruumide algebraliste ja arvuliste omadustega, kuid viimased on pelgalt tuletised intensiivsest muundumisprotsessist. Topoloogiline ruum pole täpses tähenduses isegi mõõdetav. Mõõdu asemel määratleb säärast ruumi tema *suutlikkus*, nagu Spinoza kuulsas küsimuses: mida keha suudab, milleks ta on võimeline? Nõnda avaneb võimalusteruum, kus iga mõõde tähistab ruumi võimet teiseneda piki vastava vektori poolt osutatud kõverat — muutkonna mõõtmed hakkavad esindama mingi dünaamika sõltumatuid muutujaid ehk vabadusastmeid, ilmutades (nagu öeldud) seda viisi, *kuidas ollakse...*

Deleuze'i ja Guattari väitel oli otsustavaks sündmuseks see, kui Riemann rebis paljuse välja predikatiivsest seisundist ja tegi sellest substantiivi: “See märkis dialektika lõppu ning paljususte tüpoloogia ja topoloogia algust” (TP, 483). On tõsi, et Riemannil puudub topoloogilise ruumi mõiste kui selline. Ta ei anna oma muutkonnale ranget definitsiooni, vaid jääb kirjelduslikuks. Henri Poincaré oli see, kes Riemanni idee esimesena selgesse matemaatilisse keelde vormistas (“Analysis situs”). Kuigi range tähendus tekib alles hiljem, saab väita, et tingimused selle mõiste loomiseks on Riemannil juba eostena olemas, nad on tema mõtlemises algelisel kujul antud, visandatud, ning ainult ootavad oma edasikandumist ja väljaarendamist. Topoloogia kaastähendused ulatuvad niisiis kaugemale rangelt matemaatilisest vallast, evides esteetilisi, filosoofilisi, kultuurilisi, ühiskondlikke, sealhulgas ka poliitilisi väljundeid. Bergsoni kõige väärtuslikum idee seisneb Deleuze'i järgi selles, et paljususe mõiste on laiendatav väljapoo-

le geomeetrilisi objekte või matemaatilisi ja füüsikalisi rakendusi, ka metafüüsilistele küsimustele (ja kõikjale mujalegi).

Deleuze kuulutabki otsesõnu, et mõistab filosoofiat paljususte loogikana ning väidab *Erinevuses ja korduses*, et ideed on oma ülesehituse vaatepunktist paljusused, variatiivsused Riemanni tähenduses. Problemaatiliste struktuuridena, ja ühtlasi nähtumuste (s.o teadvuses kohalolevate tegelike objektide) küllaldase alusena on nad pideva paljususe filosoofiline analoog (nt helide või värvide ruum):

Idee on määratletud ja pidev, n -mõõtmeline paljusus. Värv — või pigem värv Idee — on kolmemõõtmeline paljusus. Mõõtmete all tuleb mõista muutujaid või koordinaate, millest nähtus sõltub; pidevuse all tuleb mõista nende muutujate muutumiste vahelisi suhteid [---]; määratluse all tuleb mõista nende suhetega vastastikusselt määratud elemente, mis ei saa muutuda, ilma et paljusus ei muudaks [oma] korrastruktuuri ja meetrikat (EK, 313).

Paljususte peamisi tunnusojooni loendades — nende elemendid on *singulaarsused*, nende suhted on *saamised*, nende sündmused on *nõndasused* (ehk subjektitud individuaatsioonid), nende aegruumid on *siledad* ruumid ja ajad, nende aktualiseerumismudel on *risoom* (vastandina puule), nende kompositsioonitasand on *platoo* (pideva intensiivsuse tsoon) ning neid läbivad vektorid, mis moodustavad *territooriumid* ja *determinatsioonid* määravad (vt Deleuze 2006: 310) — lisab Deleuze kokkuvõttes: “Tegelikult ei piisa sellest, kui öelda: elagu paljusus! Paljusust tuleb teha” (TP, 6).

V

Viimasest aimub juba ka muutkonna mõiste avaram tähendus, sealhulgas selle ühiskonnateoreetiline väljund, mida ma enam pikemalt arutada ei saa. Mainin vaid mõnda punkti. Esiteks, muutkonna rakendus ei piirdu muidugi puhtmatemaatiliste või kitsalt geomeetriliste küsimustega. Muutkonnana võib käsitada mis tahes uurimisobjekti alates arhitektuurist ja ajaloost, keelest ja kirjandusest, kuni poliitika, ökoloogia, tehnoteaduste või kehapraktikateni välja. Võib ju küsida, kuidas puudutab metriseerimine, kaardistamine, mõõtmine, arvutamine ja muu säärane üldisemat mõtestamistevõimet, sealhulgas humanitaariat? Aga metriseeri-

mine pole midagi muud kui asjale seletuse või tõlgenduse andmine, lokaalse taustsüsteemi või konteksti valimine või lausa loomine (pinna valik on siin oluline: millisel pinnal teostub “maastamine”, lõimimine, voltimine, ühendamine, individueerimine — erinevad pinnad annavad eri tulemusi). Platoni stiilis võiks öelda, et Ideede kohta käiv teadmine on tõene uskumus pluss selle *logos*, *account*, põhjendamine, nii nagu ka muutkond on topoloogiline ruum pluss selle atlas, mis hõlmab ühtlasi tema legendi. (Kui ütleme näiteks, et ühiskond koosneb erilaadsetest diskursustest, siis saab ka neid diskursusi ja nende alamhulki käsitada lokaalsete pindadena ehk lausa paberitena, mida omavahel paneelideks kombineerida või konverentsiteatmikusse köita ja muutkonnana analüüsida.)

Teiseks, sellise muutkonnapõhise analüüsi teostamine nõuab ajalise uue teadvustamist. Aega ei saa enam käsitada pelgalt lokaalse ruumi ühe mõõtmena (Bergson heitis Einsteinile ette, et too lihtsalt ruumistas aja, mis pideva paljususe ehk kestusena on ometi ruumile taandamatu). Aeg moodustab õigupoolest selle ruumi intensiivse miljöö, tema dünaamika ja dramaatika tingimuse enese, kuid pikemalt ma sellel äärmiselt olulisel nüansil peatuda ei saa. Tahaksin vaid rõhutada aja ja ruumi ontoloogilist võrdväarsust ja vastastikkust. On tõsi, et ruum on täis ajalugu, mis teatavasti on üks keerukas kude hargnemisi, põimumisi, üleminekuid ja katkestusi, sihiseadeid ja suunamuutusi, võimendusi ja vaibumisi, sõlmi ja sasimikke, tihendusi ja teisaldusi — ta on täis sündmusi, protsesse, sekkumisi ja siirdeid, mida on võimatu lõpuni lahti harutada. Ometi on see ajalookude samavõrd maastik kui mälu, samavõrd koht kui kestus, samavõrd väli, tasand ja pinnavorm kui intervall, tempo või periodiseering. Aga kui ajaline mõõde ilmus filosoofiasse juba 19. sajandil (vrd ajaloolise teadvuse teke: historism, temporaalsus, inimese ajalikkus ja lõplikkus, surma-poole-olemine, *durée*...), siis ruumi puhul andis samasugust arengut oodata palju kauem. Ja kuigi “ruumiline pööre” (*spatial turn*) on nüüd samuti olnud õhus pea pool sajandit — viitan kasvõi Foucault’ heterotoopiate mõistele või tema kirjeldule oma kaasajast kui “ruumi ajastust” aastal 1976 —, on selle täpsem iseloom jäänud mõneti laialivalguvaks. Võib-olla tarvitseb ruumiline pööre isegi uut arusaama ruumi olemusest, lausa topoloogilist taaskäivitust?

Kolmandaks, topoloogilise pöörde või perspektiivi omaksvõtt tähendab ühtlasi äratundmist, et mõistus ise on olemuslikult geograafiline ning mõtlemine sellisena teatav kartograafia — ja koreograafia, kui meenutada Nietzsche. Joone tõmbamine on lausa logose esmane ilming, selle elementaarne väljendusavalbumine, identitsuse inskriptsioon, millel rajaneb kogu lääne ratsionaalsus. Õhtumaa vaim ise on sõltuv piiridest, nende tõmbamisest, teadvustamisest ja tunnetamisest. Piisab, kui meenutada Kanti obsessiivset tegelust mõistuse piiridega, ehk tema sõnul “inimvaimu tumedate valdade” geograafiaga — kogu Kanti kriitiline ettevõtmine on sisuldasa geograafiline, maadeavastuslik, tema sihiks on kaardistada puhta mõistuse aprioorne struktuur, mõõta välja tunnetusvõimete rajajooned, panna paika intellekti arhitektooniline põhiplaan, selle seesmine süstemaatika. Kanti võib koguni pidada “filosoofilise topograafia” projekti pioneeriks — mille kavatsus on määratleda meie võimaliku teadmise piirid kogemuse enese seest, immanentselt, kindlat jalgealust mINETAMATA (n-ö kartograafilise meetodiga).

Kui filosoof küsib Kanti kombel, “mida tähendab mõtlemises orienteeruda?”, siis Deleuze’i järgi “ilmneb, et mõtlemine ise eeldab telgi ja suunitlust, mille järgi ta areneb, et tal on geograafia, enne kui tal on ajalugu, ning et ta piiritleb mõõtmeid, enne kui konstrueerib süsteeme” (1990: 127). Tõepoolest, mõtlemine sõltub teatavatest koordinaatidest, valitud taustsüsteemist, mõõdetud maamärkidest, visandatud teekonnakaardist, kontseptuaalsest skeemist... Siin on mängus teatav paralleel filosoofilise tegevuse ja geo-kartograafi tegevuse vahel:

Mõistete loomine on mingi ala konstrueerimine pinnal, uue ala lisamine olemasolevatele, uue ala uurimine, lünkade ja tühikute täitmine. Mõisted on komposiidid, joonte ja kõverate sulamid. Kui uusi mõisteid on tarvis kogu aeg sisse tuua, siis seda seetõttu, et immanentsusvälja tuleb ühes ehitada tükk tüki haaval, moodustada lokaalselt, liikudes ühe punkti juurest teise juurde. [...] Ning see linkimine on hädavajalik, lakkamatu tegevus (N, 147).

Just selles võtmes tuleks mõista ka Deleuze’i üleskutset geofi-
losoofiale: on tarvis luua mõtlemise kartograafia. Ja arendada-
täiendada-täiustada selle kontseptuaalset tööriistakasti (mille si-
su ma parem ei hakka siin loetlemagi). Ütlen pelgalt, et mõistegi
on esmajoones kaardistamise vahend, ta on maamõõtmise inst-

rument, aga ühtlasi ka (re)territorialiseerimise instants — kaart ja territoorium moodustavad siin justkui ühe pinna kaks palet. Mõiste enese funktsioneerimisruum on ühesõnaga riemannlik ruum.

Siit koidab veel üks üldistus — ning seda näivad meile ütlevat ka matemaatika ja füüsika ühelt poolt ning neuroteadus teiselt poolt —, et niivõrd kui loodust ja elu ja meie aju (neurovõrke) defineerivad protsessid on üldse kaardistatavad, siis tõenäoliselt on nad seda Riemanni ruumide kaudu ning sileduse ja viirutuse vastasmänguga neis. Kontseptuaalsed skeemid, diskurssiivsed formatsioonid, kognitiivsed struktuurid, vaimuseisundid, teooriad, tõlgendused, traditsioonid, ökosüsteemid, neurovõrgustikud, afektiivsed maastikud — neid kõiki saab vaadelda ja kaardistada muutkondlike ruumidena riemannlikus tähenduses. Kui aga keegi kahtleb säärase mitmeplaanilise ettevõtmise võimalikkuses, võib ta julgustuseks leida Vikipeediast ka sellise lause: 21. sajandil on kõike võimalik kaardistada, alustades inimese sisemusest ja lõpetades avakosmosega.

Ning lõpuks, ma olen üsna veendunud, et parem osa humanitaarsest ja ühiskondlikust teadustööst juba tegelebki sedasorti uurimustega, lähenebki oma objektile siin kirjeldatud paljuslikul viisil, kuigi teeb seda sageli mitteteadlikult, intuiitiivselt, kõhutunde põhjal. Intellektuaalsed tehnikad, nagu kollaaž, montaaž, brikolaaž või assamblaaž, ei iseloomusta uurimisprojekte sugugi vähem kui kunstipraktikaid, inter- ja transdistsiplinaarsuste viljelemisest rääkimata — ning seda kõike institutsionaalsete survete ja suuniste kiuste. Minu eesmärk oligi siin tutvustada Riemanni ruumi kui teoreetilist raammõistet, mille kaudu võiks avaneda uus perspektiiv väga erilaadsete teemade, nähtuste, protsesside, seisundite ja sündmuste käsitlemisel ning anda sellele tegevusele laiem filosoofiline taust ja kindlam kontseptuaalne alus ehk teisisõnu see, mida ma ettekande alguses nimetasin mõttepildiks. Deleuze'i ja Riemanni kohtumine on osa selle mõttepildi kujunemisloost ja ühtlasi ka hea näide või läbimäng sellest, kuidas säärase pildi põhjal mõtlemine käia võiks.

Kirjandus

- A g a m b e n, Giorgio 2015 [1990/1996]. *Tulevane kogukond. Vahendid ilma eesmärgita*. Tlk Maarja Kangro. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: EKSA
- D e L a n d a, Manuel 2019 [2002]. *Intensiivne teadus ja virtuaalne filosoofia*. Tlk Mart Kangur. (Bibliotheca Philosophica.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- D e l e u z e, Gilles 1990 [1969]. *The Logic of Sense*. Tr. Mark Lester. London: The Athlone Press
- D e l e u z e, Gilles 1997 [1990]. *Negotiations, 1972–1990*. Tr. Martin Joughin. New York: Columbia University Press (N)
- D e l e u z e, Gilles 2006 [2004]. *Two Regimes of Madness: Texts and Interviews 1975–1995*. D. Lapoujade (ed.). New York: Semiotext(e)
- D e l e u z e, Gilles 2008 [1966]. *Bergsonism*. Tlk Margus Ott. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- D e l e u z e, Gilles 2016 [1968]. *Erinevus ja kordus*. Tlk Margus Ott. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa (EK)
- D e l e u z e, Gilles 2020. *Letters and Other Texts*. D. Lapoujade (ed.), tr. Ames Hodges. Los Angeles: Semiotext(e)
- D e l e u z e, Gilles, Félix G u a t t a r i 1987 [1980]. *A Thousand Plateaus*. Tr. Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press (TP)
- D e l e u z e, Gilles, Félix G u a t t a r i 2014 [1991]. *Mis on filosoofia?* Tlk Anti Saar. (Gigantum Humeris.) Tallinn: TLÜ Kirjastus (MOF)
- D e l e u z e, Gilles, Claire P a r n e t 2007. *Dialogues II*. Tr. Hugh Tomlinson, Barbara Habberjam. New York: Columbia University Press
- H e g e l, Georg Wilhelm Friedrich 2010. *The Science of Logic*. Tr., ed. George di Giovanni. Cambridge: Cambridge University Press
- K a n t, Immanuel 1998 [1784]. Idee üleüldisest ajaloost maailmako-danlikus sihis. Tlk Andrus Tool. — *Akadeemia*, nr 3, lk 527–546
- K a n t, Immanuel 2022 [1783]. *Prolegomena igale tulevasele metafüü-sikale, mis on võimeline esinema teadusena*. Tlk Jüri Saar. Toim. M. Kivimäe, I. Tröner. Tallinn: Postimehe Kirjastus
- K a n t, Immanuel 2024 [1786]. Mida tähendab mõtlemises orienteeru-da? Tlk Eduard Parhomenko. — *Akadeemia*, nr 4, lk 580–596
- K o s e l l e c k, Reinhart 1989. Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe. — *Vergangene Zukunft: Zur Seman-*

- tik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main: Suhrkamp, S. 211–259
- M a r x, Karl 1953 [1867]. *Kapital: Poliitilise ökonomia kriitika*. 1. kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- M a r x, Karl 1962 [1894]. *Kapital: Poliitilise ökonomia kriitika*. 3. kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- N i e t z s c h e, Friedrich 1996 [1888/1908]. *Ecce homo: Kuidas saadakse selleks, mis ollakse*. Tlk Jaan Undusk. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Vagabund
- P l o t n i t s k y, Arkady 2009. Bernhard Riemann. — G. Jones, J. Roffe (eds.). *Deleuze's Philosophical Lineage*. Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 190–208
- R i e m a n n, Bernhard 1876 [1868]. Über die Hypothesen, welche der Geometrie zugrunde liegen. — *Bernhard Riemann's Gesammelte mathematische Werke und Wissenschaftlicher Nachlass*. R. Dedekind, H. Weber (Hg.). Leipzig: B. G. Teubner, S. 254–269
- Ž i ž e k, Slavoj 2003 [1989]. *Ideoloogia ülev objekt*. Tlk Hasso Krull. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Vagabund

JÜRI LIPPING (1970) on lõpetanud Tartu Ülikooli politoloogia erialal 1996, magistrakraad 1998 (Cambridge'i Ülikool) ja doktorikraad 2007 (Durhami Ülikool). TÜ politoloogia osakonna erakorraline teadur 2006–2007, praegu vabakutseline. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Uus kostmine vanale küsimusele: Kant ja *Aufklärung* Foucault’ vaatepunktist” (1999, nr 4, lk 688–710); “Vürstlik kaasus: Skinner vs. Strauss” (tlk Triinu Pakk; 2000, nr 11, lk 2374–2394); “Georges Can- guilhem: Elu, norm, patoloogia” (2012, nr 4, lk 579–600); “Tsesuurist mõtlemises” (2014, nr 3, lk 487–502); “Sfinksi mõistatus” (2016, nr 8, lk 1389–1432); “Jalgrattapasun ja surnud roti perse ehk Mõista-mõista, millised on sinu ihamasinad” (2019, nr 5, lk 771–807; nr 6, lk 1108–1123); “Armsad vaenlased: Laclau ja Schmitti poliitilisest hingesugulusest” (2020, nr 10, lk 1859–1881); “Suur tervis ehk Kuidas teha oma haigusloost tervisetõend” (2023, nr 2, lk 256–285) ning “Kant ja avalikkuse kaks printsiipi” (2024, nr 4, lk 691–717), arvustanud Czesław Miłoszi ja Jean-Jacques Rousseau tõlkeid ning tõlkinud ja järelsõnastanud Ernesto Laclau, Jacques Derrida, Louis Althusseri, Gilles Deleuze’i ja Cornelius Castoriadise tekste.

MAARIT MURKA. Positsioon 2 (2015)

LUULET

Pankhuri Sinha

Tõlkinud Jüri Talvet

ÕNNIS ON

Õnnis on vein
Pärast luulet
Õnnis on vein
Pärast head luulet
Õnnis on vein pärast seda
Kui olen tundide viisi lugeda saanud
Sõnu oma valiku järgi
Sõnu mis ravivad
Ja toovad lohutust kogu segadusse
Minus ja sinuski
Ja kustutavad ära kõik olukorrad
Kus üks teeb teisele valu
Nagu põgenikud konteinerites
Nagu vangid kes üksteist tapavad
Sõnu mis võtavad maha pinget
Mitte vahtide ja korraldajate
Käsklusi
Mitte sõjaväelist röökimist
Vaid sõnu millel on

Happy is. — The story of further spelling mistakes. — Those without languages. — *Avaldame autori loal.*

Pisut rohkem jõudu
Kui vangi palvetel
Või mõne tavalise inimese jutul
Ja ometi sõnu mis pole
Laenatud pühakirjast
Vaid on miski mis on kui
Südamesse kirjutatud palvus
Ja kõiki neid ilmutusi
Kunsti ja luule valdusest
Millele annab jumet
Vein
Voolav
Kirgas
Lüüm
Ja tuunjas
Õuna lõhn
Virsiku hõng
Viinamarja meski
Luulet
Õnnis on vein
Pärast luulet

LUGU EDASPIDISTEST KIRJAVIGADEST

Lugu edaspidistest kirjavigadest
Paikadest
Sünnikohast
Võttis saatusliku pöörde
Võinuks lausa ohtlikuks saada
Võinuks muutuda elukoha kaotuse mänguks
Püsivaks elukohatuseks

Sinu elu kadumiseks nomaadikarja kuhjuvate
kurtmiste sekka
Sinu migrandiseisundiks
Peaaegu et põgenemiseks
Mingil moel
Jälitamise eest
Lugu sellest kuidas kirjavead
Olid ennast kirja pannud
Ähvardas saada saatuslikuks
Veidralt kirjuks
Kuigi
Alguses
Nagu sa mõtlesid
Polnud sel ju vähimatki süüd

KEL POLE KEELT

See juhtus umbes siis
Kui kass hakkas kutsuma
Nagu oleks ta tilluke laps
Ootamatul kellaajal
Mis oli tema enda seatud kellaeg
Toidu saamiseks
Einestamiseks
Mille perenaine juba kaks päeva
Oli vahele jätnud
Sest kass oli alles võõras
Ent tol päeval
Tol puhul
Kui ikka veel kordus viivitus
Hakkas ta kutsuma
Nagu oleks ta tilluke laps

Et nad saaksid üheskoos einestada
Ja et pärast seda ta pääseks välja
Ükskõik mis viisil
Ja muudkui kutsus ja kutsus
Säherduse püsivusega
Tungiva
Häälega
Mida poleks osanud teha
Ükski inimhing — et anuda
Veenda järele andma
Perenaiseni jõudis arusaam
Et on olemas keeleta olevusi
Või et igal juhul on neil olevustel keel
Mis on mõjusam
Kui klassivahede selgitamise
Lõputute loengute poliitika

1975. aastal Patnas sündinud PANKHURI SINHA on kakskeelne hindu luuletaja, jutukirjanik ja tõlkija. Hindi keeles on temalt ilmunud kuus luulekogu ja kaks lühijutukogu, inglise keeles kaks luulekogu. Ta on õpinud Delhi ülikoolis ja Pune Sümbioosi ülikoolis, seejärel elanud neli teist aastat Põhja-Ameerikas, kus täiendas end Buffalo SUNY ja Calgary ülikoolis. Tema loomingut on avaldatud arvukates ajakirjades ja antoloogiates nii kodu- kui ka välismaal, seda on laialt tõlgitud teistesse keeltesse ning selle eest on ta pälvinud kodumaiseid ja rahvusvahelisi kirjanduspreemiaid. Ta on õpetanud ajalugu Muzaffarpuri ülikoolis, hiljem on tegutsenud vabakutselise kirjaniku ja tõlkijana. Indias on tema püsielupaigaks olnud New Delhi ja Muzaffarpur.

Siin tõlgitud luuletused on pärit Pankhuri Sinha ingliskeelsest luuleraamatust *Kallis Suzannah* (Dear Suzannah; Xlibris Corp, 2014).

J. T.

MAARIT MURKA. Positsioon 1 (2015)

TEADUS MAA JA TAEVA VAHEL

Füüsika Aragatsi mäel Armeenias

Riho Nõmmik

Mäed ja füüsika. Mis on neil ühist? Tuleb välja, et päris palju. Ja eriti palju on seda ühist kokku jooksnud Armeenia kustunud tulemäe Aragatsi veerule, 3200 meetri kõrgusel asuvasse Jerevani Füüsika Instituudi Alihhanjani-nimelisse riiklikku teaduslaborisse. Kutsun lugejat suunduma sinna sama teed pidi, mida mööda 65 aastat tagasi ise läksin, kui seal kuue aasta jooksul oma esimest “teadust tegin”.

Alustuseks tuleb aga põigata sündmuse juurde, mis üldse ajendas seda lugu kirjutama. 2023. aasta kevadel võisime Kuku raadio saatesarja “Jäljed gloobusel” vahendusel kuulda saatejuhist rännumehe külaskäigust Armeeniasse Aragatsi mäel asuvasse ilmajaama. Ilmajaama? Milline on nüüdisaegne ilmajaam? Et seda teada saada, pole vaja Armeeniasse sõita, piisab, kui seada sammud meie oma Tõraverre. Seal on tagasihoidlik, poole jalgpalliplatsi suurune horisontaalne muruplats, täis tipitud mesipuusuurusi maapinna lähedal eri kõrgustel asuvaid kastikesi-putkakesi. Aragatsi laborihooned on mõõtnetelt 50 korda suuremad ja Tõraverre kastikestega neid naljalt segi ei aja.

Meie talupojatarkus ütleb: enne kui sõita Pariisi, tuleb ära käia Nuustakul. Ehk praegusel juhul: enne kui sõita Aragatsile, on vaja ära käia Tõraveres. Seda enam, et mõlemas paigas asub observatoorium — nii üks kui teine oma riigi uhkus. Aga jah, ilmajaama Aragatsi mäel ei ole ega ole kunagi olnud. On hoopis 80 aasta vanune ilmakuulus teaduslabor.

Jääb üle võtta käärid ja lõigata oma pikast elust ning Eestile sama hästi kui tundmatust teadusest tutvumiseks välja see, mis

toimus ja toimub ühes imelikus laboratooriumis maa ja taeva vahel Armeenia kõrgeima mäe veerul, seal, kus on kohtunud ja kohtuvad tänini neli füüsikaharu, milles uuritakse

- kosmosest tulevaid suure energiaga osakesi ja gammakvante (kosmosefüüsika);
- suure energiaga osakeste ja atmosfääriosakeste põrkumisel tekkivaid uusi osakesi ja osakeste kaskaade (tuumafüüsika);
- lähikosmose mõju inimtegevusele (kosmose meteoroloogia);
- protsesse, mis toimuvad atmosfääris, kui taevane valitsus vihabastab, müristab ja lööb välku, millele rajavad teed kosmosest tulevad laetud osakesed (atmosfäärifüüsika).

TEEL ARMEENIASSE, ARAGATSILE

Moskva ülikooli füüsikateaduskonna kolmanda kursuse üliõpilastel tuli 1956. aastal valida, kuhu edasi minna. Ja valida oli 20 füüsikaeriala vahel. Oli põnev. Teati rääkida, et kõige kasulikum on õppida tuumafüüsikat, sest mingite Ameerikas tehtud uuringute järgi olevat selle eriala spetsialistid kõige võimekamad läbi lööma ka teistes teadusvaldkondades.

Minul oli lihtsam. Tuumafüüsika praktikumis jäi selle juhendaja Irina Rakopolskaja (1919–2016) seisma, ja mind mõtlikult vaadanud, tegi mulle ettepaneku — tutvuda tuumafüüsika instituudi kosmiliste kiirte laboriga.

Legendaarne Irina, tol ajal dotsent, keda pean teaduses oma ristiemaks. Sõja alguses oli ta füüsikateaduskonna üliõpilaseks läinud rindele, kus temast sai kuulsate “lendavate nõidade” või “öönõidade” (*Nachthexen*, nagu sakslased neid kutsusid) — naiste öise lennupolgu staabiülem. Hiljem, füüsikamatemaatikadoktorina juhtis ta kosmiliste kiirte uurimist nii Tian Shani mägilaboratooriumis kui ka Baikali järve sügavuses. Peale selle oli ta NSV Liidu ülikoolide õppejõudude täienduskursuste teaduskonna dekaan, ülikooli naistenõukogu esinaine ja kahe poisi ema.

Kosmiliste kiirte laboris anti mulle ülesanne luua laetud osakesi registreerivale Wilsoni kambrile¹ uus, tõhusam juhtimissüsteem. Kamber pidi minema Armeenias Aragatsi mäel loodava aparaadi, nn ionisatsiooni kalorimeetri koosseisu. Ja 1959. a kevadel mind sinna koos Wilsoni kambriga diplomitööd tegema saadetigi.

Kõik see algas kohutava loksutamisega mingil kahe propelleriga lennukil koos kahe vahemaandumisega kergendavaks hingetõmbeks. Paar päeva puhkust, ja Jerevani Füüsika Instituudi logisev autobuss hakkas meid, rühma teadustegelasi, algajaid, kuid mitte ainult, mööda maanteed 3200 meetri kõrgusele teadusjaama vedama. Tavaline liiklustihedus sel maanteel oli tol ajal kaks autobussi nädalas, aga tee oli asfalteeritud! Põhjus on väga lihtne: Aragatsi teadusjaam oli algusest peale strateegiline objekt.

Agas bussid sõitsid ainult suvel. Kui ilmus esimene, kas või õhukegi lumekiht, hakkas ülemist osa teenindama traktor. Ja siis oli pakkuda kaks mugavust: kas lehada traktori külge seotud vineerkastis oleva, jaama toitmiseks ettenähtud proviandi otsas või — kui vedas — istuda traktori kabiinis, kus inimkehade tihedus ületas enamasti tiheduse karbis nimega “Tallinna kilud”.

Tõsi, ükskord oli niisugune reis ületamatult romantiline: minu põlvedel istus võluv armeenlannast laborant, kes peale selle oli meistersportlane iluvõimlemises. Hiljem sain teada, et temale läks sõit maksma lahkumise poiss-sõbrast, minule see reis aga paraku mingeid dividende ei toonud.

Talviti on jaam ülejäänud maailmast peaaegu täielikult isoleeritud nagu polaarjaam — selle vahega, et piki maanteed jookseb märke võimas kõrgepingeliin, mis toidab jaama aparatuuri ja “polaaruurijaid”. Süüa-juua see liin mäele siiski ei vii.

¹Wilsoni kamber ehk udu- või aurukamber on seade, mis muudab muidu silmale nähtamatu laetud osakeste teekonna nähtavaks. Kambrile leiutas 20. sajandi algul šoti füüsik Charles Thomson Rees Wilson (1869-1959), kes sai selle eest 1927. aasta Nobeli füüsikapreemia. Siin ja edaspidi toimetuse märkused, kui pole öeldud teisiti.

KUIDAS SÜNDIS ARAGATSI TEADUSJAAM-LABORATOORIUM?

Ametlikult loodi teadusjaam 1943. aastal aatomiprogrammi raames NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega. Küsite: milleks siin tuumapommi programm ja miks just Aragatsi mägi Armeenias?

Vastus esimesele küsimusele on lihtne: möödunud sajandi esimesel poolel arenes tuumafüüsika tänu taevast tulevate kosmiliste kiirte uurimisele.

Ka vastus teisele küsimusele ei ole keeruline. Nii või teisiti on see kõik seotud kahe venna, silmapaistvate Armeenia füüsikute Abram Alihhanovi (1904–1970) ja Artem (Artjom) Alihhanjaniga (1908–1978).² Mõlemad sündisid Aserbaidžaanis Gāncās ja jõudsid Armeeniasse 1918. aastal, kuid pidid sealt 1920 türklaste eest uuesti põgenema, sedapuhku Gruusiasse Thbilisisse. Mõlemad said tuumafüüsikaalase hariduse ja töötasid Teise maailmasõja alguseni Leningradi Füüsika ja Tehnika Instituudis. Vanem vend Abram oli edukam tehnika vallas, osaledes tsüklotroni ehk raskete laetud osakeste kiirendi ehitamises, noorem vend Artem sai Stalini preemia (1940) tuumafüüsika alal.

1943. aastal organiseerisid vennad kosmosest tulevate osakeste uurimisekspeditsiooni Aragatsi mäe lõunatipule (kõrgus 3860 m) sihiga jätkata uurimistööd, millega oli seal tegelnud üks teine Leningradi Füüsika ja Tehnika Instituudi teadlaste rühm 1934. aastal. Seega oli otsus ehitada Aragatsi mäele kosmiliste kiirte uurimise jaam igati loomulik. Aga kuhu täpselt?

Esialgne paviljon uurimistööks (nn Alihhanjani onnike) oli mäe lõunatipul, kuhu midagi suuremat ehitada oli raske. Jaama optimaalne asukoht leiti 3200 m kõrguselt mäe nõlvalt väikese mägijärve kõrval. Jaama ning sinna viiva maantee ja elektriliini ehitamine kestis kümmekond aastat (1945–1955).

Aga teadus? Siin läksid vendade teed lahku. Vanem vend Abram hakkas juhtima teadlaste rühma, mille ülesanne oli välja töö-

²Vanema venna sünnipärane nimi oli samuti Alihhanjan, kuid ta vestas selle Leningradis õppides.

tada tuumarelv. Selle koosseisus olid niisugused tuntud nimed nagu Juli Hariton (1904–1996), Lev Landau (1908–1968), Arkadi Migdal (1911–1991) jt. Noorem vend Artem koondas oma tähelepanu kõrgeenergiafüüsikale, uurimisvaldkonnale, mis põhines kosmilistel kiirtel. 1943. aastal sai temast 30 aastaks vast asutatud Jerevani Füüsika Instituudi direktor.

Fundamentaalne, järjekindel teadustöö Aragatsil hakkas pihta pärast seda, kui Saksamaalt oli saadud laetud osakeste olemuse kindlakstegemiseks vajalik magnetspektromeeter.

Saksamaalt saadud!

Kui palju Nõukogude teaduse edust pärast sõda olenes Saksa-
maalt “repareeritud” seadmetest! Ka minu põhjanev töö, milles mul õnnestus paarkümmend aastat enne teisi kindlaks teha galaktikast Päikesesüsteemi tungivate suure energiaga elektronide voo suurus — voo, mida tolleaegsete ettekujutuste järgi poleks pidanud üldse olemas olema —, tegin selle kindlaks Saksa firma Zeiss võimsa mikroskoobi KSM-1 abil (Nõmmik 1981).

Järgnenud perioodil Aragatsil magnetspektromeetriga tehtud uurimistöö peamistest tulemustest peab eeskätt nimetama kahte.

- Tehti kindlaks osakeste “kitsaste” voogude (kimpude) olemasolu atmosfääris. Need on nn ulatuslike atmosfäärivalin-
gute (UAV)³ telgedeks. UAV on atmosfääris leviv osakes-
te kaskaad, mis moodustub kosmosest atmosfääri tun-
gi-
va ülisuure energiaga osakese genereeritud sekundaarsetest
osakestest. UAV telgedes olevate hadronite (nukleonide ja
 π -mesonite)⁴ järgi sai lõplikult selgeks, et UAV pole tin-
gitud mitte atmosfääri tungivatest elektronidest, vaid suure
energiaga prootonitest ja aatomituumadest.

³Ingl k *air shower* ja sks k *Luftschauer* ehk “õhudušš”.

⁴Hadronid on kvarkidest koosnevad liitosakesed. Neid on kahte tüü-
pi: bariionid koosnevad kolmest kvargist (või kolmest antikvargist) ning
mesonid kvargist ja antikvargist. π -mesonid ehk piionid on kõige ker-
gemad mesonid ja neid on kolme tüüpi: π^+ , π^- ja π^0 . Nukleonid on
tuumaosakesed (prootonid ja neutronid).

- Atmosfääris levivate osakeste massi kindlakstegemise käigus leiti peale prootonite ja π -mesonite ka rühm vahepealse massiga “varitone”, mis tegelikult osutusid siiski olematuks. Eksituse põhjustas mõõtmisvahendi ebapiisav täpsus.

ARAGATS JA IONISATSIOONI KALORIMEETER

Kui ma 1959. aastal Aragatsile sõitsin, lisandus armeenlaste magnetspektromeetri kompleksile põhimõtteliselt uus uurimiskompleks eesotsas ionisatsiooni kalorimeetriga.

Kõigepealt sellest, mis asi on ionisatsiooni kalorimeeter. See on osakeste energia kindlakstegemise vahend, millega mõõdetakse osakeste energiat siis, kui see on nii suur, et traditsioonilist magnetvälja on selleks võimatu kasutada.

Kalorimeeter kujutab endast suurt hulka raske aine (Fe, Pb jt) kihte, mis asuvad vaheldumisi ionisatsiooni mõõtvate detektoritega. Suure energiaga osake kutsub aine aatomituumadega põrkudes esile sekundaarsete osakeste kaskaadi, mille energiakao detektorid summeerivad, ja see ongi algse osakese energia suurus. Meetodi autoriteks olid Moskva ülikooli teadlased Naum Grigorov (1915–2005), Vladimir Murzin (1933–2021) ja Ilja Rapoport (1916–?), kellega koos ja kelle kõrval oli mul õnn töötada kümneid aastaid.

Esimene, “väike” ionisatsiooni kalorimeeter mõõtmetega $1 \times 1 \times 2 \text{ m}^3$ oli selle aparatuuri põhiosaks, mis käivitati Aragatsil 1950. aastate lõpus ja mille koosseisu kuulusid ka Wilsoni kambri ning laetud osakeste loendurite süsteem. Saadud info fikseeriti filmilindile. Minu põhiülesandeks oli süsteemiga tutvumine ja öövalve. Lihtsad tõrked parandasin ise, raskemal juhul tuli raskekahurvägi üles äratada. Selle tegevuse eest eraldati mulle midagi diplomitööks, aga mida, ei mäleta. Tähtsaks osutus asjaolu, et diplomiga kaasnes soovitus aspirantuuri.

Kogemused, mis saadi töötamisel väikese kalorimeetriga, olid aluseks uue aparatuurikompleksi, “suure” ionisatsiooni kalorimeetri loomisele. See oli aluseks ka minu tulevasele kandidaadiäitekirjale. Aga mitte kohe.

Esimene aspirantuuriaasta kulus mul nukleonide kaskaadprotsesside modelleerimisele — teemale, mille pakkus välja diplomitöö juhendaja Ljudmila Sarõtševa (1926–2011). See aga labori juhatajat Naum Grigorovit ei rahuldanud ja ta saatis mind avariikorras päästma eksperimenti “suur ionisatsiooni kalorimeeter”. Kalorimeetri juurde pidid tulema suure pindalaga stsintillatsioonloendurid, kuid oli tekkinud kahtlus, et neid pole võimalik valmistada. Grigorovil tekkis idee asendada need Tšerenkovi loenduritega,⁵ mis nii suuremõõtmelistena olid seni tundmatud. Probleem oli ülimalt keeruline: suuremõõtmelisest kiirgusdetektorist tulid valgussähvatused muutumatul suurusel koondada fotoloenduri väikesele katoodile. Ülesanne, mille lahendamine tõi mulle ja šefile autoritunnistuse, õnnestus lahendada ühe aastaga (Nõmmik 1966). Kuna sellise loenduri konstruktsioon osutus ülimalt keeruliseks ja stsintillatsioonloendurid õnnestus tehasel siiski valmistada, jäi “autorieksemplar” ainsaks omataoliseks. Ehkki see töötas ka Aragatsil, jäid katsetulemused analüüsimata.

1962. aasta sügiseks olid eksperimendiks vajaliku aparatuuri osad Aragatsi mäele viidud, kuid Moskva labori teadlased keeldusid talveks Aragatsile minemast. Minu jaoks tähendas see krahhi. Õnneks anti mulle siiski kuus inseneri-laboranti ja ma sõitsin Aragatsile talvituma ning kalorimeetrit monteerima. Peale silindrilistest ionisatsioonikambritest koosneva rauast kalorimeetri mõõtmega $3,3 \times 3,3 \times 3,3 \text{ m}^3$ (kaal umbes 150 tonni) kuulusid aparatuuri koosseisu veel väljaspool laborit postide otsa monteeritud konteinerid, mille sees olid suure pindalaga stsintillatsioonloendurid UAV-osakeste registreerimiseks.

Kevadeks 1963 olid uurimisseadme põhielemendid monteeritud... ja minu aspirantuuriaeg lõppenud. Mis edasi? Moskva ülikoolis tööd jätkata oli võimatu, sest mul puudus sissekirjutus Moskva linna. Igal aastal anti siisugune võimalus kümnele ülikooli lõpetajale, kelle hulka mina ei sattunud, kuid sattus üks

⁵Tuuma- ja astrofüüsikas kasutatavad loendurid, nimetatud Vene füüsiku Pavel Tšerenkovi (1904–1990) järgi.

sõber, Lenini-nimelise stipendiumi saajaks olnud Enno Ruuge.⁶ Niisugust stipendiumi said meie 500-pealisest kursusest ainult kaks üliõpilast.⁷ Meie kursus... Konkurss sinna saamiseks oli olnud 7,3 medaliomanikku ühele kohale! Eestlastele toimus konkurss Tallinnas ja oli kergem: neljale kohale kandideeris 12 medalisti.

Töö jätkamiseks avanes mul kaks muud võimalust. Esiteks kutsus mind oma asutusse tööle Jerevani Füüsika Instituudi asedirektor aastatel 1956–1969 Hatšik Babajan (1920–?). Teiseks tutvusin juhuslikult Moskva-Tallinna rongi kupees Tõravere Füüsika ja Astronoomia Instituudi sektorijuhataja Valdur Tiiduga, kes kutsus mind tööle Tõravere, lubades mulle kandidaaditöö lõpetamiseks aastase stažööriperioodi. Sellise palve Moskva ülikooli rektorile Eesti Teaduste Akadeemia asepresident Arnold Humal ka esitas.

1963. aasta kevadel algas katseseadme elektroonika montaaž ja häälestamine ning järgmisel talvel toimusid esimesed eksperimendid (Babajan jt 1967). Ja 1964. aasta kevadel, käe otsas suur metallkast täis filmilinte infoga, sõitsin Tõravere, et tööst vabal ajal, s.t öhtuti-öösiti, puhkepäevadel ja puhkuste ajal, filmilintidest midagi atestatsioonikomisjonile arusaadavat kokku joonistada (Nõmmik 1968).

Mõlema ionisatsiooni kalorimeetriga tehtud eksperimendi teaduslikuks juhiks oli Naum Grigorov. Samal ajal juhtis ta mitmeid teisi teadusprojekte. Aastatel 1965–1968 olid niisuguste

⁶Enno Ruuge (1935–2024) oli füüsika-matemaatikadoktor (1980, Moskva Riiklik Ülikool), aastast 1984 Moskva ülikooli biofüüsika professor ja aastast 1982 ühtlasi NSV Liidu Meditsiiniakadeemia Kardioloogia Teadusliku Keskuse Eksperimentaalkardioloogia Instituudi labori juhataja. *Aut.*

⁷Lenini-nimelist stipendiumi maksti aastatel 1960–1991 igal aastal keskeriõppeasutuste õpilastele, üliõpilastele ja aspirantidele (tänapäeva mõistes kraadiõppuritele) hea õppeedukuse ja silmapaistva ühiskondliku tegevuse eest. Tudengitest stipendiumisaajaid oli algusaastatel üle NSV Liidu 2200 ja aspirante 100, stipendiumi suuruseks (alates 1961. a rahareformist) vastavalt 80 ja 110 rubla. 1970. aastatel ja hiljem neid arve muudeti.

projektide hulgas näiteks üliiraskete (12–17 tonni) satelliitide Proton valmistamine. Pressiteadete järgi tootis need keerulised teadusotstarbelised satelliidid ettevõtte nimega Mašinostroenije (tõlkes: masinaehitus). Sisuliselt olid need aga Moskva ülikooli teadlaste projektid, mille tunnistuseks olid järgnenud publikatsioonid.

Moskva ja Jerevani teadlaste koostöö Aragatsil viis kahe olulise saavutuseni (Babajan jt 1968):

- Saadi otsesed eksperimentaalsed tõendid selle kohta, et kui hadronite mitteelastsel põrkumisel energia suureneb, siis efektiivne ristlõige kasvab.
- Tehti kindlaks, et hadronite põrkumisel sünnib väike arv π^0 -mesoneid, mis “kannavad ära” peaaegu kogu atmosfääri aatomituumaga kokku põrganud elementaarosakese energia.

Alates 1960. aastast töötas Aragatsi mäe nõlva madalamal osal 2000 meetri kõrgusel Nor Amberdis veel teinegi ionisatsiooni kalorimeetri kompleks, kus osakeste identifitseerimiseks kasutati teistsuguse konfiguratsiooniga, laia vahega sädekambrit.⁸ Meetodi töötasid välja Jerevani teadlased Artem Alihhanjan ja Tina Asatiani (1918–2011), kes said 1970. aastal selle eest Lenini preemia.

Niisiis oli Aragatsi lõunaküljel piki maanteed moodustunud unikaalne kosmose nähtusi uuriv kompleks:

- Bjurakani observatoorium (rohkem kui 1400 meetri kõrgusel merepinnast; asutatud 1946),
- Nor Amberdi uurimisjaam (2000 m),
- Aragatsi kosmiliste kiirte laboratoorium (3200 m).

On märkimisväärne, et Nor Amberdist kujunes selle aasaringse kättesaadavuse tõttu rahvusvaheline teaduskeskus. Siin käisid töötamas teadlased nii idablokist kui ka USAst, Prantsusmaalt, Jaapanist, Suurbritanniast jm, samuti peetakse Nor Amberdis rahvusvahelisi teaduskonverentse.

⁸Sädekamber on seade, mis teeb sädelahenduse varal nähtavaks ioniseerivate osakeste jäljed.

Üheaegselt kandidaaditöö kaitsmisega tõmbasin mina kriipsu alla oma Aragatsi-töödele, aga mitte suhetele Armeeniaga. 30 aastat hiljem, 1993. aasta suvel olin Jerevani Füüsika Instituudi teadlaste kutsel mõnda aega Jerevanis jagamas oma kogemusi satelliidil eksponeeritud detektoriga registreeritud kosmiliste osakeste identifitseerimises. Sellest sündis ka üks teadusartikkel (vt Akopova jt 1995). Ja 2005. aastal, kui osalesin Nor Amberdis toimunud rahvusvahelisel teaduskonverentsil (Nõmmik 2005), õnnestus mul ka Aragatsi jaama ennast külastada. Armas kalorimeeter, mis oli olnud ja jäänud suurimaks omalaadseks maailmas, seisis endiselt oma kohal.

ELUST MAAPEALSES KOSMOSETEADUSE LABORATOORIUMIS

Kõigepealt, kuidas toimub seal töö? Teadlased peavad kindlustama aparatuuri ööpäevase ja aastaringse töö — ning mitte ainult. Mõõtmised eeldavad ka mõõtmismeetodite ja aparatuuri moderniseerimist. Aragatsil toimub see suviti, kui maantee on liikluseks lume alt vaba. Talveperioodil viibib uurimiskeskuses polaarjaama režiimis alaline meeskond.

Alaliselt keegi jaamas ei ela. Minu ajal oli sellest siiski üks erand — eakas üksildane perekonnata radist, kes kaks korda päevas pidas raadiosidet “Maaga”, täitis ühiselamu komandandi ning vajaduse korral ka velskri ülesandeid. Kahekorruselises keldriga peahoones olid töötajate toad ja söökla. Jaamas oli ka keegi, kes koristas tube ja pesi pesu. Samuti oli kaks kokka, kellest tuleb eraldi rääkida.

Kokad olid Jerevani eliitrestoranide pensionieelikutest superkokad, kes linnas teenisid ametlikult vähe, kuid pensioni eel said mäel kopsakat tasu, sest kohalike armeenlaste palgad mäel olid võrdsustatud polaaruurijate kõrge töötasuga. Ent kui arvate, et rahvas toitus jaamas otsekui restoranis, siis eksite, sest isegi soojal ajal veeti toidukraami mäele harva ja napilt, talveperioodil aga lepiti sellega, mida oli suvel varutud paari külmutisse ja keldrisse.

Jaamas oli ka puhvet, kust päevasel ajal sai üht-teist vajalikku osta — suitsu, hambapastat jms. Kuid iial ei müüdnud seal midagi head-paremat. Aga nagu nõukogude ajal ikka — mida ei olnud, seda kusagil siiski oli! Ja kui see midagi oli kellegi põues orust kohale jõudnud, tarnisid asjaarmastajad selle kohe tubade hämarusse.

Mingit ühist puhketuba ma seal ei mäleta, võib-olla selle tõttu, et vaba aega seal sama hästi kui polnud. Aragatsil töötati, söödi ja magati.

Eksperimentideks vajalikud seadmed asetsesid eri korpustes, mis olid ja on siiani ühendatud maa-aluste tunnelite abil, põhjuseks paks lumi talvel. Samal põhjusel asetses peahoone välisuks maapinnast mitme meetri kõrgusel ja selleni viis raudpulkadest tehtud trepp.

Aragatsi teadusjaamast kirjutades ei paista liigne olevat jutustada sellest, mis juhtus seal 1963. aasta sügisel. Siis tuli paariks päevaks teadusjaama eluoluga tutvuma kolmeliikmeline Mosfilmi seltskond, kes valmistus ekraniseerima Ameerika kirjaniku Mitchell A. Wilsoni romaani *Kohtumine kaugel meridiaanil*. Kohal olid tulevase filmi administraator, režissöör ja kunstnik. Roman räägib Ameerika füüsikust, kes kohtub kuskil tsivilisatsioonist eraldatud teadusjaamas venelannast kaunitariga ja tekib traditsiooniline armastuskolmnurk.

Külalistel ei vedanud. Ilm hakkas streikima ja seltskond pidi jääma Aragatsile pikemaks ajaks. Administraator leidis kohe töö meie kollektiivis — hakkas jootekolviga vehkima. Mida tegi režissöör — ei mäleta. Aga kunstnik leidis kuskilt rulli tapeeti ja hakkas nähtut selle tagaküljele jäädvustama, sundides ka mind, kui (Ameerika?) füüsikut (naispersonali kadeduseks) endale poseerima. Meenutame — nõukogude kinokunstis kujutasid välismaalasi enamasti eestlased.

Pärast rohkeid poliitilisi sekeldusi jõudis film lõpuks ekraanile 1977. aastal. Raamat aga seisis minu riulil veel kaua-kaua, kuni kadus nagu kõik muugi teadmatusse.

Jaamast polnud lubatud eemalduda kaugemale kui sadakond meetrit. Pilvise ilmaga mattus ümbrus udusse ja tee tagasi koju võis kaotsi minna.

Ei tea, et keegi kunagi jaama külje all oleva järvekese jääkülmas vees suplemas oleks käinud. Võõraid jaama ümbruses ma oma seal viibimise suvekuudel (1959 ja 1963) kunagi ei märganud. Mägi siis kellelegi mingit huvi ei pakkunud. Ainult üks kord, 1959. aasta suvel peatus jaama külje all suur sõjaväe autokolonn ja roodu jagu sõdureid hakkas hanereas mäe lõunatipu poole sammuma. Öhtul tulid nad sealt jälle tagasi.

Mul tuli mõte nähtut korrata. Leidnud vabama päeva, hiilisin salaja jaamast eemale, sõdurite rajale, mis varsti muutus lumiseks. Mäe tipus märkasin lumme torgatud punast lipukest, ja otsustanud, et seal ongi see tipp, millel on vaja ära käia, tegin sügavas lumes paar sammu — ja tardusin, sest taipasin, et see pole mitte mäetipp, vaid sõduritele jäetud hädaohumärk. Taandusin ja veendusin, et lipp tähistas kraatri kohal rippuvat lumekarniisi. Hiljem sain teada, et sealt oli varem teadmatusse sukeldunud üks kohalik üliõpilane.

Aga minu indu see eriti ei vähendanud. Leidsin endale kaaslasiks teise üliõpilase, ja aidaa — salamahti mäe läänetipule. Treenitud keskmajooksjana rebisin end ruttu kaaslasest ette ja väikesel platool, mõnisada meetrit enne tippu, tardusin jälle. Minu ees, suure kivi taga sulava lume piiril, lebas mees, näoga vastu maad, käed kuklal. Käinud mäetipul ära ja veendunud, et tegemist on laibaga, kandis mu kaaslane jaamas juhtunust ette.

Nii mahlakat vene keelt, kui see tuli armeenlastest miilitsameeste suust, kes lakk-kingades läbi vee ja muda minu järel õhku ahmides ennast sündmuskohale venitasid, pole ma varem kuulnud. Seal selgus, et tegemist on kohaliku kurdiga, kes oli üritanud sügistalvel lühendada teed ühest külast teise, lumetormi eksinud ja ära külmanud.

Reeglite rikkumise eest ähvardas mind jaamast minemasaatmine, mis oleks tähendanud diplomist ilmajäämist. Siiski mulle andestati. Kuid pärast seda ma põhja poole, mäetippude suunas enam vaadata ei julgenud. Jäi üle vaadata lõunasse, kus silma-

piiril kõrgus võimas Ararat. Ja kui orgu täitsid madalad pilved, mis näisid ülevalt tormise merena, siis kangastus mu silme ette Araratil randuv Noa laev kõigi oma ülemaailmsest veeuputusest päästetud paariliste isenditega.

Ent kui ilm oli pilvitu, oli pilt teine — see, kuidas 130 aastat varem (1829) oli Tartu ülikooli hilisem rektor Friedrich Parrot (1791–1841) oma noore saatja, Etšhmiadzini kloostri vaimuliku Hatšhatur Abovjani (1809–1848) saatel Ararati mäe tippu roninud ja pärast ta Tartusse õppima kutsunud. Nagu teada, sai sellest saatjast hiljem Armeenia nüüdisaegse kirjanduse ja uue kirja-keele rajaja, kelle nime kandev tänav varem Treffneri kooli külje alt Emajõe poole jooksis. Aga ajad on muutunud ja nüüd leiate selle tänava nimetu munga sildi alt. Mõnes mõttes kahju.

Kuidas tehti teadust Aragatsil pärast minu lahkunist, tean ainult kõrvaltvaatajana. Ja sellest kirjutades toetun kahele suurepärasele publikatsioonile, millest esimene käsitleb kosmiliste kiirte uurimist Armeenias (Tšilingarjan jt 2009) ja teine kõrgenergiafüüsikat Maa atmosfääris (Tšilingarjan 2021). Need saatis mulle lahkelt uurimuste autor, ammune hea tuttav, Aragatsi laboratooriumi kauaaegne juhataja Ašot Tšilingarjan.

MIS SAI ARAGATSIL EDASI?

Minu lahkumisega teadus Aragatsil seisma ei jäänud. Töö suurel ionisatsiooni kalorimeetril saigi õige hoo sisse alles pärast häälestusperioodi. Samal ajal täiendasid Armeenia teadlased mäe nõlvu uute uurimisseadmetega, mille abil toimusid eksperimentid PION ja MUON.⁹

PIONi seade ühendas endas mitut osakeste detektorit. Selle koosseisus oli ainulaadne üleminekukiirguse tuvastamise süsteem, mis võimaldas eristada prootoneid π -mesonitest. MUONi nimelise eksperimenti tegemiseks raiuti mitmekümne meetri sügavusse kaljusse laboriruum, kus uuriti peaaegu horisontaalseid

⁹Tuletatud sõnadest “piion” ja “müüon”. Müüon on elektronisarnane, s.t negatiivse laenguga elementaarosake, kuid elektronist üle 200 korra raskem.

suure energiaga müüonite vooge. Katses kasutatud müüonmagnetspektromeetri varustuses olid originaalsed, laia vahega sädekambrid. On sümboolne, et katsetulemusi analüüsiti Armeenia enese esimese miniarvutit NAIRI-2 abil.

Eksperimentide tulemused viitasid vajadusele luua Aragatsi territooriumile ulatuslike atmosfäärivalingute uurimiseks vajalik detektorite kompleksisüsteem. Seda oli vaja selleks, et tuvastada primaarsete kosmiliste kiirte tuumade koosseis ja nende energiaspektrid, mis omakorda on võtmeks osakeste allikate tuvastamiseks. Hiiglasliku projekti nimetusega ANI pidi ellu viima NSV Liidu Keskmise Masinaehituse Ministeerium (praegune Venemaa Föderaalne Aatomienergiaagentuur), kuid NSVLi kokkuvõtte tõttu jäi ANI kompleksi ehitus lõpetamata. Valmis said ainult kaks seadet: MAKE-ANI ja GAMMA. Neid kasutati suure energiaga osakeste tuvastamiseks suurel territooriumil. Andmed, mida analüüsiti kõige moodsamate meetoditega, näitasid, et primaarosakeste energiaspektrid murduvad ning see toimub kergete ja raskete aatomituumade puhul erineva energia juures. See andis tunnistust sellest, et osakesi olid kiirendanud supernoovade löökained.

Nimetatud teemade kõrval on Armeenia füüsikud andnud olulise panuse ka musta keha¹⁰ uurimise tehnoloogia arendamisse. Esimesed musta keha uurimise süsteemid Kanaari saartel töötati välja ja käivitati rahvusvahelises koostöös Armeenia füüsikutega.

Kui Aragatsi mäele poolenisti valmis ehitatud ANI kompleksi võimalused UAV uurimiseks ennast ammendasid, võeti sihikule uued uurimissuunad.

KOSMOSE ILM JA ARAGATS

Mis on kosmose ilm?

Niikaua kui inimene elas looduse rüpes ja sellega sõbralikus kooskõlas, taevaskosmos talle mingeid tõsisemaid ebameeldivusi

¹⁰ Absoluutselt must keha on (kujuteldav) keha, mis neelab kogu talle langeva valguse ega peegelda midagi tagasi.

ei valmistanud. Ebameeldivused tekkisid siis, kui inimene võttis loodusest kasutusele elektri, hakkas mängima süütu ja muidu ohutu kiirgusega, otsustas lindude kombel lendama hakata ja tükis sõbralikust looduskeskkonnast hukatuslikku kosmosesse, kus valitseb radiatsioon, mis hakkas tungima inimese argiellu. Radiatsioon ehk kiirgus paraku lähikosmoses muudab oma nägu, alludes Päikese kapriisidele. Seda viimast nimetataksegi kosmose ilmaks.

Kosmose ilma võib laias laastus jagada kaheks:

1. Korrapärased muutused, mis sõltuvad Päikese aktiivsusest. Nende muutuste periood on teatavasti keskmiselt 11 aastat — nii nagu ilm meie õues muutub perioodiga üks aasta (suvest talveni ja tagasi). Päikese aktiivsusega ühises rütmis muutub

- galaktiliste kosmiliste kiirte (GKK) voo intensiivsus osakeste väikese ja mõõduka energia diapsoonis (GKK dünaamikat kirjeldavat mudelit vt Nõmmik jt 1992);
- päikesepursete ja nende põhjustatud PEO-sündmuste¹¹ keskmine sagedus (aga mitte suurus, nagu ekslikult arvatakse; Nõmmik 2007);
- päikesetuule keskmine kiirus ja tihedus.

2. Teadusele ettearvamatult (juhuslikult) toimuvad päikesepursked, mille tõttu Päikesesüsteemi sööstavad

- suure energiaga osakesed,
- nendega kaasnev elektromagnetiline kiirgus ja
- päikesetuulde tekkivad lööklained.

Ka siin võib näha mõningast analoogiat ilmaga õues: särab päike, ja äkki — pilved, vihm, vahel koguni äike.

Kiirgus (sealhulgas valgus) jõuab Maa ümbrusse juba kaheksa minutit pärast purske algust; suure energiaga osakeste voog hakkab kasvama minuteid hiljem — mida suurem energia, seda rutem. Suure energiaga osakesed on peamiseks ohuks inimesele ja tehnikale väljaspool Maa magnetvälja. Vahel harva külastavad

¹¹Nn PEO-sündmus on Päikese energiaosakeste ilmutamine planeetidevahelisse ruumi mõneks ööpäevaks, vahel ka nädalaks.

nad satelliitide ja orbitaaljaamade orbiite ning mõnikord kõi dista-
vad lennureisijaid polaartrassidel.

Päikesetuul koos päikese pursete tekitatud lööklainetega jõuab
Maa lähistele umbes kaks ööpäeva pärast purske algust ja hak-
kab raputama Maa magnetvälja, tekitades magnet tormi, mistõttu
Maa välimisest kiirgusvööndist hakkavad atmosfääri pudenema
seal hoiul olnud suure energiaga elektronid, tekitades virmaliste
kujul ilusaid vaatepilte ja põhjustades suurtel laiuskraadide elekt-
rivõrkudes ebameeldivaid viperusi.

Seega kutsuvad halva kosmoseilma esile päikese pursked, mil-
le algusest saab inimene teada kaheksa minutit hiljem elektro-
magnetilise kiirguse ja suure energiaga osakeste voo järsu suure-
nemise tõttu planeetidevahelises ruumis. Maalähedaste satelliiti-
deni ja Maa atmosfääri jõuavad ainult need laetud osakesed, mille
jäikus ületab magnetvälja jäikuse. Aragatsi kohal on selle suuru-
seks vertikaalsuunas 6,9 GV. Nii suure jäikuse ja sellele vasta-
va energiaga osakesi on küllaldasel arvul ainult kõige suurema-
te päikese pursete korral. Maa atmosfäärini jõuab pursete elekt-
romagnetiline kiirgus, millest maapinnale omakorda jõuab ainult
see osa, mida näeme siis, kui must päikeseplekk muutub äkki sä-
ravvalgeks. Ülejäänud elektromagnetiline kiirgus ja harvad suure
energiaga osakesed kas neelduvad või moodustavad atmosfääris
sekundaarseid osakesi. Nende vooge on raske eraldada foonist,
mille loovad alalised galaktilised kosmilised kiired; see on või-
malik ainult kõige suuremate päikese pursete korral.

Erilise rühma osakeste seas, mida Päike kosmosesse paiskab,
moodustavad neutronid. Nende keskmine eluiga on 16 minutit.
Selle ajaga jõuavad Maani ainult kõige suurema energiaga neut-
ronid, mis Maa magnetväljas oma suunda ei muuda. Maapinnal
saab neid või nende tekitatud sekundaarseid osakesi registreerida
siis, kui suunata osakeste teleskoop Päikese poole.

Nende teadmistega varustatult vaadakes, mida tehti järgne-
nud aastatel Aragatsi mäel.

Möödunud sajandi lõpus võtsid USA, Kanada, Euroopa ja
Jaapan vastu riiklikud programmid kosmoseilma uurimiseks ja
usaldusväärse hoiatusteenistuse loomiseks. Sellega ühinesid ka

Armeenia teadlased. 2000. aastal loodi Aragatsi kosmoseilmakeskus. Nor Amberdis alustati rahvusvaheliste teaduslike õppe-seminaride korraldamist. Uued ülesanded said Aragatsil ja Nor Amberdis paiknevad uurimisseadmed, ehitati ka mitmeid uusi.

Mõõtmist alustasid neutronmonitorid Nor Amberdi (1996) ja Aragatsi (2000) laboratooriumis. Need registreerivad radiatsiooni taset, mida hinnatakse neutronite hulga järgi, mis omakorda on moodustunud atmosfääri tunginud GKK ja päikesepursetest pärit kõrge energiaga osakeste paljunemise tulemusena.

Mõni päev pärast päikesepurske algust GKK voo suurus Maa orbiidil väheneb — seda nimetatakse Forbushi efektiks.¹² Kuna see toimub peaaegu samal ajal magnet tormi algusega, on neutron-monitori näidu vähenemine magnet tormi prognoosimiseks kõlb-matu. Tegeliku võimaluse prognoosiks annavad ainult võimsama-te päikesepursetega kaasnevad suure energiaga neutronid, mis su-kelduvad atmosfääri eranditult üksnes Päikese poolt. Teleskoop niisuguste sündmuste registreerimiseks hakkas Aragatsi mäel tööle 1997. aastal.

Juba varem töötanud seadmetest said uued ülesanded stsin-tillatsioonidetektorid MAKE-ANI ja GAMMA. Neutron-müüon-detektorite kombineeritud süsteemi töö tagamiseks, samuti kesk-konnaparametrite (temperatuur, rõhk, niiskus) mõõtmiseks töö-tati välja nüüdisaegsed elektroonika-, andmehõive- ja täpsed aja sünkroniseerimissüsteemid. Samuti teadustatakse, et Aragatsi kosmoseilmakeskuse detektorid registreerisid kõik päikeseaktiiv-suse 23. tsükli olulisemad päikesepursete vastukajad atmosfääris.

Ei hakka siin selgitama, mida mõeldakse “olulisemate” all ja missuguseid sekundaarseid päikesepursete tekitatud osakesi Ara-gatsi mäel registreeriti. See-eest pööraksin tähelepanu ühele kol-mest suuremast päikesepurskest, mis on toimunud nn kosmo-seajastul ja mis andis pikaks ajaks tegevust paljudele Aragatsi mäel asuvatele laetud osakeste detektoritele.

¹²USA astronoomi, füüsiku ja geofüüsiku Scott Forbushi (1904–1984) 1937. a avastatud efekt, mis on tingitud päikesetuulest ja selle vastastikmõjust Maa magnetosfääriga.

Purse toimus 20. jaanuaril 2005. Vaadates Aragatsil pärast purset registreeritud osakeste vooge, tuleb tõdeda, et kõik on tõesti täpselt nii, nagu räägivad arvutusmudelid, mis käsitlevad Päikese energiaosakesi, nende tungimist läbi Maa magnetvälja ja käitumist atmosfääris.

On ainult üks erand, mis tekitab siinse loo autoris kahtlusi. Armeenlased kirjutavad, et avastasid selle sündmuse prootonite energiaspektris 700–800 MeV juures murde, mille olemasolu kinnitavat ka satelliitidelt saadud andmed. Kuid palju täpsema meetoodika järgi tehtud mõõtmiste käigus (Baranov jt 2002), mille puhul detektor oli summeerinud paljude pursete tulemused ja osakeste energia ühes laias diapasoonis, polnud midagi seesugust leitud. Tuleb märkida, et satelliidil GOES,¹³ millele armeenlased viitasid, õmmeldi ühe sündmuse kohta saadud energiaspekter kokku kolme instrumendiga tehtud mõõtmiste tulemusena, millest kõige suurema energiaga osakesi registreeriva seadme töö tekitab tõsiseid kahtlusi.

Edasine töö Aragatsil sel teemal muutus mõttetuks, ja põhjused olid järgmised:

- Päikese aktiivsustsükli lõppemise tõttu 2008. aastal muutus uute päikesepursete toimumine järgnenud lähiaastatel vähenenäoliseks;
- tõenäosus, et Päikese järgmise aktiivsustsükli jooksul toimub nii suur sündmus, nagu oli 2005. aasta purse, oli väiksem kui selle mittetoimumise tõenäosus;
- äkilisest kosmoseilma muutumisest tingitud ohtudest hakkasid operatiivselt teada andma satelliitidel asuvad detektorid.

Aga ometi märkasid füüsikud, et päikesepursete puudumisest hoolimata annavad mõned detektorid märku äkilistest muutustest. Eriti sageli tuli selliseid märguandeid kevadiste äikesetormide ajal, mis toimusid sealsamas, jaama vahetus läheduses. Nii algas jaamas teadustöö kõrgenergia-geofüüsika alal, teemaks “Äike ja sellega kaasnevad nähtused”.

¹³GOES on USA riikliku ookeani- ja atmosfääriameti hallatav geostatsionaarsete ilmasatelliitide seeria.

ARAGATS JA ÄIKESETORMID

Paremat kohta äikesest tingitud nähtuste uurimiseks kui Aragatsi nõlvad Armeenias on raske leida. Peamised põhjused on järgmised:

- Aragatsi teadusjaama optimaalne kõrgus (3200 m) otse oru kohal rippuvate äikesepilvede all;
- avar platoo, mis võimaldab laiali paigutada terveid süsteeme, tuumafüüsikas kasutatavaid osakeste detektoreid.

See omakorda võimaldab

- mõõta äikesepilvede indutseeritud maapinna elektriväljade äkilisi muutusi;
- fikseerida atmosfääriparameetrite ajalist muutumist paljudes punktides, mida lahutab üksteisest sadu meetreid;
- fikseerida välgulahenduste optilisi parameetreid.

Kui lisada, et paljusid mõõtmisi tehti samal ajal ka Nor Amberdi teadusjaamas (2000 m kõrgusel) ja Jerevanis (1000 m) ning kõikide detektorite süsteemid olid reaajas ühendatud Jerevani Füüsika Instituudi arvutus- ja analüüsikeskusega, saame ainulaadse teaduskompleksi.

Füüsikalistest nähtustest, mis kaasnevad äikesetormidega, on kõige huvitavamad vahest need kaks.

1. Kosmiliste kiirte tekitatud seemneelektronide¹⁴ kiirendamine atmosfääris moodustuvate elektriväljade poolt elektronide-footonite kaskaadides kuni energiani 100 MeV ja selle efekti sõltuvus äikeselahendustest, mis iga kord vähendavad atmosfääri elektriväljade vahelist pinget.

On huvitav, et samal ajal uuriti niisuguseid, sedapuhku ülespoole suunatud kitsaid kaskaade ka Moskva ülikooli satelliidilt Vernov (startis 3.12.2014). Seega jätkavad 60 aastat tagasi alanud koostööd uute põlvkondade teadlased.

¹⁴Nii nimetatakse vabu elektrone, mis tekivad ulatuslike atmosfääri-valingute käigus.

2. Radooni radioaktiivse isotoobi Rn-222 ringkäik äikesetormide ajal maapinnalt atmosfääri ja tagasi.

Jälgides gammakiirguse abil radooni lagunemise tütarisotopide kontsentratsiooni, joonistus välja niisugune pilt: kui äikesetormi ajal moodustub maapinnale lähima pilve allosas positiivne elektrilaeng, tekitab see maapinnal negatiivse laengu. Selle toimel tõusevad maapinnalt atmosfääri aerosoolid koos nende külge kleepunud radooni isotoopidega. Alanud vihm toob osa aerosooli koos radooniga maapinnale tagasi. Seetõttu võib õhu radoonisaldus äikesetormi ajal ja pärast seda ületada normaalset taset mitukümmend korda.

LÕPETUSEKS

Selline sai lugu Aragatsi “ilmajaamast”. Kõigest öeldust ja oma kogemustest lähtudes julgen väita, et Armeenias on kõrge teaduskultuuriga rahuarmastav maa, mis paraku on tänapäeva poliitiseeritud maailmas oma sõjakate naabritega võrreldes jäänud vaeslapse ossa. Tahaks loota, et paremad ajad on seal uuesti tulekul. Ja ühtlasi tahaksin loota, et selle meenutusega olen oma aukohustuse teaduse, Armeenias kolleegide ja Armeenias enese vastu täitnud.

Täna paljude rahvusvaheliste konverentside sõbralikku kaaslast Ašot Tšilingarjani Aragatsi teadusjaama arengut käsitlevate publikatsioonide saatmise ja sisukate arutelude eest ning Armeenias saatkonda, kes aitas kontakti temaga taastada. Eriline tänu Kuku raadiole, kellela seda lugu poleks sündinud.

Kirjandus

A k o p o v a, Aida B., N. V. M a g a r a d z e, Albert M. M a r e n n y, A. A. M o i s e e n k o, Rikho A. N y m m i k, E. D. T o l s t a y a 1995. On the feasibility of studying the fluxes of protons and helium isotopes with nuclear photoemulsion against the background of radiation belt particles. — *Radiation Measurements*, Vol. 25, No. 1-4, pp. 479–482

- В а б а ј а н јт 1967 = Бабаян, Хачик П., Бояджан, Н. Г., Мамиджаниян, Э. А., Григоров, Н. Л., Ныммик, Рихо А., Сарычева, Людмила И., Шестоперов, В. Я. Установка на синхротронных детекторах для регистрации атмосферных ливней. — *Ученые записки Ереванского Госуниверситета*, № 2, с. 17–21
- В а б а ј а н јт 1968 = Бабаян, Хачик П., Бояджан, Н. Г., Григоров, Н. Л., Ныммик, Рихо А., Шестоперов, Владимир Я. Измерения энергии ядерно-активных частиц в широких атмосферных ливнях большим ионизационным калориметром. — *Известия АН СССР. Серия физическая*, том 32, № 3, с. 405–408
- В а р а н о в, Dmitry G., Valentin A. D e r g a c h o v, Yuri F. G a g a r i n, V. I L y a g u s h i n, Rikho A. N y m m i k, Mikhail I. P a n a s y u k, A. S o l o v ' e v, E. A. Y a k u b o v s k i i 2002. The high-energy heavy-particle fluences in the orbits of manned space stations. — *Radiation Measurements*, Vol. 35, No. 5, pp. 423–431
- Н õ м м и к 1966 = Ныммик, Рихо А. Черенковский счетчик большой площади. — *Приборы и техника эксперимента*, № 4, с. 59–62
- Н õ м м и к 1968 = Ныммик, Рихо А. Изучение электрофотонной и ядерно-активной компонент в центральных областях широких атмосферных ливней: Кандидатская диссертация. Московский Государственный Университет им. М. В. Ломоносова
- Н õ м м и к 1981 = Rikho A. Nymmik. Detection of electrons with energy $> 10^{12}$ eV in primary cosmic radiation. — *Cosmic Research*, Vol. 19, No. 6, pp. 604–607
- Н õ м м и к јт 1992 = Rikho A. Nymmik, Mikhail I. Panasyuk, Taisiya I. Pervaya, Alfred A. Suslov. A model of galactic cosmic ray fluxes. — *Nuclear Tracks and Radiation Measurements*, Vol. 20, No. 6, pp. 427–429
- Н õ м м и к 2005 = Rikho A. Nymmik. Long-term prediction of solar extreme events based on the general regularities in energetic particle generation by the Sun. — *Proceedings of the Second International Symposium "Solar Extreme Events". Fundamental Science and Applied Aspects. Nor-Amberd, Armenia, 26–30 September 2005*, pp. 25–30
- Н õ м м и к 2007 = Rikho A. Nymmik. To the problem on the regularities of solar energetic particle events occurrence. — *Advances in Space Research*, Vol. 40, No. 3, pp. 321–325

T š i l i n g a r j a n jt 2009 = Чилингарян, Ашот А., Мирзоян, Размик Г., Зазян, Мери З. Исследования космических лучей в Армении. — *Известия НАН РА. Физика*, т. 44, № 5, с. 334–352

T š i l i n g a r j a n 2021 = Чилингарян, Ашот А. Физика высоких энергий в атмосфере Земли. — *Природа*, № 3, с. 11–25

RIHO NÕMMIK (1936) on lõpetanud Moskva Ülikooli füüsikateaduskonna (1960) ja sama ülikooli aspirantuuri (1963) ning kaitsnud samas kandidaativäitekirja tuumafüüsika alal (1968) ja doktoriväitekirja kosmosefüüsika alal (1998). Aastatel 1964–1968 osales Tõraveres tehiskaaslase Kosmos-215 teadusaparatuuri loomises. Aastatel 1969–2017 töötas Moskva Ülikooli tuumafüüsika instituudis. Oli mitme kosmoseeksperimenti autor või kaasautor. Koostas oma teadustööde põhjal kolm kosmosekiirguse dünaamikat kirjeldavat arvutusmudelit, mis on kinnitatud rahvusvahelisteks standarditeks ja mille põhjal hinnatakse kiirgusohu kosmoses. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Teadusega Maalt Marsile: Dokumentaaljutustus” (2020, nr 3, lk 387–416), “Koloniseerime kosmose. Laipadega?” (2020, nr 10, lk 1751–1775), “Reis Marsile. Milleks?” (2022, nr 3, lk 387–397), “Eesti haldusteritoriaalse jaotuse teaduspõhine visioon” (2022, nr 12, lk 2220–2239), “Kosmoseala rahvusvahelised standardid” (2023, nr 10, lk 1797–1812), “Edgar Kant ja Salme Nõmmik Eesti inimgeograafia ajaloos: Võrdlev analüüs” (2023, nr 12, lk 2178–2197) ning “*Experimentum crucis* kosmosefüüsikas ja ESTCube” (2024, nr 9, lk 1696–1714).

MAARIT MURKA. Positsioon 5 (2015)

ROBERT WALSERI JÄLGEDES

Märkusi Enrique Vila-Matase *Bartleby & Co* joonealustele märkustele

Eve Pormeister

*Alati ilmub kuskilt keegi,
keda ei oska oodatagi.*

Enrique Vila-Matas.
Dublinesk

Barcelonas sündinud ja seal elava Hispaania kirjaniku Enrique Vila-Matase 2000. aastal ilmunud teos *Bartleby & Co* (Bartleby y compañía)¹ on iselaadi tekstivõrgustik kirjanduslikest varjutustest ja Bartleby sündroomi põdevatest kirjanikest ehk *ei-kirjanikest*. See tähendab, kirjanikest, kes on kirjutamise mingil põhjusel sinnapaika jätnud või katkestanud.² “Metakirjandusliku katedraali” triloogiasse³ kuuluv, 86 tavatekstina kulgevast joonealusest märkusest ja lühikesest eessõnast koosnev teos osu-

¹Eesti k Enrique Vila-Matas. *Bartleby & Co* (Loomingu Raamatukogu, nr 29–31, 2020; tlk Kai Aareleid). Edaspidi viitavad sellele teosele leheküljenumbriid tekstis.

²*Ei-kirjanike* sekka satub isegi antibartlebiaanidest ehk anti-*ei-kirjanikke*, nagu Georges Simenon, aga samuti Carlo Emilio Gadda ja Robert Musil, kes olid lihtsalt sunnitud oma lõputuks kippuvatele romaanidele punkti panema. Pisut teise nüansi alt — kasutaksin Vila-Matase “kirjanduslike varjutuste” väljendit (lk 94) — leiame siit näiteks Austria näitleja ja tantsija Marianne Jungi, kes kirjutas mõned Johann Wolfgang von Goethe *Lääne-Ida diivani* luuletused (lk 130–131). Neid näiteid on veelgi, otseses või iroonilises võtmes.

³Sellesse triloogiasse kuuluvad veel *Montano tõbi* (El mal de Montano; 2002) ja *Doctor Pasavento* (2005). Vt Ruth Sepp, “Saatesõna”. —

tub esmapilgul üsnagi labürintjaks ja kaootiliseks. Ent see nime-dest, tsitaatidest,⁴ lugudest, allusioonidest ning intertekstuaalse-test viidetest pakatav märkuste kogum kätkeb oma näilises korra-päratuses tähenduslikke sõlmpunkte, kuhu jooksevad kokku kõik kooskõlalised niidid. Nende otsimine ja avastamine Vila-Matase kirjanduslikus labürintis, kus jutustaja balansseerib paroodili-ses, (enese)iroonilises, humoorikas võtmes tegelikkuse ja fikt-siooni, faktide ja ebafaktide või vassingute, traagika ja koomika piirimail ning näib lugejaga paiguti peitust mängivat, äratav lu-gejas kõditavat uudishimu, pakub kirjandusloolist avastamis- ja meeldetuletamisrõõmu.

Oma suureks hämmastuseks näen ma neid joonealuseid mär-kusi avamas Robert Walseri (1878–1956) nime. Kohtusin sel-le saksakeelse Šveitsi autoriga esimest korda 1980. aastal Leip-zigi ülikoolis, kui kirjutasin diplomitööd tema kaasmaalasest Gertrud Leuteneggerist (sünd 1948), kes oma esikromaanis *Eel-õhtu* (Vorabend; 1975) viitab ühele stseenile Walseri romaanist *Õed-vennad Tannerid* (Geschwister Tanner; 1907).⁵

Kerge, nii kurvalt kerge on lugeda, kuidas keegi, kas ei olnud see Simon Tanner, kedagi teist nägi, kuidas ta sinna läks ja kollases

Enrique Vila-Matas. *Dublinesk*. Tlk Triin Lõbus. Tartu: Toledo, 2014, lk 329–341, siin 335–336.

⁴Armastust tsiteerimise vastu väljendab Vila-Matas ka oma teiste tegelaste, näiteks Dominique González-Foersteri kaudu, kes on “suur tsiteerimiskunsti armastaja, ja eriti sellise *meetodi* armastaja, mida kasutas Godard oma esimesel perioodil, kui ta põimis tsitaate, teiste sõnu — olgu päriselt öelduid või väljamõelduid — oma filmide tegevus-se” (Enrique Vila-Matas. *Dublinesk*, lk 45).

⁵2018. aastal ilmus Robert Walseri teos *Õed-vennad Tannerid* Liisi Rünkla tõlkes Loomingu Raamatukogus (nr 6–9). Peale selle on Mati Sirkli tõlkes ilmunud ühtede kaante vahel “Jakob von Gunten” (1909), “Jalutuskäik” (Der Spaziergang; 1917) ja “Kleist Thunis” (Kleist in Thun; 1907) (Robert Walser. *Jakob von Gunten. Jalutuskäik. Kleist Thunis*. (Punane raamat.) Tallinn: Tänapäev, 2008). Edaspidi viitavad selle-le teosele lühend JG ja leheküljenumbrid tekstis. Veel on Rita Tasa ees-ti tõlkes ilmunud (Loomingu Raamatukogu, nr 43–46, 1984) Walseri 1908. aastal avaldatud romaan *Abiline* (Der Gehülfe).

suvejakis talvesse jooksis ja läbi lume ja läbi metsade ning heitis lihtsalt pikali ja suikus härmatise all surma.⁶

Nii nagu hiljem suikus jõulu esimesel pühäl lumes surma ka autor Robert Walser ise.

EI-KIRJANDUSE FRONTMAN
ROBERT WALSER

Kuigi 1960. ning laiemalt 1970. aastatel taasavastatud Robert Walser kuulub kirjandusliku modernismi ja 20. sajandi olulise-mate saksakeelsete autorite hulka, tekitas tema positsioneerimine *Bartleby & Co's ei-kirjanduse frontman*'ina ja ühe peamise raamatut läbiva juhtlõngana⁷ (märkused 1, 5, 24, 48, 52, 81) minus esimese hooga seletamatut võõristust. Veelgi enam: kas siis teadlikult või kokkusattumuslikult paneb Vila-Matas teda kaudselt — Lev Tolstoi kaudu, keda Robert Walser luges Waldau vaimuhaiglas — ka lõpetama ja raamima oma joonealuste märkuste⁸ vormis esitatud kirjanduslikku ja kirjanduskriitilist esseed. Võõristust tekitas minus Šveitsi kirjaniku esiletõstmine *ei-kirjanike* seltskonnas eelkõige seepärast, et hoolimata kirjutamispausidest ja vii-

⁶Gertrud Leutenegger. *Vorabend*. Frankfurt am Main — Zürich: Suhrkamp, 1975, lk 54. Gertrud Leuteneggerilt on 2008. aastal Loomingu Raamatukogus (nr 31–32) ilmunud valimik *Kohe pärast Gott-hardi tuleb Milano toomkirik: Jutustused ja muu proosa* (tlk Krista Ränni, järelsõna Eve Pormeister). Ajakirjas *Akadeemia* ilmus minu tõlkes jutustav essee “Avalikult ja otsustavalt lahti öelda oma sajandi põhi-mõtetest” (1989, nr 4, lk 704–710). Tema luuletusi on avaldatud minu tõlkes ajalehes *Edasi* (30. VI 1984) ning Ain Kaalepi ja minu tõlkes ajakirjas *Akadeemia* (2003, nr 4, lk 809–812).

⁷Saksakeelsetest autoritest hoiavad Robert Walseri (tema tuules ka Friedrich Hölderlini) kõrval Vila-Matase märkuste niidistikku koos veel Franz Kafka, Hugo von Hofmannsthal, Robert Musil, Ludwig Wittgenstein, omal moel ka Peter Handke.

⁸Vrd Šveitsi kirjaniku Max Frischi paroodilist ja iroonilist jutustust *Wilhelm Tell koolile* (Wilhelm Tell für die Schule; ilmunud 1971), mille tähenduslik põhiraskus lasub 74 allmärgusel. Märkuses 25 tsiteerib autor oma kaasmaalast Robert Walserit.

maks enda jaoks peaaegu pühast toimingust kirjutamisest loobumisest oli ta oma *Beruf*’i ikkagi *kirglikult* armastanud. Rääkima ta tõsiasjast, et ta pidas seda nagu iga teistki tööd tööks (“eine Arbeit”⁹). Saanud aga teada, et Enrique Vila-Matas jagab Robert Walseriga vaimset ühisvälja,¹⁰ hakkas minu esialgne võõristus ta-sapisi kuhtuma.

Kirjutamiskirega ja mitte pealesunnitud orjaliku kuulekusega teenistusele või tööandjale seostaksin ma samuti Walseri kuulekust, mida Vila-Matas võrdleb märkuses 1, tsiteerides Itaalia kirjanikku, esseisti ja kirjastajat Roberto Calassot, Herman Melville’i jutustuse *Kirjutaja Bartleby: Wall Streeti lugu* (1853; eesti k Tallinn: Skaala, 2016, tlk Hanno Soans) tegelase kirjutaja Bartleby sõnakuulmatusega:

Walseri kuulekus, nii nagu Bartleby sõnakuulmatuski, nõuab tootlast loobumist. [...] Nad kopeerivad, kirjutavad ümber tekste, mis lähevad neist läbi otsekui läbipaistvast lehest. Nad ei tee min-geid erilisi avaldusi, ei püüa midagi muuta (lk 11).

Robert Walseri sisemisele, ent ühtlasi eksistentsiaalselt möödapääsmatule kirjutamiskirele ja -tungile näisid taanduvat kogu tema vabadusiha ja -vajadus, kõik tema rännu- ja jalutamiskihud, sagedased elu- ja teenistuskoha vahetused. Sellest mehest saab “üks tugevamaid ahvatlejaid vabadusele, mitte indiviidi, vaid indiviidi vaimsuse, selle ainsa võimaliku absoluutse vabaduse suveräänsusele”, kirjutas 1906. aastal Saksa luuletaja, kirjanik ja tõlkija Christian Morgenstern kirjastaja Bruno Cassirerile.¹¹ Seda, et kirjaniku äri (sks *das Geschäft*) saab õitseda ainult vabaduses, et see on “ainuke pinnas, millel kirjanik saab produtseerida” (CS 26), rõhutas Robert Walser isegi ajal, mil ta oli selle

⁹Carl Seelig. *Wanderungen mit Robert Walser*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981, lk 11. Edaspidi viitavad sellele teosele lühend CS ja leheküljenumbri tekstis; tõlked minult.

¹⁰Enrique Vila-Matas. *Dublinesk*, lk 35–36, 46; Ruth Sepp, “Saatesõna”, lk 334.

¹¹Tsit. Robert Walser. *Kritische Ausgabe sämtlicher Drucke und Manuskripte*. Band I/3. Hrsg. von Wolfram Groddeck und Barbara von Reibnitz. Basel: Stroemfeld, Schwabe, 2012, lk 308.

kaotust eriti kibedalt tunda saanud. Samas mõistis ta täielikult, et see tähendab enamasti teekonda ühest lüüasaamisest teiseni. Nii ta siis viipuski kirjutamise võimatust trotsides võimalikkuse ja võimatuse, kirjutamisakti ja selle kvaasieituse vahel. Niipea kui ta sai natukene raha kõrvale pandud, asus ta kirjutama, niipea kui raha otsas oli, asus ta edasi rändama ja endale uut teenistusk kohta otsima. Saanud vajaliku pisku kokku, võis ta endale taas lubada vaba hingamist ja jalutuskäikudega turgutatud kirjutamist, kuni kõik algas otsast peale. Ta elanuks nagu tema tegelane Jakob von Guntengi kaksikelu: “Ma elan kummalist kaksikelu, korrastatut ja korrastamatut, kontrollitut ja kontrollimatut, lihtsat ja ülimalt keerulist” (JG 105).

KIRJANDUSLIK MAJAKAS

Robert Walseri ülendamisel *Bartleby & Co* joonealuste märkuste *frontman*’iks on tema kui kirjaniku olemuse kõrval silmanähtavalt oluline osa päevaraamatul¹² fiktiivse Benjamenta kooli kasvandikest, kenadest “ümmargu[stest] null[idest]” (JG 41). Pannes omavahel põkkuma päevaraamatut kirjutava Jakob von Gunteni “Ma ei arene” (“Ich entwickle mich nicht”) ja kontoris elava, mitte kunagi lugemas nähtud kirjutaja Bartleby “Ma parem ei muuda midagi” (lk 11) või tema eessõnas mainitud sõnad “Ma parem ei tee seda” (lk 9), loob Vila-Matas ilmse eituse kõrvale kontrapunktina aimatava jaatuse: kirjanduse liikumise muutumise ja võimalikkuse poole.

Jakob von Guntenist ammutab Enrique Vila-Matas ühtlasi ainek kirjanduslikuks ja kirjanduslooliseks mänguks. Märkuses 1 räägib jutustaja kellegi (fiktiivse) Roberto Moretti romaanist “Pierre Menard’i kool”, mille lugemine aitab tal sillutada teed otusele traumast lahti lasta ja uuesti kirjutama hakata (lk 12). Benjamenta kooli parodeeriva Pierre Menard’i kooli õpilaste hulka kuuluvad ka tulevased ümberkirjutajad Robert Walser ja Bartle-

¹²Erinevalt Vila-Matase *Bartleby & Co*’st liigitatakse Walseri teost romaaniks (Gero von Wilpert) või koguni kujunemisromaaniks (Martin Walser) ja päevikromaaniks (Robert Mächler).

by. Huumorivõttes kirjutatud romaani pealkiri on tagasiviidav Jorge Luis Borgese lühijutule “Pierre Menard, autor del Quijote”, mis kujutab endast fiktiivse Prantsuse autori Pierre Menard’i paroodilist retsensiooni, “kelle eluprojekt [...] seisnevat selles, et mitte ainult tõlkida “Don Quijote’t”, vaid seda ületada”.¹³ Robert Walseri jaoks aga on Cervantese eepos-paroodia, nagu ta 30. juuni 1918. aasta kirjas õde Lisale ja oma sõbrannale Frieda Mermetile teada annab, maailmakirjanduse suurim romaan. Vihjega sellele paroodiale *Jakob von Gunteni* lõpuosas rõhutab Walser seega omaenda raamatu paroodilist iseloomu:¹⁴ “Mina olin ikka kannupoiss ja eestseisja oli rüütel” (JG 123). Niisiis kirjutab Vila-Matas, nagu sedastab Šveitsi kirjandusteadlane ja endine Robert Walseri arhiivi juhataja Lucas Marco Gisi, “õpilase Robert Walseri kirjandusliku modernismi kompleksesse fiktiivsesse pärimusloosse”.¹⁵

Leida uusi väljendusvorme, otsida “uut kirjanduslikku reaalsust” ja “ennast uuendada”,¹⁶ on Enrique Vila-Matase kui inimese ja autori sisemine vajadus. Soov olla muutumises ja muundumises võib selgitada samuti tema huvi teisikluse probleemi vastu, mida ta ilmestab Ameerika kirjaniku Thomas Pynchoni (lk 125) ning jutustaja poolt vassijaks nimetatud Marcel Manière’i ja tema ainsa raamatu “Lõhnastatud põrgu” (lk 109) näidetega. Ühtaegu tõstatab ta küsimuse: kes on *Bartleby & Co* autor Enrique Vila-Matas ise? Kuid igasuguse teisikluse puhul jääb lõpuks lugeja enda otsustada, mis või kes on tõeline (lk 126).

Tuleviku kirjanduse tuluke hakkab märksõnana vilkuma juba saatetekstis ja jätkub kaudselt märkuse 1 alguslauses, millesse on omamoodi sisse kodeeritud selle võimalikkus: “Robert Walser teadis, et kirjutamise võimatusest kirjutamine on samuti kirjutamine” (lk 10). Walseri edasi-tagasi liikumist kirjutamise võimatuse ja võimalikkuse argiste põhjuste ehk teenistus-

¹³Lucas Marco Gisi (Hrsg.). *Robert Walser Handbuch: Leben, Werk, Wirkung. Sonderausgabe*. Stuttgart: J. B. Metzler, 2018, lk 116.

¹⁴Sealsamas, lk 117.

¹⁵Sealsamas, lk 116.

¹⁶Ruth Sepp, “Saatesõna”, lk 337.

kohtade — “raamatupoeabiline, advokaadi sekretär, pangaametnik, õmblusmasinatehase tööline ning lõpuks ülemteeners ühes Siileesia lossis”, töötamine “käsikirjade kopeerijana, [...] “Bartleby-na”” (lk 10–11) — ja kirjutamise vahel kuni 1929. aastani aimdub aga märkuse teisest lausest, mida võib üldistavalt, metafoorselt vaadelda kui lakkamatut suunavõtmist kirjutamise võimalikkuse poole. Kirjutamise võimatuse ja võimalikkuse vahel pendeldab ka Vila-Matase jutustaja ja nii mõnigi võimalik Bartlebyde klubi (lk 78–79) liige. Robert Walserile pakkus kirjutamise võimatus veel ainekse pealekauba.

Töö ümberkirjutajana tundub Vila-Matase jutustajat Walseri arvukatest teenistuskohadest kõige rohkem imponeerivat ja provotseerivat. On ju see just roll, mis on talle kahekümne viie aasta eest traumeerivalt mõjunud, teda kirjanduslikult vaikima ja *ei*-kirjanike rivvi astuma sundinud. Teisalt aga toovad peale Walseri töö käsikirjade kopeerijana ka “kogu tema olemus” meile meelde Melville’i loo tegelase, kes “veetis kakskümmend neli tundi ööpäevas kontoris” (lk 11), kes polnud “kunagi kuskil käinud”, kes ei joonud “mitte kunagi õlut ega teed ega kohvi nagu teised” (lk 9) jne. Väite Walseri kogu olemuse käivitavast rollist ja selle paikapidavuse seavad aga kahtluse alla ainuüksi šveitslase väga liikuv, eespool mainitud *roadmovie*’lik eluviis või samuti tema alkoholilembus.

Võib oletada, et pärast lühiromaani armastuse võimatusest avaldamist kahekümne viie aasta eest ei ole jutustaja lõppsihiks kirjutamise ehk kirjanduse võimatuse näitamine, vaid *ei*-labürindi kaudu tulevikukirjandusse viivate teede, eheda kirjandusloomingu pääsetee leidmine (lk 10). Sest just see suundumus küsib, mis on kirjutamine, kus see on, miks üldse kirjutatakse jne (lk 127), ja “arutleb selle võimatuse üle, ning räägib meile tõtt aastatuhande lõpu kirjanduse süngete, ent äärmiselt põnevate väljavaadete kohta” (lk 10). *Ei*-kirjandusväli näib Vila-Matase käsitusel toimivat omamoodi ääremaana, kust saavad alguse eheda kirjandusloomingu võimalikkused, tulevikukirjanduse võrsed: “[A]inuke rada, mis eheda kirjandusloomingu ees veel lahti on, peitub Bartleby kilda kuuluvate kirjanike — Hofmannsthal, Walseri, Kafka, Musili, Beckett, Celani suguste autorite — teostesse

sepistatud kahtlemises, *eituses*, kirjutaja mustas südametunnistuses” (lk 127–128). Ma ei tea, kas võtta seda võrdlust paroodiana, aga kui jah, siis ehk tragi-paroodilises võtmes. Vila-Matas ise kinnitab oma *eituste* eesmärgipärasuse täit tõsidust: “Teisisõnu on eitus kirjanduse tõhusaim vahend enese uuendamiseks ja eluspüsimiseks.”¹⁷

ROBERT WALSER REAALSUSE JA FIKTSIOONI VAHEL

Oma paroodialikku mängu reaalsuse ja fiktsiooniga kaasab Enrique Vila-Matas ka Robert Walseri *Jakob von Gunteni*, omistades šveitslasele kui autorile päevaraamatu tegelase Jakob von Gunteni mõtted, mille ehedaks näiteks on Jakobi sõnad võimu ja mõju kohta märkuses 5:

Kui mõni [--] laine tõstaks ning kannaks mind üles sinna, kus käsutavad võim ja mõju, siis purustaksin ma mind eelistavad olud ja heidaksin end ise alla madalasse eimidagiütlevasse pimedusse. Ma suudan hingata ainult alumistes regioonides (lk 21; vrd JG 109).

Kirjaniku tegeliku elu ja tema ilukirjanduslike tegelaste elu läbipõimimine või vassimine detailidega on Ruth Sepa sõnul taandatav Vila-Matase omapärale lugeda oma elu nagu kirjandusteost, sest “elulugu on niisama fiktiivne nagu mis tahes ilukirjandus”.¹⁸ Romaanis *Dublinesk* näitab ta seda mitmel korral väga selgelt kirjastajast peategelase Samuel Riba hoiaku kaudu, kellel on “tähelepanuväärne kalduvus lugeda omaenda elu nagu raamatut”.¹⁹ Tegelikkuse ja fiktsiooni ähmastamise võimalikkuse tõenduseks tsiteerib Vila-Matas samas romaanis Austria kirjaniku Peter Handke raamatut *Lühike kiri pikaks hüvastijätuks* (Der kurze Brief zum langen Abschied; 1972), kus kaks peategelast kõnelevad

¹⁷Tsit. Ruth Sepp, “Saatesõna”, lk 336.

¹⁸Ruth Sepp, “Saatesõna”, lk 332.

¹⁹Enrique Vila-Matas. *Dublinesk*, lk 68; vt ka lk 8, 37, 43, 128, 263, 279.

režissöör John Fordiga, tegelasega päris elust. Nii et tegelased nagu John Ford võivad kirjandusteoses tegutseda, kuigi nad ei ole päriselt nemad ise ja ei räägi seda, mida nad päriselt on rääkinud?²⁰

Niisiis võib reaalsele autorile fiktiivse tegelaskuju sõnade suhu panemises ja omaduste külge pookimises näha nii lugeja teadlikku eksitamist ja hullutamist kui ka mängu või/ja Vila-Matase eetilist ja esteetilist veendumust kirjanduse muutumise vajalikkusest, samuti üht (tuleviku)kirjandust kujundavat narratiivset suunda. Ent praeguse (veel) harjumuspärase lugemisviisi juures mõjub reaalse ja fiktiivse eluloo hägustamine ja faktidega vassimine kohati irriteerivalt. Kuigi Robert Walseri kõnealune raamat kätkeb autobiograafilisi sugemeid ja autorit võib pidada Jakob von Gunteni prototüübiks²¹ ning nimetatud mõttedki võimu ja mõju kohta mahutuksid tema kui teose looja südamesse,²² ei tähenda see, et tegemist oleks Robert Walseri elulooga. Samas on aga tõsi, et Jakob von Gunteni silma läbi kirjanik otsekui haaraks omaenda edasist elukäiku ette (JG 108–109) või hakkaks hiljem sarnaselt Vila-Matase mainitud Petroniusega Prantsuse kirjaniku ja tõlki ja Marcel Schwobi loost “Petronius” (lk 81) eelnevalt kirjapanud läbi elama. Tõsi on samuti seegi, et nagu Walserit imponeerib Vila-Matastki “kirjanike juures põlgus võimu vastu, huvipuu-
dus edu, suuruse vastu. Ta imetleb ja kadestab nende aeglast, aga kindlat libisemist vaikuse poole”.²³ Ja nii heidabki ta tegelikkuse ja fiktsiooni oma kirjanduslikku segumasinasse.

Kuid ikkagi: kas ühel autoril või samuti lugejal, isegi paroodiasuunitlusega tekstides ja kirjanduslike uuenduste eesmärgil, on õigus teisele autorile külge pookida midagi, mida usutakse välja

²⁰Sealsamas, lk 125.

²¹Vt ka Werner Kraft, “Die Idee des Verschwindens bei Robert Walser”. — Heinz Ludwig Arnold (Hrsg.). *Robert Walser. Text + Kritik: Zeitschrift für Literatur*, H. 12/12a, März 1978, lk 21–32, siin 24.

²²Samas ei olnud Robert Walser edu suhtes sugugi ükskõikne. Kui Carl Seelig rääkis talle 20. detsembril 1937. aastal, et Walser saab Berni Kirjanduse Edendamise Komisjonilt austava kingituse (sks *Ehrengabe*), siis ta rõõmustas küll (CS 19).

²³Ruth Sepp, “Saatesõna”, lk 335.

loetavat tema teostest? Kuhu maani kulgevad autori poeetiliste meetodite kõlbelised piirid? Kas kõik see, mida Vila-Matas lugejale ette söötab, on ikka Robert Walser? Lugeja, kes Šveitsi kirjaniku elust ja loomingust midagi lähemalt ei tea, võibki kõike tahes-tahmata puhta kullana võtta. Ent Walseri uurijad on aina kinnitanud, et tema tekstidest ei ole võimalik adekvaatselt ja rahuldavalt välja filtreerida kirjaniku arvamusi ja arusaamasid poliitikast, Šveitsist, naistest, kirjutamisest jne. Põhjus on lihtne: ta “radikaliseeris elu ja kirjanduse suhet sellisel moel nagu vaevalt ükski teine tema aja autor (välja arvatud Kafka)”.²⁴ Samuti ei maksaks unustada tõsiasja, et talle meeldis mängida lugejaga iroonilist mängu ja teda tema ootustes tüssata, ega sedagi, et tema tähelepanu nihkus üha enam sisuliselt poolelt keelelisele vormile.²⁵ Muidugi kehtib mäng lugejaga ja tema ootuste tüssamine, kuigi teisel moel, ka Enrique Vila-Matase kohta. Kuid see, et talle pannakse suhu tema tegelaste arvamused, oleks olnud küllap kõige vähem, mida Robert Walser ise soovinuks. Ärgem unustagem mitte kunagi tema viisakat hoiatus-palvet: “Mitte keegi ei pea käituma nii, nagu tunneks ta mind.”²⁶

ÜMMARGUNE NULL JA VÄIKEOLEMINE

Üsna tõenäoliselt on Enrique Vila-Matas nulliks olemise idee laenanud Robert Walseri tegelaselt Jakob von Guntenilt, kes teose alguses ja lõpus nendib: “Ent ühte asja tean ma kindlasti: hilisemas elus olen ma võluv ümmargune null” (JG 8) — “Null. Mina, üksikinimene, olen vaid null” (JG 123; vt ka lk 50). On ju ka Vila-Matase jutustaja *ei*-kirjanduse uurimisobjektide hulgas neid, kes ei pea end mitte kellekski (nt lk 23 Pepín Bello).

²⁴Christoph Siegrist, “Robert Walser (1878–1956) — “Niemand soll tun, als kennte er mich.”” — Joseph Bättig, Stephan Leimgruber (Hrsg.). *Grenzfall Literatur: Die Sinnfrage in der modernen Literatur der viersprachigen Schweiz*. Freiburg: Universitätsverlag, Paulusverlag, 1993, lk 86–96, siin 95.

²⁵Toetusin antud lõigus Christoph Siegristile, sealsamas, lk 94–95.

²⁶Tsit. sealsamas, lk 95.

Walseri päevikromaanile vihjava olulise tähendusega mõiste “ümmargune null” üle mõtiskleb Vila-Matase jutustaja märkuses 5, kus ta väidab, et niiviisi olevat ühel udusel sügishommikul jalutuskäigul Carl Seeligiga Teufenist Speicherisse lausunud enda kohta autor ise: “Tema, Robert Walser, on ümmargune null ning soovib, et ta unustataks” (lk 21). Kuna mul ei õnnestunud neid sõnu ei Carl Seeligi raamatu *Jalutuskäigud Robert Walseriga* ega ka filmi *Eestkostja ja tema poeet* (Der Vormund und sein Dichter) põhjal tõeseks tunnistada, olen sunnitud oletama, et siingi on segunenud reaalne ja ilukirjanduslik elu.²⁷

Tsitaadile järgnevas, Walseri sõnu tõendada üritavas lõigus jõuab jutustaja ülepaisutatud poeetilise järelduseni:

Kogu Walseri looming, kaasa arvatud tema mitmemõtteline kahekümne kaheksa aasta pikkune vaikimine, on kommentaar kõikide ettevõtmiste tühisusele, elu enese tühisusele. Võimalik, et sellepärast ta tahtiski olla ümmargune null (lk 21).

Seejärel väidab jutustaja bartlebyliku *ei*-hoiaku tuules aga juba kindlas kõneviisis, et “Walser tahtis olla ümmargune null ja tema suurim soov oli saada unustatud” (lk 21; vt ka lk 22). Tõsi küll, vastuses Carl Seeligi küsimusele, miks ta kirjanikuna ei teinud karjääri, kasutas Walser väljendit “ümmargune null”, osutades seejuures veel ühele tähenduslikule tahule: lugejate jaoks olevat ta jäänud “alati ümmarguseks nulliks, poomisnööriks”,²⁸ (CS 45; vt ka lk 44) sest neid olevat tema juures pahandanud subjektiivne moment, enda mina tähtsaks pidamine ja mulje, nagu ei võtaks ta häid kodanikke päris täisväärtuslikuna.

²⁷Seda, et Vila-Matas vassib Carl Seeligi ja Robert Walseri kohtumistega, tõendab tema väide, et Seelig “jätkas kirjaniku külastamist ka siis, kui too oli juba Waldau ja Herisau vaimuhaiglates” (rõhuga sõnal “jätkas”; lk 20). Ometigi kirjutab Seelig ise, et nende sidemete algust tähistavad vaid “mõned asjalikud kirjad; lühikesed, erapooletud küsimused ja vastused”. Alles siis, kui Robert Walser oli nõus, et Seelig teda külastab, asus ta ühel pühapäeva varahommikul, 26. juulil 1936. aastal Zürichist teele Herisause (CS 9).

²⁸Mõnevõrra kummaline on, et Vila-Matas ei nimetanud enesetapja te seltskonnas Robert Walseri paari enesetapukatset 1929. aastal. Walser ütles, et ta ei olevat isegi õiget silmust osanud teha (CS 26).

Hoolimata Jakobi ütlusest “Ma ei arene” ei saa mõistet “null”, eriti Robert Walseri enda isiku puhul, tõlgitseda ainuüksi väärustete nullistamisena, vaid samuti puhtaks jäämise²⁹ või puhtaks saamise võimalusena, arenemise alguspunktina:

Aga noor olles peabki null olema, sest miski pole nii hukatuslik kui varane, liiga varajane tähtsuse omamine. Kindel see, endale tähendad sa midagi. Braavo. Suurepärase. Kuid maailmale pole sa veel miskit, ja see on peaaegu niisama suurepärase,

räägib vend Johann Jakobile (JG 50–51). Sest väitelt “Ma ei arene” läheb Jakob kohe üle vastuväitele, nentides, et “[s]ee on ju üksnes säherdune väide” (JG 108). Niisiis mingil moel kliše.

Sellel taustal ei peaks (ainult) eitusena tõlgendama ka Jakobi suundumist koos härra Benjamentaga “metsikus[se]” (JG 124) paika, üha enam linnastuvalt maastikult kõrbemaastikule. Kaksipidist *topos*’t “kõrb” pole inimesed kogenud mitte üksnes ängi tekitava ja surmapaigana, vaid ka pelgupaigana, kehalise ja hingelise kirgastumise, vaimse uuenemise, võib-olla koguni lunastusliku ruumina.

Erinevalt Roberto Calassole toetuvast Vila-Matasest ei näeks ma Robert Walseri “kodanlik[us] ja šveitslaslikult heasüdamlik[us]” (lk 11) *nihilismis* (ega ka Jakob von Gunteni n-ö maailmast väljaastumises) täielikku eitust, vaid vaataksin seda pisut teise nurga alt. Liikudes *ei-ja-ei-ja*-rütmis negatiivsuse ja positiivsuse, eituse ja jaatuse vahel (vt näiteks JG 51) — ka oma keelises väljenduses — ning vastupidi, Walser (ka Jakob) nimelt *keeldub, tõrgub* oma hoiakuga maailma sellisena aktsepteerimast, nagu see 20. sajandi alguses linnade kasvamises, anonüümsete masside paisumises ja progressi võidujooskus kujunemas oli. Gertrud Leutenegger, kelle jaoks Robert Walseri päevikromaanist *Jakob von Gunten* saab “*guerrilla*-käsiraamat kirjanduse džunglis”, näeb Jakobit koguni mässajana:

²⁹Vrd romaani *Dublinesk*: “Ümmargune null”, lk 211.

Ja veel tänagi tungin ma, sõstrapõõsa pärast, sisse igasse võõrasse aeda. Et leida taas Jakobit — seda läbi ja lõhki pilkajat, läbi ja lõhki tantsijat, läbi ja lõhki mässajat.³⁰

Jakobit, kes ei ole tema silmis “ei mees ega naine. Ta on ainult seesmine tugevus, seisund, kõla. Ta võiks niisama hästi olla ka loom. Või sõstrapõõsas.”³¹ Vähene, ent ajatu sotsiaalkriitika, mida Walser oma raamatus teeb, on mõjus ja kestev (JG 52, 87).

Mingi “null” olla tahtmine võis aga Robert Walseri olemuses siiski endast märku anda, kui lasta sellel hõõrduda väikeolemise ja kadumise sooviga, mis omakorda seguneb protesti ja trotsi noodiga, keelduva ja tõrkuva hoiakuga.

Tema soov või vajadus või koguni sundmõte olla väike kujunes välja küllap alles aastate jooksul. Üheks põhjuseks võib pidada läbikukkujate tunnet, mida süvendasid nii 1909. aastast harvenevad kirjastamisvõimalused³² kui ka kolme romaani käsikirja hävitamine viimastel Berliini-aastatel jm. Korvata ei suutnud seda ka mõni Esimese maailmasõja järgne õnnestumine,³³ sest mitmed raamatuprojektid, sealhulgas teadmata kadunud romaan “Tobold”, luhtusid. *Ei*-kirjaniku tunnet ja tõrkuvat hoiakut süvendas temas küllap veel nii mõnigi kaasinimene. Nii paiskas švaabi näitekirjanik Karl Vollmöller Berliinis talle näkku, et Robert Walser alustas ametnikuna (*als Commis*) ja jääb alati amet-

³⁰Gertrud Leutenegger. *Kohe pärast Gotthardi tuleb Milano toomkirik*, lk 52. Sõstrapõõsa harunenud võsa taha peitununa luges autor kunagi päev päeva järel Robert Walseri raamatut Benjamenta poisslastekoolist.

³¹Sealsamas, lk 51.

³²Vrd filmi *Eestkostja ja tema poeet*. Siiski ilmus ka paar raamatut: proosakogud *Artiklid* (Aufsätze; 1913), *Jutustused* (Geschichten; 1914) ja *Väikesed luuletused* (Kleine Dichtungen; 1914), mille eest Robert Walser sai oma elu esimese ja ainsa avaliku austusavalduse: organisatsiooni Naisteühendus Reinimaa Luuletajate Austamiseks (Frauenbund zur Ehrung Rheinländischer Dichter) preemia.

³³Bruno Cassirer andis 1919. aastal välja omal ajal Inseli kirjastuses ilmunud Robert Walseri lühinäidendi pealkirjaga *Komödie*; 1925. a järgnes Rowohltilt kirjaniku viimaseks raamatuks jäänud romaan *Roos* (Die Rose).

nikuks (CS 45–46), Saksa impressionistlik kunstnik Max Slevogt heitis nalja kirjaniku ebaõnnestumiste üle ja pidas tema raamatuid liiga igavaks (CS 102, vt ka 66). Nii olevatki “temasugune kahjur” (*Ungeziefer*), nagu järeldas Robert Walser ise, elanud oma elu teda ümbritsevates salasepitsustes, “kodanlike eksistentside perifeerias” (CS 37).

Kõiki neid asjaolusid silmas pidades pole imeks panna, et Robert Walser hakkas väikeolemises, marginaalsuses, keskpärasuses (sks *das Niedrige*), alamlikkuses, silmatorkamatuses nägema ideaali: ilmutama nii oma eluviisi ja välimuses kui ka kirjanduses loobumise ja madaluse eetikat, hindama kõrgelt kõike ühiskonna ääremaalt pärinevat: “Ma olen alati armastanud rõhutud, ujedaid olevusi, olgu see laps, mees, eideke, koer või muidu mõni vaene loom, haige kassike jne”,³⁴ ja eelistama kirjanduslike väikevorme. Eepiline totaalsus, kõikehaaravus, tegevuse rohkus polnud talle oluline:

Kirjanike vastu, kes hiilgavad tegevustes ja vajavad oma tegelaste jaoks kohe tervet maailma, olen ma algusest saadik umbuslik. Igapäevased asjad on piisavalt ilusad ja rikkad, et neist lüüa poeetilisi sädemeid (CS 15).

Kõige lõpuks aga ilmutas end kirjaniku väikeolemise vajadus tema imepisikeses pliiatsikirjas.

Kuid et nii Robert Walseri kui ka tema tegelaste väikeolemist ja pisiasju, “igapäevase[id] asj[u]” (samas) — tõeline ilu, argipäeva ilu, ilmnevat just vaesuses ja lihtsuses (CS 63) — saaks suhestada või võrdsustada väga varjundirikka sõnaga “tühisus”, ka sedasorti tühisusega, “mis on kõige napi ja põgusa õrn väljendus” (lk 21), selles sõandaksin ma küll veidi kahelda. Kõikide “ettevõtmiste tühisuse[st], elu enese tühisuse[st]” (samas) tohiks kirjaniku (loomingu ja aastatepikkuse vaikimise) puhul, kelle jaoks olid alandlikkus (sks *Demut*), loobumine (sks *Verzicht*) ja ligimesearmastus (sks *Nächstenliebe*) kõige olulisemad kristlikud väärtused, rääkida võib-olla üksnes erakordselt suure Kris-

³⁴Tsit. Christoph Siegrist, “Robert Walser (1878–1956)”, lk 92–93.

tuse-austamise kontekstis, mis ulatus jälgendamisest kuni müstiliste samastamismomentideni.³⁵ Aga mitte midagi enam.

“VERSTUMMEN” JA “VERSCHWINDEN”

“Mõni inimene lõpetab kirjutamise lihtsalt sellepärast, et ta läheb parandamatult hulluks,” kirjutab Enrique Vila-Matas suures osas Robert Walserile pühendatud 5. märkuse esimeses lauses (lk 20). Kõige ehedam näide sellest olevat Saksa luuletaja Friedrich Hölderin (1770–1843), kes pärast psühhiaatriakliinikust vabanemist 3. mail 1807 kuni oma surmani 7. juunil 1843 — Vila-Matase andmetel aga “viimased kolmkümmend kaheksa aastat” (samas) — saatis oma elu mööda suletult puusepp Zimmeri tornituppa Tübingenis. Robert Walseriga aga, kes olevat olnud “kakskümmend kaheksa viimast aastat oma elust vaimuhaiglates, algul Waldaus ja seejärel Herisau”, saanud ta endale “tahtmatu jälgendaja” (samas). Robert Walser viibis Zürichi lähedal Waldaus 25. jaanuarist 1929 kuni 19. juunini 1933 ning Appenzell-Außerhoden kantonis ravi- ja hooldeasutuses Herisau 19. juunist 1933 kuni 25. detsembrini 1956.

Mõlema kirjaniku hulluses on muide hiljem hakatud kõvasti kahtlema.³⁶ Robert Walseri puhul pole sugugi kindel, kas tema vaimuhaiglasse sulgemine 1929. aastal oligi õige ja vältimatu, kas tema haigus oli arstlikust seisukohast ikkagi tüüpiline ja selge juhtum ning ta ise tavamõttes “vaimuhaige”. Pealegi on koguni võimalik, et Walseri kuuldelised hallutsinatsioonid polnud muud kui alkoholismi sümptomid ja seega ravitavad. Ta ise oli tunnistanud oma tugevat kalduvust alkoholismile Berni perioodil 1921–1929. Hiljem jõutigi vapustava järelduseni, et need ei olnud ainuüksi meditsiinilised motiivid, mille pärast Robert Walser pidi oma ülejäänud elu veetma närvihaigla anonüümsuses, vaid arvatavasti

³⁵Vrd Hans Dieter Zimmermann. *Der babylonische Dolmetscher: Zu Franz Kafka und Robert Walser*. (Edition Suhrkamp, n.F., Bd. 316.) Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985, tsit. Christoph Siegrist, “Robert Walser (1878–1956)”, lk 92.

³⁶Vrd Enrique Vila-Matas. *Dublinesk*, lk 313–314.

ka “vastutulek õele ja tema perekonnale”.³⁷ Õde Lisa oli nimelt üsna kriitiliselt ja teravalt väljendunud venna suhete kohta nais- tega. Ja kui olla päris täpne, siis olevat Robert Walser, nagu seisab doktor Walter Morgenthali arstlikus aruandes 26. jaanuarist 1929, tahtnud end ainult aidata lasta, mitte aga jääda psühhiaat- riaasutusse, vaid minna õe Lisa juurde Bellelaysse. Kui ta haig- la sissepääsuvärava juures oli õelt küsinud, kas nad ikka teevad õigesti (CS 26), oli see vaikinud. Kuu aega hiljem avaldanud Wal- ser koguni soovi Waldaust majanduslikel põhjustel lahkuda, sest ta pidavat jälle hakkama oma tööd tegema, s.t kirjutama.

Waldaus tegeles Robert Walser harjunud viisil oma kirjandus-liku tööga edasi (CS 58, 76). Ajavahemikus 1929–1933 kirjutas ta 78 luuletust ja 83 proosapala, mis olevat tema loomingu uuri- ja Jochen Greveni sõnul olnud koguni “normaalsemad” kui teatud varasemad tööd. Oma viimaste aastate kirjutised avaldas ta “arva- tavasti tööpoolest” 1933. aastal, hiljem ajalehtedes ilmunu pärines toimetajate sahtlitagavaradadest.³⁸

Niisiis jätkas Robert Walser ka Waldau vaimuhaiglas kirju- tamist. “Küllap võib öelda, et nii Hölderlin kui ka Walser *jätka- sid kirjutamist*” (lk 20), kommenteerib seda tööka Vila-Matas, ni- metades eespool ka Walseri mikroskoopilisi märkmeid (samas), nn mikrogramme, mida too kirjutas tibatillukeses pliatsikirjas alates hiljemalt 1924. aastast kuni 1932. aastani.³⁹ Vila-Matase

³⁷Toetun neis väidetes järgmisele allikale: Martin Jürgens, “Die spä- te Prosa Robert Walsers — Ein Krankheitssymptom?” — Heinz Lud- wig Arnold (Hrsg.). *Text + Kritik: Zeitschrift für Literatur*, H. 12/12a, März 1978, lk 35–38. Waldaus viibis ja suri Robert Walseri vend Ernst (1873–1916), vend Hermann (1870–1919) sooritas enesetapu, ema Elisa (snd Marti; 1839–1894) jäi vaimuhaigeks.

³⁸Jochen Greven filmis *Robert Walser — portree ja mäles- tused* (Robert Walser — Portrait und Erinnerungen), youtu.be/twMopurvK8g?si=gL-zzl2aBTsztGC6.

³⁹Alles 1970. ja 1980. aastatel avastati, et säilinud 526 lehest koos- nev konvoluut sisaldab kirjanduslikke märkmeid, muu hulgas Ro- bert Walseri romaani *Röövlid* käsikirja (Die Räuber; valminud 1925). Aastatepikkuse dešifreerimise (alates 1985) tulemusena andsid Bern- hard Echte ja Werner Morlang need mikrogrammid kuues köites välja

jutustaja muudab “vaimuhaiglates” kirjutamise aga 28 aasta pikkuseks *vaikimiseks*, nagu polnuks Walser enam ainsamatki rida kirjutanud. Samas usub Vila-Matas Marguerite Duras’le toetudes, et kirjutada tähendab “samuti ühtlasi mitte rääkida. See tähendab vaikida” (lk 20). Jäljendades otsekui Walseri *jaa-ei-jaa* vahelduvat rütmi, muudab ta vaikimise taas hääleks, sisemiseks heliks — “See tähendab hääletult ulguda” (samas) —, mis ülejärgmises, ajaliselt niisiis ebatäpses lõigus suubub uuesti täielikku vaikimise: “[T]ema mitmemõtteline kahekümne kaheksa aasta pikkune vaikimine” (lk 21). Neid vaikimise käike võiks tõlgendada ka kui Vila-Matase mängu Ludwig Wittgensteiniga, keda ta endale sobivas tähenduses parodeerib: “Millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida” (lk 108).

Robert Walseri tõeline täielik vaikimine — *Verstummen* — algas aga tegelikult alles sellest silmapilgust, kui ta asustati vastu tema tahtmist 19. juunil 1933. aastal ümber Herisausse. *Kuni oma surmani 25. detsembril 1956 ei kirjutanud ta* — luges aga küll — *enam ainsatki rida*, välja arvatud üha lühemaks jäävad kirjad Frieda Mermetile, kellega tal oli omamoodi “kirja- ja jalutusabielu” (Peter von Matt; sks *Brief- und Spazierehe*), ja Carl Seeligile. 2. jaanuaril 1944 lisandab ta *Verstummen*’i isiklikule põhjusele sotsiaalpoliitilise teguri:

Herisau [---] ei kirjutanud ma enam mitte midagi. Milleks kah? Minu maailma purustasid natsid. Ajalehed, millele ma kirjutasin, läksid hingusele; nende väljaandajad aeti laiali või nad surid. Nii muutusin ma ju peaaegu petrefaktiks (CS 78).

Robert Walseri närvikliinikusse sattumise tegelikku tausta tundes on täiesti arusaadav, miks tema silmis tähendas sekundaarkirjanduses *vaikimiseks* ehk *Verstummen*’iks kutsutav *mitte midagi kirjutamine* keeldumist või tõrkumist (sks *Weigerung*).⁴⁰ Ja selles oli ta väga järjekindel. Olevat ju absurdne ja jõhker nõuda temalt kirjanikuna tegutsemist närvikliinikus, kus puudub vahetus (CS 26). Carl Seeligi küsimusele, kas ta kliinikust lahku-

pealkirja all Robert Walser. *Aus dem Bleistiftgebiet: Mikrogramme aus den Jahren 1924–1932*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985–2000.

⁴⁰Martin Jürgens. *Die späte Prosa Robert Walsers*, lk 38–39.

des tõepoolest hakkaks jälle kirjutama, vastanud Robert Walser, et “[s]ellele küsimusele olevat vaid üksainus vastus: sellele mitte vastata” (samas). Nii et siiski pigem *bartlebylik* vastus: “Ma parem ei tee seda.” Pakutud vabadusele — talle olevat pakutud võimalust vaimuhaiglast lahkuda — eelistas ta “kadumist” (*Verschwinden*).

Robert Walseri jaoks olevatki kõige sobilikum elada rahvaga ja kaduda (CS 93) massis.⁴¹ Ta ei soovinud mitte mingisuguseid soodustusi närvikliinikus või eelistusi kaaspatsientide suhtes ega näha ka enda ja tuntud kunstnikust venna Karl Walseri (1877–1943) kohta ilmunud artikleid (CS 62–63) ning pühitseda oma 75. sünnipäeva.⁴² Juba *Jakob von Guntenis* kirjutas ta otsekui enesereflektiivselt tulevikku suunatult, et on

otsekohe tunda, kui inimestel on ette näidata edu ja tunnustust, nad lähevad nii-öelda paksuks küllasest enesega rahulolust ja edevuse jõud puhub nad õhupallina lendu, et neid enam kunagi ära ei tuntaks. Jumal hoidku tublit inimest massi tunnustuse eest. Kui see ei tee teda halvaks, siis ajab segadusse ja võtab talt jõu. Tänu, seda küll. Tänu on midagi hoopis muud (JG 62–63).

Verschwinden’it mõistis Robert Walser “positiivse kuluna” (*als ein positiver Vorgang*).⁴³ Sel või teisel moel kaob jäljetuseni ka mõni Vila-Matase *ei*-kirjanduse kataloogi kirjanik, nende hulgas Šveitsi kirjanik, luuletaja, näitleja ja poksija Arthur Cravan. Lõpuks kaob Robert Walsergi mõnes mõttes ära rahva — vaimuhaigla patsientide hulka.

Oli see ülitundliku Robert Walseri teadlik eemaldumine ümbritsevast keskkonnast? Kindel on, et kirjutamiskire juurest oli ta Herisause saatisemisega jõudnud *täieliku eituse*ni! Üks oletus tundub seejuures olevat üsnagi tõelähedane: Robert Walseri varasem eraklik kirjutamine ja Herisaus täielik koorumine iseendasse toimisid omamoodi tema ülitundliku tundemeele kaitsemehhanismidena. Ent üks küsimus siiski jääb: kuidas suutis Robert Walser

⁴¹Christoph Siegrist, “Robert Walser (1878–1956)”, lk 89.

⁴²Vt filmi *Eestkostja ja tema poet*; CS 147.

⁴³Werner Kraft, “Die Idee des Verschwindens bei Robert Walser”, lk 25, vt ka 23.

maha suruda ja maha matta oma nii suurt kirge kirjutamise vastu? Mida see tema jaoks tähendas, kui suurt hingevalu, kui suurt kahjutunnet ebaedu pärast? See jääb meile lõpuni hoomamatuks ja tabamatuks. Jah, meil pole mitte mingitki õigust käituda nii, nagu tunneksime teda, veel vähem teha tema teoste põhjal järeldusi tema isiku kohta. Lev Tolstoi, keda Robert Walser ikka luges ja kelle Enrique Vila-Matas paneb lõpetama oma joonealused märkused, olevat oma põgenemisžestiga ette kuulutanud moodsat uskumust, et “igasugune kirjandus on iseenda eitus” (lk 135). Ja kas ei eitanud Robert Walser oma päevikromaaniga *Jakob von Gunten* mõnes mõttes iseennast, sest seal heidab ta kõrvale igasuguse enda kui kirjaniku arendamiseks ja edu saavutamiseks vajaliku eksistentsivormi.⁴⁴

Kui Walserilt kliinikus küsiti, kas ta peab oma elu valesti elatuks, kostis ta, et on selliseid, “kes leiavad maailma suhtes õige väljendusviisi ja õige käitumise. Teised seda ei leia. Sinna hulka kuulun mina.”⁴⁵ Kui talle seejärel öeldi, et paljud inimesed peavad teda tähtsaks Šveitsi kirjanikuks, ei uskunud ta seda.

LÕPETUSEKS. SKERTSO À LA ROBERT WALSER: JÕUDEOLEKU EHK LAISKUSE VAJALIKKUSEST

Märkuses Franz Kafka kohta seoses Vanapoisi kujuga, keda Kafka kutsub Scapoloks (itaalia k ‘vanapoiss’), nimetab jutustaja Robert Walserit *laisklejaks*:

See Scapolo näib olevat šveitslaslikult heasüdamlik (umbes nagu laiskleja Walser) ja meenutab klassikalist omadusteta meest (Musiili laadis) — aga me oleme näinud, et Walser ainult paistis heasüdamlik ja et omadusteta mehe välimust ei saa usaldada (lk 55).

Muidugi ei maksaks seda nimetust tõsiselt võtta, sest jutustaja võib Robert Walseri stereotüüpse näitega lihtsalt mängida ja vih-

⁴⁴Sealsamas, lk 28.

⁴⁵Tsit. filmist *Eestkostja ja tema poeet*.

jeid teha. On ju utilitaarselt ellu suhtuvad ühiskonnakihid pidanud kirjanikke ikka parasiitideks.

Kübeke laiskust aga, mida Robert Walseri õe Lisa kurtmine laseb oletada, oli selles mehes küllap olemas. Positiivses mõttes. Walseri jaoks, kes ise tegelikult ei kasuta sõna “laiskus” (sks *Faulheit*), omandab ülima väärtuse vähem negatiivse tähendusvarjundiga sõna “Müßiggang” (eesti k ‘jõudeolek, ilma tööta olek, puhkeolek, olesklemine, tegevusetus, laiskus, logelemine’).

Kirjanik ise on palju aastaid hiljem, 1952. aastal, küll kasutanud sõna *Faulheit*, kuid seda üksnes jalutamise ja autoga sõitmise kõrvutamisel: “Varsti ei ole inimesel jalgu enam vaja, kui laiskus samas tempos edusamme teeb” (CS 135). Laisklemisest sõna otsetes mõttes võiks aga rääkida, kui uskuda Vila-Matast, näiteks Oscar Wilde’i puhul (lk 88).

Robert Walser ei vastanda *Müßiggang*’i, s.t jõudeolekut, ilma tööta olekut töötamisele, vaid vastupidi, ta seab selle töö tegemise vajalikuks eeltingimuseks. Tema *Müßiggang*’iks on eeskätt üks noorusest pärit kirk — *jalutuskäigud*. Nendest on ta kirjutanud ka proosapalu, nagu “Jalutuskäik” (Der Spaziergang), “Väike proosa” (Kleine Prosa), “Poeedi elu” (Poetenleben).

Jalutama... pean ma ilmtingimata, selleks et ma end virgutaksin ja säilitaksin ühenduse maailmaga, mida tajumata ma ei suudaks enam ei poolt tähte kirjutada ega luuletust värssides või proosat luua. Ilma jalutamiseta oleksin ma surnud, ja oma töö, mida ma kirklikult armastan, oleksin ma ammu pidanud hülgamma...⁴⁶

Vila-Matase poolt šveitslasele omistatud laiskus ehk Robert Walseri *Müßiggang* omandas sõnameistri loomeprotsessis niisiis tingimatu koht: see pakkus soodsat pinnast ja võimalust mõtisklemiseks, (ka meeleliseks) suhtlemiseks ümbritsevaga, vahetuteks kogemusteks.

⁴⁶Christoph Siegrist, “Robert Walser (1878–1956)”, lk 90.

Tingimatuks, loominguliste erialade puhul lausa vältimatuks, “hädavajalik[uks] nagu õhk”,⁴⁷ peab *Müßiggang*’i loomeprotsessis ka näiteks Andrus Kivirähk, kes on sellest kirjutanud humoorika, sügavamõttelise artikli, milles ta läheb oma väljenduses veelgi kaugemale või madalamale kui Robert Walser ning kõneleb koguni passiivsuseaspekti kätkevast *molutamisest*: “mõtetult vahtima; tegevusetult passima”. Nagu Andrus Kivirähk aga täiesti mõistetavalt väidab, on loominguliste erialade puhul “väike molutamine vältimatu”.⁴⁸ Sest selleski näilises tegevusetuses toimub tegevus — alateadlik mõtte- ja vaatamistegevus. Niisiis ei välista passiivne molutamine aktiivset molutamist. Sedapuhku vaimsel tasandil.

Bartlebyliku *ei*-soovitusega läheneb eesti kirjanik seega *ei*-kirjutamise ühele võimalikule (uuele?) juhule, mida võiks ehk Vila-Mataselegi pakkuda. Näidetest ei tohiks tal puudu tulla. Niisiis on Andrus Kiviräha *molutamisel* ja Robert Walseri *Müßiggang*’il või Enrique Vila-Matase *laiskusel* täita loomeprotsessis nii esteetiline kui ka eetiline, ent samuti kehaline funktsioon.

Jõudeaeg tihti on jõuaeg,
eneseloomine —
nii nagu kuu aegamööda
taas täiskasvanuks saab,
patarei targu
pikkamööda end laeb,
nii igal asjal
peab olema eneseks aega —

lustiks ja laiskuseks
inimõiguse aeg.⁴⁹

⁴⁷Andrus Kivirähk, “Molutamise kiituseks”. — *Müürileht*, 18. I 2018, lk 6–7, siin 6.

⁴⁸Sealsamas, lk 7.

⁴⁹Doris Kareva. *Aja kuju*. Luige: Verb, 2005, lk 52.

Võib-olla on tõepoolest vaid jõude olles võimalik kultuur, nagu usub Hiina 20. sajandi mõtleja Lin Yutang, ja kõige kultuursem on targalt laisklev inimene.⁵⁰

Tartu, november 2020 – mai 2021, mai 2022, jaanuar 2023, 10. august 2023.

EVE PORMEISTER (1956) on lõpetanud germanistina Leipzigi Ülikooli 1980, filosoofiamagister saksa kirjanduse alal 1992, filosoofia-doktor saksa keele ja kirjanduse alal 2003 (mõlemad TÜ). TÜ filosoofiateaduskonna õpetaja 1980–1992, saksa filoloogია õppetooli lektor 1992–2004 ja saksa filoloogia osakonna uuema saksakeelse kirjanduse dotsent 2004–2014; Tartu Linnaraamatukogu väliseesti ja vanema raamatu osakonna raamatukoguhoidja a-st 2016. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Kirjandus ja kultuurilugu kuuluvad keeleõpetuse juurde” (1999, nr 7, lk 1505–1509), “Mida tänapäeval tähendab Šveits” (2001, nr 5, lk 977–987), ““Kirjutan, et mu valudest saaks pidu”: Kohtumine Gertrud Leuteneggeriga 28. juunil 2002 Zürichis” (2003, nr 4, lk 813–820), “Ingeborg Bachmann: Välditamatu poeet ja kõhklev lootja” (tlk Krista Räni; 2006, nr 1, lk 184–210), “Kas maailm on tunnetatav: Salapärase kass, ema ja kõrbe Eugen Ruge romaanis *Cabo de Gata*” (2016, nr 10, lk 1733–1760), “Ma näen aega” (2019, nr 3, lk 518–528), “Igavene otsimine. Teekond iseendani. Intervjuu Jaak Jõerüüdaga” (2020, nr 7, lk 1246–1277), “Valgus — meie maailma alus: Vestlus Kärt Hellermaga” (2021, nr 9, lk 1602–1628), “Maastiku lummuses ja köidikus: Julio Llamazarese romaanist *Kuidas vaadata vett*” (2022, nr 5, lk 857–871), ““On ikka huvitav olla inimene, eks!”: Vestlus Elin Toonaga” (2022, nr 10, lk 1860–1887), “Elu ja hinge keerdkäike tõlkides: Mõtisklusi Jaak Jõerüüda teosest *Seitse odüsseiat*” (2023, nr 5, lk 801–824) ja ““Hääbuv kuningas” — Eduard von Keyserling: Hilinenud intervjuu Klaus Modickiga” (tlk Anne Arold; 2024, nr 8, lk 1353–1366); tõlkinud Gertrud Leuteneggeri essee “Avalikult ja otsustavalt lahti öelda oma sajandi põhimõtetest” (1989, nr 4, lk 704–710), Leuteneggeri luuletusi (2003, nr 4, lk 809–812) ning Torsten Hoffmanni artikli “Vastu võtta terviklikkus: Kaaskiri Schilleri *Wallenstein*’i proloogi tõlkele” (2009, nr 11, lk 2100–2105).

⁵⁰Teet Toome, “Kõige kultuursem on targalt laisklev inimene.” — Mihus, 20. XII 2019, mihus.mitteformaalne.ee/koige-kultuursem-on-targalt-laisklev-inimene.

MAARIT MURKA. Positsioon 3 (2015)

“*BIS AUF WEITERES...*”

1941. aasta suvel Eesti ajakirjanduses avaldatud ametlikud teadaanded Saksa sõjaväevõimu kehtestamise kohta

Peeter Kaasik

NSV Liidu ja Saksamaa vaheline sõda algas 22. juunil 1941. aastal Saksamaa rünnakuga. “Barbarossa” plaani järgi oli Ida-Preisimaalt pealetungi alustanud väegrupi Nord põhiülesanne Leningradi vallutamine. Väegrupi vasakul tiival tegutsev 18. armee pidi tungima Pihkva suunas. Nii jäi Eesti suund väegrupi pealetungil teisejärguliseks. Sõjategevus jõudis Eesti pinnale paar nädalat pärast sõja puhkemist. Vahetult enne seda jõudis Eestisse Leedust taganenud Punaarmee 8. armee, mis asus juuli alguses kaitsele Pärnu-Peipsi joonel. Saksa väegrupi Nord ülemjuhatus tegi Eesti vallutamise ülesandeks 18. armee XXVI armeekorpusele, mille eelüksused tungisid 7. juulil Eestisse Pärnu ja Viljandi suunal. Kagu-Eestis tõsisemat sõjategevust ei toimunud ning rinne tekkis Suur-Emajõe joonel. Lääne-Eestis takerdus Wehrmachi eelüksuste pealetung tinglikult joonel Võrtsjärve põhjatipust Matsalu laheni ning juuli keskel tõmbuti tagasi Pärnu lahe – Võrtsjärve joonele.

Eesti vallutamiseks täiendati Saksa väekoondisi ning vägede juhtimiseks toodi juurde XXXXII armeekorpuse juhatus. XXVI armeekorpuse pealetung algas 22. juuli varahommikul Peipsi ja Rakvere üldsuunal. 24. juuli õhtul jõudis korpuse eel-

“Bis auf weiteres...”

salk Kasepää lähedal Peipsi rannikuni ning Punaarmee 11. laskur-korpuse põhijõud jäid piiramisrõngasse. 4. augustil vallutasid XXVI armeekorpusele alluvad üksused Tapa, 7. augustil Rakvere ning samal päeval jõudsid korpuse eelüksused Kunda juures Soome laheni, millega 8. armee lõigati kaheks. 13. augustil langes Jõhvi ja 17. augustil Narva.

Tallinna vallutamise operatsioon algas 20. augustil ning see tehti ülesandeks XXXXII armeekorpusele. 28. augustil langes Tallinn. Lääne-Eesti saarte vallutamise plaan nägi ette üle Suure väina Muhusse ja sealt edasi Saaremaale tungimise. XXXXII armeekorpuse Lääne-Eesti saarte vallutamise dessant algas 14. septembril ning Muhu saar hõivati 16. septembriks. Järgmise päeva hommikul tungiti edasi üle Väikese väina tammi Saaremaale ning 21. septembril vallutati Kuressaare. Punaväelased kindlustusid Sõrve poolsaarel, mis langes oktoobri algul. 12. oktoobril tehti Saaremaalt dessant Hiiumaale ning 21. oktoobriks oli saar hõivatud. Vallutamata oli veel vaid väike Osmussaar, mille punaväelased jätsid maha novembri lõpul.

Alljärgnevalt tuleb juttu okupatsioonivõimu, täpsemalt Saksa sõjaväevõimu sisseseadmisest Eestis, mis teostus eelnevat arvestades järk-järgult kolme ja poole kuu jooksul, sõltuvalt rinde liikumisest.

Okupeeritud idaaladel teostasid võimu nii sõjaväe- kui ka tsiviilvõimukandjad. Võimu üleminek sõltus peaaesjalikult rinde edasiliikumisest. Sõjakäigu eel koostatud plaanide järgi teostas rindelähedases vööndis võimu (kuni 20 km eesliinist) vastavas rindelõigus tegutseva diviisi ülem või armeekorpuse juhataja. Territoorium kuni 50 km rindest oli armee tagalapiirkond, mille haldamine oli armee tagalakomandandi (diviisiülema staatuses) pädevuses. Järgmine võimuala oli väegrupi tagalapiirkond, mida juhatas väegrupi tagalapiirkonna juhataja (armee-korpuse juhataja staatuses). Vähemalt Eestis eelnimetatud kilomeetritest üks-ühele siiski kinni ei peetud.

Eesti territoorium anti väegrupi Nord tagalapiirkonna kontrolli alla neljas järgus: augusti keskel Kagu-Eesti,¹ 1. septembril Kesk- ja Ida-Eesti, 20. septembril ülejäänud Mandri-Eesti, välja arvatud Lääne-Eesti Tallinna-Pärnu maanteest läänes, ja 21. oktoobril 1941 ka Lääne-Eesti ning saared.

Madalama astme sõjaväevõimu teostasid väli- ja asulakomandantuurid, mis allutati vastavalt rinde liikumisele (või vajadusele) kas väegrupi tagala juhatajale, armee tagalakomandandile või julgestusdiviiside ülematele.²

Rindest kaugemale jäävad alad tuli plaanide järgi anda tsiviilokupatsiooni alla. Okupeeritud idaalade riigiministeeriumi riigikomissariaadid jagunesid omakorda pea- ja kindralkomissariaatideks. Olgu kohe öeldud, et kui Läti ja Leedu alad anti tsiviilvõimu alla juba 1941. aasta suvel,³ siis Eestis tehti seda alles 1941. aasta detsembris.

Tegelikult moodustasid Balti riigid algusest peale teatud erandi, kuigi mitte niivõrd sõja planeerimise järgus. Saksamaa “ida-sõjakäik” vastandati algusest peale Lääne-Euroopas peetavale “normaalsõjale” ning kätkes endas ideoloogilise, rassi- ja koloniaalsõja elemente. Kuna “Uus Euroopa” pidi ühendama “kultuurrahvaid”, jäid slaavlased kohe mängust välja. Kuskil “kultuurrahvaste” ääremail olid ka eestlased, lätlased ja leedulased. Oluline on aga, et Eestit, Lätit ja Leedut käsitati kui endisi suveräänseid mittedlaavi riike. Sellel oli suur mõju okupatsioonivõimu sisseseadmise praktilistele lahendustele, sest ära kasutati vara-

¹Täpsemalt üldjoonel Võõpsu – Otepää – Võrtsjärve lõunatipp – Mõisaküla – Läti-Eesti piir kuni Liivi laheni.

²Lahingutest ja väegrupi tagala kujunemisest vt lähemalt Hiio 2021.

³25. juulil anti tsiviilvõimu alla osa Leedust ja Läti alad Väina jõe vasakkaldal, v.a Riia, 1. augustil järgnesid Vilniuse piirkond, Białystoki piirkond, Kindralkubermanguga liidetud Galiitsia lääneosa (keskusega Lvivis), 1. septembril Väina jõe paremkalda alad Lätis, põhjapoolne osa Valgevenest, osa Ukraina läänealadest, 20. oktoobril Ukraina keskosa (sh Kiiev), 15. novembril lõunaosa kuni Dnepri suudmeni. Niisiis ei läinud sugugi mitte kogu Valgevene ja Ukraina tsiviilvalitsuse alla, vaid teatud osa jäi väegrupide operatsioonipiirkondadeks. Ukrainas jooksis piir mööda Dneprit, Valgevenes üldistavalt Slutski-Barõssavi joonel.

“Bis auf weiteres. . .”

semaid iseseisvusaegseid seadusi ning ametisse nimetati ka kohalik omamaine tsiviiladministratsioon, Eestis aga tegutses algsetes plaanides tsiviilvõimu instrumendina mõeldud Eesti Omavalitsus (EOV) üle kahe kuu sõjaväevõimu alluvuses.

Niisiis andis väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja jalaväe-kindral Franz von Roques 15. septembril 1941. aastal korralduse “Volitus Eesti Omavalitsuse⁴ juhtidele”, millest avalikult anti teada 20. septembril, kui Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe pidas päevakohase raadiokõne, mida järgnevatel päevadel refereerisid⁵ kõik sel hetkel ilmunud ajalehed.⁶ Olulisim on selles EOV-le antud volituste kohta käiv lõik:

Nad teostavad oma ametitoimetusi “Sõjavägede Juhataja nimel” seniste seaduste ja määruste järgi,⁷ kuivõrd need Sõjavägede Juhataja poolt antud määrustega ei ole tühistatud või muudetud. Volitatud isikud on õigustatud Sõjavägede Juhataja eelneval kirjalikul nõusolekul üksikutel kordadel andma seadusejõulisi määrusi. Nad saavad juhiseid oma ametitegevuse kohta ainult Sõjavägede Juhatajalt ja ei võta vastu juhiseid teistelt ametiasutistelt.⁸

⁴Esmastes teadaannetes-refereeringutes kasutati ajakirjanduses sakslaste meelehärmiks lausa mõistet “Eesti ajutine valitsus” (*Die estnische zweitilige Regierung*). See oli nii soovmõtlemine kui ka algses tekstis kasutatud mõiste *estnische Selbstverwaltung* loominguline tõlgendamine. Okupatsioonivõimud ei tunnustanud Eesti Omavalitsust Saksa haldusasutusena, vaid mingi ebamäärase “omamaise administratsiooni-na”, täitmaks “mõningaid haldusülesandeid”. Nii kadus ametlikust nimest kiiresti *selbst-* ja võeti kasutusele *estnische Verwaltung* (tõlkes midagi “eesti administratsiooni” sarnast). Eestikeelse nimetusena jäi küll püsima Eesti Omavalitsus.

⁵Kuna raadioesinemine toimus 20. septembril ehk laupäeval, siis jäävad refereeringud ajalehtedes järgmisse nädalasse. Pühapäeval ilmunud *Linna Teatajas* avaldati Eesti Omavalitsuse koosseis juba 21. septembril 1941.

⁶Vt nt “Uus valitsemise korraldus: Eesti maa-ala on arvatud sõja tagalaks”. — *Sakala*, nr 34, 22. IX 1941, lk 1. Märkustes viidatud ajalehetekste dea.digar.ee.

⁷Siinkohal üritati vältida viidet Eesti Vabariigile, kuid peeti silmas elukõige enne 21. juunit 1940 kehtinud seadusi ja muid õigusakte.

⁸“Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord VII 465/41. H. Qu., den 15. September 1941. 1. Betr.: Vollmacht für die Leiter der estnischen

18. septembril 1941 andis tagalapiirkonna juhataja täiendavalt “Juhtnöörid väli- ja asulakomandantuuride tegevuseks”.⁹

Tähelepanelikumale lehelugejale polnud EOv koosseis (või osa sellest) arvatavasti uudiseks. Juba septembri esimesel poolel ilmus kõikides ajalehtedes Eesti omavalitsustegelaste üleskutse, kus kõige ees paiknesid enamikule eestlastest arvatavasti üsna tundmatud Hjalmar Mäe, Oskar Angelus ja Alfred Wendt.¹⁰ Olu- lisem oli nimetatud üleskutses siiski lõik, mis lükkas Eesti riik- liku staatuse küsimuse määramatusse tulevikku ning seadis eesti rahva põhieesmärgiks idamaise enamuse vastu võitlemise, kul- tuuri päästmise ning tuleviku ülesehitamise. Tegemist polnud su- gugi mitte tühja sõnakõlksutamisega, vaid see jäi eesti rahva eba- määraseks tulevikuväljavaateks kogu Saksa okupatsiooni ajaks:

Nüüd on saabunud aeg, kus on lõppenud igasugune poliitikatege- mine, kus peavad lõppema kõik omavahelised lahkkelid, ja kõik eestlased, kes veel on ellu jäänud, peavad rakenduma kogu innu ja armastusega sõjas löödud haavade parandamisele ja meie rahva tuleviku ülesehitamisele. Poliitilised küsimused lahenduvad sõja lõppemisel, seni aga peavad kõik rahvad, kes tahavad võidelda

Selbstverwaltung” / “Põhja Tagala Sõjavägede Juhataja VII 465/41. P. krt. 15. septembril 1941. a. Volitus Eesti Omavalitsuse juhtidele”. — *Amtlicher Anzeiger = Ametlik Teataja*, 1941, 27. IX, nr 1/1.

⁹BArch (= Bundesarchiv), RH 22 / 254, 74–87, Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- u. Ortskommandanturen, 18.9.1941, Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord Abt. Ia/VII/Qu. Tgb. Nr. 1527/41. Tsit. ja vt lähemalt Hiio 2006: 132.

¹⁰26 allakirjutanu hulgas oli ka viimane Eesti Vabariigi seaduslik peaminister Jüri Uluots, kuid mitte sümboolsel esimesel või viimasel kohal, vaid miskipärast 21. real Tartu maavanema Hans Milleri ja Tar- tu ülikooli (ajutise) rektori Edgar Kanti vahel. Kindlasti tõstis Uluotsa allkiri deklaratsiooni autoriteeti, kuid arvatavasti oli tema paigutami- ne Tartumaa omavalitsustegelaste sekka taotluslik, osutamaks, et Eesti Vabariigi aegne staatus ei mängi mingit rolli. Huvipakkuv on aga ka te- ma ametinime kasutamine. Kui eesti keeles oli see lihtsalt “professor”, siis saksa keeles “endine peaminister” (*ehem. Ministerpräsident*).

“Bis auf weiteres...”

kultuuri päästmiseks, kõik oma sisemised jõud rakendama võitlusse kommunismi vastu ja oma tuleviku ülesehitamisele.¹¹

EOV häälekandjas *Ametlik Teataja* ilmusid eelnimetatud volitus ja EOV esmased korraldused 27. septembril,¹² mis võiks olla käsitletava teema lõppdaatumiks,¹³ sest lõpetas muu hulgas perioodi, mida märgistatakse kõikjal kohalike asutuste teadaannetes “ajutisena”.

Saksa okupatsioonivõimu sisseseadmist on Eesti ajaloolased küllalt põhjalikult uurinud, kuid enamasti osana mingist laiemast teemaarendusest.¹⁴ Erinevaid teemavaldkondi on käsitlenud ajaloolased Meelis Maripuu (2012) ja Anton Weiss-Wendt (2009), väegrupi Nord tagalainstitutsioone Toomas Hiio (2005), majandusorganisatsioonide tegevust Sandra Niinepuu (2012, vt ka Maasalu (= Niinepuu) 2012), propagandainstitutsioone Kristo Nurmis (2011), politseiasutusi Argo Kuusik (2005), sõjasuve repressioone Indrek Paavle (2002), Suvesõja metsavendi ja Omakaitset Tiit Noormets (2003). Siinkohal pole eesmärgiks kõike seda üle korrata, vaid tegu on siinkirjutaja poolt varem alustatud 1941. aasta sõjasuve allikaliikide tutvustusega (Kaasik 2020, 2021a, 2022a). Seekord huvitavad mind ajakirjanduses ilmunud ametlikud teadaanded.

Nagu eelnimetatud autorite töödest näha, on tegu mitme eri teemavaldkonnaga. Okupatsioonivõimu institutsioonide sisseadmine, korrakaitse, propaganda ja repressioonid polnud aga

¹¹“Eesti mehed ja Eesti naised!” / “Estnische Männer und estnische Frauen!”. — *Postimees*, nr 45, 8. IX 1941, lk 1.

¹²Nendeks korraldusteks olid “Eesti Ametliku Teataja määrus”, “Eestis kriminaalkohtute sisseseadmise määrus”, “Advokatuuri uuesti sisseseadmise määrus”, “Eestis notariaalasutiste uuesti sisseseadmise määrus”, “Eestis kinnistusametite uuesti sisseseadmise määrus” ja “Vaestelastekohtute tegevuse jätkamise määrus”.

¹³Kogu Eesti ala (v.a Narva piirkond, mis jäi kuni 1944. aastani 18. armee tagalapiirkonna koosseisu) läks väegrupi Nord tagalapiirkonna haldusalasse 21. oktoobril. Seetõttu käivad Lääne-Eesti saarte puhul need teadaanded/korraldused oktoobri esimese poole kohta.

¹⁴Põhjalikumalt on eri teemad kokku võetud koguteoses Hiio jt 2006; vt ka Myllyniemi 1973 ja populaarteaduslikku ülevaadet Kaasik 2022b.

sugugi kogu tegevus. Okupatsioonivõim ja selle eesmärgid oli vaja kinnistada ka okupeeritud alade elanike arusaamades, koos tavapärase sõjaaja seaduste kehtestamisega. Lisaks puhtpraktilised sammud igapäevaelu “normaliseerimiseks” ning reguleerimaks “vabastaja” vahekorrad “vabastatutega”, seda olukorras, kus “vabanemine” oli propagandistlik fiktsioon ja sõjaväevõimu volitused olid nii mõneski valdkonnas üsna piiratud. Kitsikus valitses igas eluvaldkonnas: maa oli sõjast laastatud ning kaotanud kümneid tuhandeid kõige paremas tööeas inimesi; vili oli vaja koristada; kohalik võimuaparaat, sotsiaal-, haridus- ja tervishoiusüsteem tuli uuesti üles ehitada; panna majandus toimima, et täita ühtlasi sakslaste sõjamajanduslikke ootusi; kaardisüsteemiga tagada elanikkonna minimaalsed vajadused ning võidelda segaste aegade paratamatuse — spekulatsiooniga; taastada kommunaal-majandus, võidelda taudide ja nakkushaigustega jne jne.

SÕJAVÄEVÕIMUDE AVALIKUD TEADAANDED JA KORRALDUSED

Kui kohalike kommunaalteemade puhul võis loota ka rahuaegsetele arusaamadele ilma käskude ja korraldusteta, siis sõjaseadused (ja okupatsioonivõimu teostajad) tuli teatavaks teha kõikjal vallutatud aladel, ka kõige kaugematel ääremaa del. Seda tihtipeale olukorras, kus mõnikümmend kilomeetrit eemal käisid veel lahingud, tsiviilelanike liikumine oli väga piiratud, kohalike elanikega olid volitatud ametialaselt suhtlema konkreet sed tagalaasutused, mis polnud tihtipeale veel kohale jõudnud, side- ja postiühendused olid katkenud ning tuli alles taastada jne.

Võiks eeldada, et sellises olukorras oleks olnud eesmärkide selgitamiseks ja sõjapropaganda tegemiseks kõige tõhusam vahend raadio. Paraku oli sõja puhkemisel sovetivõimu üheks esimeseks korralduseks olnud raadioaparaatide rekvireerimine, ilmselt välistamaks “vaenuliku propaganda” tarbimist. Sakslased selles probleemi ei näinud ning raadioid hakati tagastama juba esi-

“Bis auf weiteres. . .”

mestel päevadel.¹⁵ Ühtlasi aga osutati kohe, et vaenulike saatejaamade kuulamine on sõjaseadustega karistatav.¹⁶ Peagi seda valdkonda mõnevõrra korrastati ning raadio tagasisaamiseks tuli ette näidata raadioluba (abonement)¹⁷ ja hiljem tuli kõik raadioaparaadid registreerida.¹⁸ Raadiokuulamist piirasid aga ka muud probleemid. Elektrivarustus linnades taastati järk-järgult¹⁹ ja eramajapidamised olid selles järjekorras tagapool; maapiirkondades, kus elektriühendust polnud, piiras raadiokuulamist patareide vms puudus. Põhiprobleemiks oli siiski see, et algselt puudus ka tehniline suutlikkus. Saksa sõjaväeinseneride sisse seatud Tartu saatejaam hakkas tööle alles augusti esimesel poolel ning Tallinnas septembri alguses.²⁰ Kuna sõjasuvel oli hävituspataljoni 10. juulil õhkinud Türi raadiosaatejaama hoone ja tornantenni, polnud üleeestiline kuuldavus sugugi enesestmõistetav. Landessender Revali programmi hakati poole madalama masti kaudu Türitelt edastama 7. septembril.

Okupatsioonivõimu üldkohustuslikud korraldused tehti vähemalt algul teatavaks peamiselt lend- ja müürilehtede abil, mis olid

¹⁵Vt nt “Raadioaparaadid antakse kodanikele tagasi”. — *Valga Teataja*, nr 1, 12. VII 1941, lk 3; “Raadioaparaatide omanikele”. — *Sakala*, nr 2, 14. VII 1941, lk 2.

¹⁶Vt nt Eesti Vabariigi Valitsuse voliniku Viktor Koerni ning Pärnu linna ja maakonna politseülema August Marksoni “Määrus” 15. juulist 1941. — *Uus Elu*, nr 4, 16. VII 1941, lk 1.

¹⁷Vt nt välikomandandi teadaanne “Raadioaparaatide kohta” / “Radioapparate” 2. augustist 1941. — *Postimees*, nr 14, 2. VIII 1941, lk 1.

¹⁸Vt nt Valga postkontori ülema ajutise kt Eduard Kruusmaa teadaannet “Kõik raadioaparaadid tulevad registreerida: Registreerimine tuleb teostada 15. sept. s.a.”. — *Valga Teataja*, nr 13, 2. IX 1941, lk 2.

¹⁹Vt nt “Millal Viljandi saab elektrit?: Ulila elektrijaam on terve, kuid Viljandisse tuleval liinil on rikkeid”. — *Sakala*, nr 6, 21. VII 1941, lk 2; Narva komandandi teadaanne: “Kohaliku Komandantuuri Teadaanne nr 4” 29. augustist 1941. — *Põhja Kodu*, nr 6, 1. IX 1941, lk 1.

²⁰“Tartu ringhäälingusaaja. . .”. — *Võrumaa Teataja*, nr 13, 12. VIII 1941, lk 1; “Landessender Reval in Betrieb: Vorbereitungen zur Rückgabe der Empfänger werden getroffen” / “Tallinna saatejaam töötab: Ettevalmistused raadiovastuvõtjate tagasiandmiseks käimas”. — *Linna Teataja*, nr 3, 9. IX 1941, lk 1.

juba enne sõjakäiku koostatud, tõlgitud, trükitud ja sõjaväeosadele teele kaasa antud. Pidevalt trükkisid avalikke teadaandeid, mis ei nõudnud suuremat trükitehnilist meisterlikkust, Saksa tagalaasutuste välitrükikojad ja/või paljundati neid rotaprindi abil. Samuti said vastavaid tellimusi kohalikud trükikojad.

Viiteid müürilehtede rohkuse kohta leidub mitmesugustes avalikes teadaannetes, sh linna heakorda puudutavates avalikes teadaannetes. Näiteks Viljandi linnavalitsuse teadaandest 17. septembrist:

Sõjategevuse keerises kleebiti suure kiirusega igasuguseid teadaandeid ja korraldusi üles majade seintele, ustele jne. Nüüd, kus oleme juba siirdunud enamvähem rahulikuma elu rööpasse, tuleb hakata üha enam tähelepanu pöörama linna üldisele ilule. Igasugused üleskleebitud ja ülespandud plakatid mõjuvad hoonete väliskülgedel silmatorkavalt inetult.²¹

Nii täitsid algselt majade seinu, planke ja muid pindu, mida võiks määratleda avaliku ruumina, pidevalt lisanduvad teadaanded/korraldused, eeldusega, et kui neid on piisavalt palju, loeb kirja tundev inimene tõenäoliselt need läbi ning ehk ka räägib nende sisu edasi.

Kuna enamasti oli tegu ajutiste reguleerivate teadaannete ja korraldustega, mis mõnikord kiiresti muutusid ja/või kaotasid päevakohasuse, siis tollased vastselt loodud ametiasutused neid süsteemselt ei arhiveerinud. Nii on tollaseid sõjasuue müürilehtede näidiseid laiali paljudes arhiivifondides ja muuseumide kogudes,²² mis ei võimalda saada täit ülevaadet. Küll saab avalikest

²¹“Tähelepanuks majaomanikele ja -hooldajale”. — *Sakala*, nr 32, 17. IX 1941, lk 2.

²²Nt lendleht Saksa sõjaväe ülemjuhatuselt 1941. a “Kuresaare, Hiiu ning Muhusaare eestlased!”, mille pöördel on kaart rindeolukorrast Eestis 5. septembril 1941. — HKM_3487:3 A 2240, Hiiu- maa Muuseumid SA, opendata.muis.ee/object/2015035; saksa- ja eesti- keelne “Anordnung des Feldkommandanten über das Verhalten im Straßenverkehr in Stadt und Kreis Dorpat, Fellin und Pernau” / “[Tartu] Välikomandandi korraldus liiklemise kohta Tartu, Viljandi ja Pärnu linna ning maakonna tänavail ja teedel” 9. septemb-

Tabel 1

SAKSA OKUPATSIOONI ALGUL 1941. AASTAL ILMUMA HAKANUD
EESTIKEELSEID PIIRKONDLIKKE AJALEHTI*

	Maakonna- keskuse hõivamine Saksa vägede poolt	Ajaleht	Esimese numbri ilmumine	Esimese numbri maht (lk)	Esimese numbri hind (kop)
Pärnumaa	8. VII	<i>Uus Elu</i>	10. VII	4	20
Petserimaa	8. VII	<i>Uus Rada</i>	25. VII	2	30
Valgamaa	8. VII	<i>Valga Teataja</i>	10. VII	2	20
Viljandimaa	8. VII	<i>Sakala</i>	12. VII	2	30
Võrumaa	9. VII	<i>Võrumaa Teataja</i>	14. VII	4	30
Tartumaa	11. VII**	<i>Postimees</i>	13. VII	2	20
Järvamaa	2. VIII	<i>Järva Teataja</i>	23. VIII	2	30
Virumaa	7. VIII	<i>Virumaa Teataja</i>	14. VIII	2	25
Narva	17. VIII	<i>Põhja Kodu</i>	20. VIII	2	10
Harjumaa ja Tallinn	28. VIII	<i>Linna Teataja</i>	6. IX	2	20
Läänemaa	31. VIII	<i>Lääne Sõna</i>	25. IV 1942	6	1 RM
Saaremaa	21. IX	<i>Meie Maa</i>	27. IX	4	30

Märkusi. * Lisaks hakkasid sel ajal ilmuma: *Elu*: Võru-Valga-Petserimaa hääle-
kandja, nr 1, 10. VII 1941 (ainuke number); *Otepää Teataja*, nr 1, 12. VII 1941
(ainuke number); *Valgamaa Teated*, nr 1–2, 30. VII – 1. VIII 1941; *Päevaleht*
(Tallinn), nr 1, 29. VIII 1941 (ainuke number); *Новое время* (Petseri), nr 1,
1. X 1941. ** Siinkohal on mõeldud Tartu kesklinnapoolset osa; ülejõelt taandus
Punaarmee välja 25. juulil.

teadaannetest/korraldustest, nende sisust ja sõnakasutusest aimu
tollastest ajalehtedest, mis hakkasid enamasti ilmuma esimese
nädala jooksul pärast maakonnakeskuse hõivamist Saksa vägede
poolt. Erandiks on Petserimaa ja Järvamaa ajalehed, mis hakkasid
ilmuma vastavalt kaks ja kolm nädalat pärast Petseri ja Paide val-

rist 1941. — RM_4038 Ar1 1383:16, Virumaa Muuseumid SA, open-
data.muis.ee/object/3002515; masinakirjaline “Narva linnapea [Eduard
Vahteri] k ä s k k i r i nr. 1 20. augustil 1941. a.” — NLM_1621:1
D 173:1, Narva Muuseum SA, opendata.muis.ee/object/1603745.

lutamist.²³ Ainuke maakond, kus 1941. aasta sõjasuvel ja -sügisel maakonnalehte välja andma ei jõutud hakata, oli Läänemaa.²⁴

Ajalehed hakkasid ilmuma kohalike võimude toel.²⁵ Üldistavalt olid ajalehed siiski 1941. aasta sõjasuvel rohkem või vähem isemajandavad ettevõtted, mis sõltusid tellijate arvust ja tasulisest kuulutustest. Lehe enamasti kahe leheküljega üksiknumber maksis 20–30 kopikat²⁶ (lihtkuulutuste hinnad 30–40 kop), algsest ilmudes kolm kuni kuus korda nädalas. Ajaleht polnud küll luksuskaup,²⁷ nende tellimise või ostmise kohta pole aga võimalik midagi kindlat öelda. Ei kadunud ajalehtede kõrvalt kuhugi ka

²³N-ö üleriiklikku ajalehte sõjasuvel ilmuma ei hakanud. Selleks kujuks vahetult enne tsiviilvalitsuse sisseseadmist ilmuma hakanud *Eesti Sõna*, mille esimene number ilmus 3. detsembril 1941 Tallinnas, peatoimetaja Albert Kivikas.

²⁴Tollane Lääne maavanem Karl Robert Ruus võttis selle Haapsalus ilmunud ajalehe *Lääne Sõna* esimese numbri saatesõnas kokku nii: “Ei olnud kerge saada nii kaugele, et kommunistide hävitusaeagadest säilinud trükikoda jälle korrastada, vajalikku paberit hankida ja hõredaks jäänud ajakirjanike peret rivistada.” Vt *Lääne Sõna*, nr 1, 25. I 1942, lk 1. Olgu ka öeldud, et samad probleemid — paberipuudus, trükiseadmete ja trükikodade kehv olukord, ajakirjanike puudus — olid ka teistel ajalehtedel.

²⁵Näiteks 10. juulil ilmuma hakanud *Valga Teatajat* andis algul välja Valga Omakaitse, 25. juulist kuni 4. augustini ajaleht ei ilmunud, 5. augustil taasilmunud lehte (nr 8) andis esialgu välja Valga Maavalitsus, seejärel Haridusdirektoorium ning 1943. aastast kirjastus Eesti Ajaleht.

²⁶Üks esimesi sõjaväevõimude teadaandeid kõikjal puudutas rahavääringut, s.t kasutusel olid nii rublad kui ka riigimargad kursiga 1 : 10. Vt nt “Käibel kaks raha: Valju kontroll spekulatsiooni vältimiseks”. — *Sakala*, nr 2, 14. VII 1941, lk 1; “Raha käive ja kurss — 1 Riigimark — 10 rubla”. — *Võrumaa Teataja*, nr 2, 17. VII 1941, lk 1.

²⁷Võrdluseks näiteks mõned sõjaväevõimude reguleeritud turuhinnad Viljandis: rukkijahu 38–41 kop; nisujahu 40 kop – 1 rbl; kanamunad 5,50–6,00 rbl/kg; või 5,50–7,10 rbl/kg; kurgid 8,00 rbl/kg; peakapsas 1,25–1,50 rbl/kg; porgandid 1,35–1,75 rbl/kg; värske kartul 1,00–1,50 rbl/liiter. Vt Viljandi linnavalitsuse teadaanne “Toiduainetele kindlad hinnad: Lihasaaduste hindade reguleerimine toimub lähemal ajal”. — *Sakala*, nr 7, 2. VIII 1941, lk 1.

“Bis auf weiteres...”

müürilehed, mis jäid endiselt sõjaväe- ja kohalike võimude levi-
numaks informatsiooni edasi andmise vahendiks. Aga ka ajalehti
kasutati müürilehtedena.

Keeruline oli ka ajalehtede kättesaadavus väljaspool maa-
konnalinna. Kuigi juba juulis ilmusid aeg-ajalt Lõuna-Eesti aja-
lehtedes optimistlikud teated postiühenduse taastamisest,²⁸ oli
tegelikkus midagi muud, nagu võtab kokku ajalehes *Valga Tea-
taja* 22. juulil ilmunud artikkel:

Väga paljud kodanikud on avaldanud soovi “Valga Teataja” tel-
limiseks. Kahjuks peame teatama, et lehe talitus praegu tellimisi
veel ei saa vastu võtta, kuna posti laialisaatmise küsimust ei ole
võimalik praegu lõplikult korraldada. Sellepärast tuleb leppida
esialgu lehe üksiknumbri muretsemisega kohalikest postiaagentuu-
ridest. Valga sidekontori poolt saadetakse ajaleht ja post laiali
järgmistesse sidejaoskondadesse ja agentuuridesse:

Tõrva, Tõlliste, Puka ja Antsla side jsk. ning Soonja, Hummuli,
Soe, Paju, Kaagjärve, Karula, Lüllemäe, Tagula ja Koikküla agen-
tuuridesse. Neist postiasutustest kirjade ja ajalehe laialisaatmist
üksikutesse kirjataludesse ja küladesse tuleks korraldada kohali-
kel postiasutustel ja kohalikel elanikel endil.²⁹

Samasugune oli olukord ka teistes maakondades. Postiühen-
dus maakonna sees suudeti mõne nädalaga küll suuremate kes-
kustega sisse seada, kuid see oli korrapäratu ja sõltus mitmest
asjaolust. Tegemist oli sõjategevuse piirkonnaga, kus kehtisid
ranged liikumispiirangud. Puudu oli aga mootorsõidukitest, ja
eriti kütusest. Raudtee teenindas enamasti vaid sõjalisi vedusid.
Informatsiooni levikut piiras ka sõjaväevõimude poolt kohe ra-
kendatud sõjatsensuur (nt kirjad tuli edasi saatmiseks postkonto-
ritesse anda avatult, keelatud oli saata fotosid, joonistusi jm pildi-
list materjali³⁰) jm.

²⁸Vt nt “Algab ajutine postiühendus Lõuna-Eestiga”. — *Postimees*,
nr 7, 25. VII 1941, lk 1.

²⁹“Posti laialisaatmisest maale: Kohalikest postiasutustest posti
laialiviimine peaks toimuma kodanike endi algatusel”. — *Valga Tea-
taja*, nr 6, 22. VII 1941, lk 2.

³⁰Vt nt “Välikomandantuuri teadaanne postiühenduste piiratud
jaluleseadmise kohta” / “Bekanntmachung der Feldkommandantur über

Seega, kui maakonnalinnad välja jätta, võisid ajalehed valdadesse jõuda suure hiline misega. Seetõttu ei saa vaadelda ajalehes avaldatut ka kontekstis “hakkab kehtima avaldamise kuupäevast”, ehkki üldjuhul polnudki korralduste juures sellist viidet ja nad kehtisid sõltumata sellest, kas inimene oli nende sisust teadlik või mitte. Võis ju ka eeldada, et juba varasemad sovetivõimu sõjaseisukorda puudutavad korraldused olid üldtuntud.³¹

Enamasti on välja toodud dokumendid/artiklid/ajalehenupud esitatud ametliku “teadaande” vormis (sh paljud ka refereerituna). Sageli ei kasutatud õigusakti täpset nimetust (määrus, otsus, käskkiri, korraldus). Kuigi eesti ametiasutused neid kasutasid, ei peaks neid käsutama üld- või üksikakti mõistes mingis konkreetse õiguspraktikas, sest kehtivus jäi lahtiseks/ajutiseks. Saksa asulakomandandid andsid oma kohustuslikud korraldused üldjuhul edasi “teadaande” (*Bekanntmachung*) vormis. Suuremad volitused anda piiratud ulatusega haldusakte olid välikomandantidel, kes samuti kasutasid enamasti “teadaande” nimetust, kuid sekka ka konkreetsemaid käsuvorme — korraldusi ja määrusi (*Anordnung, Verordnung, Verfügung*).

Teema analüüsiks olen enda jaoks koostanud andmekogu, mis sisaldab maakonnalehtede kaupa liigitatud 1172 ajalehtedes avaldatud sõjaväevõimu (enamasti komandantuuride) ning kohaliku võimu (enamasti maa- ja linnavalitsuste) teadaannet. Olgu ka öeldud, et sellesse pole võetud sugugi mitte kõiki teadaanded. Tihti peale jääb piir ähmaseks, mis on ametlik teadaanne ja mis reportaaž, olukirjeldus, uudisnupp või ajalehes ilmunud reklaamkuu-

die beschränkte Wiederaufnahme des Postverkehrs”. — *Postimees*, nr 16, 5. VIII 1941, lk 1; Petseri postkontori ülema Alfred Raagi “Teadaanne postitarvitajale”. — *Uus Rada*, nr 8, 13. VIII 1941, lk 1.

³¹Sõjaseisukord ja mobilisatsioon NSVLi läänepiirkondades kuulutati välja 22. juunil 1941. Järgmisel päeval avaldati ajalehtedes NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumi 22. juuni seadlused “Sõjaseisukorra kohta”, “Sõjaseisukorra väljakuulutamise kohta NSVL üksikutes paikades” ja “Sõjaväekohustuslike mobiliseerimise kohta...”. Vt *Tartu Kommunist*, nr 146, 23. VI 1941, lk 1. Neile seadlustele järgnesid täpsustavad seadlused, määrused, otsused, korraldused, juhendid jm, mis avaldati nii ajalehtedes kui ka pandi üles müürilehtedena.

“Bis auf weiteres...”

lutus. Mõnda teadaannet korraldi lehes mitu korda, mõni koosneb mitmest osast, mis hõlmab suurt elanikerühma (eelkõige elanikke, mootorsõidukite, jalgrataste, raadioaparaatide registreerimine, kus järgmiste korraldustega määrati ära kes-kus-millal); mitmes osas poolametliku teadaandena ilmusid ka esmased ülevaated punase terrori tagajärgede kohta; pidevas muutumises olid kohustuslikud hinnad, millest ajalehe vahendusel teada anti (ühtsete põllumajandussaaduste hindadeni jõuti alles septembris³²) arvukalt oli pisiteadaandeid kohalike majandusorganisatsioonide töökorralduse kohta.

Ka ei kajasta andmekogu ametlikke rindeteateid,³³ mis ilmusid nii ametlikus vormis³⁴ kui ka refereerituna. Tundub, et selliste teadete avaldamine polnud kohustuslik, vähemalt kajastuvad need väga ebaühtlaselt. Mõni leht avaldas neid järjekindlalt rööptekstina, kuid teine paremal juhul ainult Eestit puudutavaid teateid ja neidki tihti peale refereeritult.

Omaette žanr oli veel otsene sõjapropaganda. Materjale ajalehtedele edastas muu hulgas 18. armee W propagandakompagnii nr 621, alates septembrist Wehrmachi Eesti propagandaüksus (*Propaganda-Staffel Estland*³⁵), mille kohta on mõni otsene viide ka avalikes teadaannetes.³⁶ Avaldati või refereeriti hulganisti sõjakirjasaatjate loomingut, sh lahingute kohta Eestis (allikaks

³²Vt nt “Anordnung über Preise für landwirtschaftliche Erzeugnisse: (Anlage zu der Anordnung über Lohn — und Preisgestaltung im Ostland vom 6. September 1941)” / “Korraldus põllumajanduslike saaduste hindade kohta: (Lisa palkade ja hindade kujundamise korralduse kohta Idaringkonnas 6. septembril 1941. a.)”. — *Võrumaa Teataja*, nr 28, 16. IX 1941, lk 1.

³³Nt *Deutscher Wehrmachtbericht vom... 1941. Aus dem Führerhauptquartier den... 1941* või *Bericht des Oberkommandos der Wehrmacht*.

³⁴Vt nt Saksa Sõjajõudude Ülemjuhatause “Eriteade: Tallinn ja Paldiski vabastatud” / “Sondermeldung: Reval und Baltischport befreit”. — *Postimees*, nr 37, 29. VIII 1941, lk 1.

³⁵Vt lähemalt Nurmis 2011: 35–46.

³⁶Vt nt “Annetus tuleõnnetuile: Propagandastaffel’ilt Eestis”. — *Postimees*, nr 44, 6. IX 1941, lk 1. — 7. septembril Tartus Tamme staa-

tihtipeale ajaleht *Die Front*), millest vähemalt osa puhul jääb mulje, et need on sündinud propagandisti kirjapanduna õndsas kabineti vaikuses, mitte eesliinil olles.

Niisiis ei olnud mingit väga selget suunist, mida lehed peavad ametliku teadaandena avaldama. Üldiselt avaldati kohustuslikus korras sõjaväevõimu ja kohaliku võimu edastatud üldkohustuslikud korraldused, ja eelkõige need, mis puudutasid sõjaseisukorda (liikumispiirangud, kohustus ära tuua relvad, hoiatused vaenlase abistamise eest, elanike registreerimine, koosolekute keeld, pimendamine, “kuiv seadus”, sõjasaaki puudutavad küsimused, mootorsõidukite registreerimine jms). Kõik ülejäänud, mis igapäevast elukorraldust puudutas, on väga ebaühtlane. Mõnes maakonnalehes oli üksikasjalikult kaetud mingi teemavaldkond (nt kohalikud maksud), mille kohta naabermaakonna lehes polnud sõnagi, kuid selles olid jällegi omakorda esitatud detailselt näiteks sotsiaalala korraldused. Tundub, et see, mida avaldati, sõltus ka toimetuse enda aktiivsusest, aga ühtlasi sellestki, mida komandantuur ja kohalikud võimuasutused ise edastasid avaldamiseks. Võidi piirduda ka müürilehtedega (või said kodanikud infot ametiasutustest või nende juurde ülesseatud kuulutustulpadelt).

Huvi pakub vahest seegi, et ka juute puudutavate piirangute asjus (liikumispiirangud, keeld elukohast lahkuda, Taaveti tähe kandmine, raadioaparaatide omamine, keeld tegutseda kaubanduse alal, keeld juute tööle võtta jm) olid eesti ajalehed väga ebajärjekindlad. Need kajastuvad tavaliselt väga lünklikult mõnes sõjaväevõimude teadaandes või refereeringus.³⁷ Palju põhjalikumad kui ametlikud teadaanded on hoopis refereeringud Riias ilmunud ajalehest *Deutsche Zeitung im Ostland*, mis kajastavad Ostlandi riigikomissariaadis kehtestatud piiranguid.³⁸ Põhilised

dionil peetavate spordivõistluste ajal oli võimalik osta oma valitud summa eest Adolf Hitleri näopilt; rahaga toetati Tartu sõjatulekahju ohvreid.

³⁷Vt nt Petseri asulakomandandi von Wendti “Bekanntmachung” / “Teadaanne” / “Извещениe”. — *Uus Rada*, nr 15, 29. VIII 1941; “Juutidele Daavetimärgid”. — *Valga Teataja*, nr 8, 21. VIII 1941, lk 3.

³⁸Vt nt endise Läti Vabariigi ala kohta käivat korraldust, mis jõustus 1. septembrist: “Juuditäht seljal: Kindralkomissari korraldused

“*Bis auf weiteres...*”

osutused juutidele ametlikes teadaannetes olid hoopis peremeheta vara arvele võtmises ja kommunaalmajanduslikes korraldustes, ja esitatud umbes nii: “Kõikide juutide, ärapõgenenud, arreteeritud ning süüdimõistetud kommunistlike tegelaste varandused...”.³⁹ See võtab asja olemuse üldjoontes ka kokku. Ajalehed ülemäära hüsteerilise juudivaenulikkusega silma ei paistnud, kuid on üldiselt siiski üsna selge tonaalsusega: *juut* = *politruk*. Enamasti kajastub see skeem küll aeg-ajalt ilmunud propagandaartiklites, mis enamasti tunduvad olevat tõlketekstid või refereeringud, kuid juulis ka mõne omavalitsusasutuse üleskutses-deklaratsioonis. Näiteks lõik Pärnu maavalitsuse 16. juuli üleskutsesest:

E e s t i m a a h a r i j a !

Uhkuse ja tänutundega kutsume sind üles jällejätkuvalle loovale kultuuritööle! Kangelaslikult langenute kalmud on lilledesse kaetud, rusuvad ja lootusetuse päevad on möödunud.

Elu ei seisata, elu ei oota! Meeste asemele asuvad mehed ja jätkub loov ülesehitustöö. Elu ei lase end kammitsaisse suruda, nagu püüdsid seda juudanaeratuse ja võltskõnedega enamlaste juutlikud jüngrid koos häbiväärsete kohalikkude käsilastega. Elu olgu vaba meie inimesele, *vabale eestlasele!*⁴⁰

Kas sellise sõnakasutuse taga oli mingi kindel suunis, pole teada. Kuna sellised lõigud leiduvad tihtipeale rööptekstina eesti ja saksa keeles tänuavaldusena “vabastamise” puhul, siis võis nende taga olla ka konjunktuurne, mitte sisuline kaalutlus. Vähemalt ametlikes teadaannetes on märkused juutide kohta sellisel stereotüüpsel kujul pigem suureks erandiks.

Kokkuvõttes pole ajalehtedes avaldatu kindlasti mitte täielik kogu avalikest teadaannetest, kuid need hõlmavad kõiki avalike teadaannete teemavaldkondi.

Riias”. — *Postimees*, nr 48, 11. IX 1941, lk 2; “Juudivastaseid määrusi Lätis”. — *Võrumaa Teataja*, nr 24, 6. IX 1941, lk 2.

³⁹Viljandi prefekti Peeter Kutsari “Sundmäärus nr. 9” 22. juulist 1941. — *Sakala*, nr 7, 2. VIII 1941, lk 2.

⁴⁰Pärnu Maavalitsus, “Pärnumaa rahvale”. — *Uus Elu*, nr 4, 16. VII 1941, lk 1.

KORRALDUSTE ANDJAD

Arvatavasti oli 22. juunil 1941. aastal alanud Saksamaa ja NSV Liidu sõjas sakslastele teatud määral üllatus NSVLi läänealadel puhkenud rohkem või vähem spontaanne ülestõus sovetivõimu vastu, mis tõi sakslastele kaasa ka ebameeldivaid sündmusi. Näiteks Leedus ja Ukraina lääneosas jõudsid rahvuslikud põrandaalused organisatsioonid välja kuulutada lausa riikliku iseseisvuse. Vastupanuga mingil määral siiski oli arvestatud. Varem koostatud ja trükitud lend- ja müürilehed rõhutasid, et Saksa vägi on “vabastaja”. Muu hulgas kutsusid lendlehed ääri-veeri üles ka ise osalema käimasolevas võitluses sovetivõimu vastu.⁴¹

Ja Saksa vägesid vähemalt 1939/40. aastal NSV Liidu poolt okupeeritud ja annekteeritud aladel algselt vabastajana ka nähti. Sellest annavad aimu tollaste kiiresti ilmuma hakanud ajalehtede juhtkirjaladised kirjutised. Näiteks ajalehe *Meie Maa* esimeses numbris 27. septembril 1941 pärast Saaremaa vallutamist:

Saksa rahvale, tema kangelaslikele sõjavägedele ja Juhile ning Riigikantslerile Adolf Hitlerile ütleb Eesti rahvas oma sügavaima tänu Eesti vabastamise eest bolshevistlikust ikkest. Aga mitte ainult sõnus, vaid ka töös ja tegudes tahame meie väljendada oma tänu, võttes osa Euroopa uuesti-ülesehitamisest. Eesti rahva südamest kostab hüüd: Adolf Hitler — jõudu võiduks!⁴²

Kuigi tänapäeval võib (ja võis kohati isegi mõni kuu hiljem pärast avaldamist) selline tänuavaldus tunduda grotesksena, võib arvata, et sel hetkel oli see siiras ja kajastas suurema osa eestlaste arusaamu. Saksa väge nähtigi vabastajana. Ja seda sõltumata sellest, et sõjaväevõimud andsid kohe ka selgelt mõista, et on saabu-

⁴¹ Vt nt “Saksa Sõjaväe üleskutse Eesti rahvale: Eesti põllumees jälle oma endise omanduse peremeheks. Avaldame allpool Saksa lennukilt alla visatud lendlehe-üleskutse Eesti rahvale”. — *Valga Teataja*, nr 3, 15. VII 1941, lk 1. Olgu aga öeldud, et kuna igasugused sõjalised liitlasuhted “idarahvastega” välistati, piirduti tavaliselt ja selleski lendlehes üldjoontes järgmise sõnakasutusega: “Takistage, et äraandjad ja vastased ei põletaks teie sildu, raudteid, külasid ja linnu.”

⁴² “Tänu Saksa rahvale...” / “Dem deutschen Volke...” — *Meie Maa*, nr 1, 27. IX 1941, lk 1.

“Bis auf weiteres...”

nud uus okupatsioonivõim ning Eesti iseseisvuse taastamine või mittetaastamine on poliitiline küsimus, mille kohta sõjaväelastel puuduvad volitused midagi arvata, rääkimata lubamisest.

Niisiis oli “vabastaja” mängimiseks olukord soodne, kuid mis olulisemgi, see võimaldas märkimisväärselt vähendada Saksa tagalaasutuste halduskoormust, sh politseilist tegevust tagala julgestamisel, delegeerides suure osa sellest kohalikele “sõbralikele” asutustele ja võttes endale suuresti järelevalve rolli. Kui palju viimase tegevuse puhul pingutati, sõltus paljus juba kohaliku komandandi entusiastlikkusest kõiki eluvaldkondi põhjalikult kontrollida ja suunata.

Igasugune “relvavendlus idarahvastega” oli aga rangelt ebasoovitav. Kohapealseid rahvuslikke formeeringuid käsitati vähemalt algsetes plaanides rõhutatult kui eraisikutest koosnevaid, ja see kajastus ka lendlehtedes, müürilehtedel, hiljem ka ajakirjanduses. Näiteks 14. juulil avaldati ajalehes *Sakala* “Sõjaväe Ülemjuhataja” nimel üleskutse NSV Liidu elanikkonnale:

1. Maa-alades, mis okupeeritud saksa sõjaväe osade poolt, kehivad saksa sõjaväe- ja politseivõimude käsud. Neid tuleb tingimata täita.
2. Kõik laskeriistad, sisse arvatud jahituleriistad, sõjamooni, käsigranaadid, lõhkeained ja muu sõjamooni ning kõik raadiosaateaparaadid peavad olema ära antud 24 tunni jooksul lähemas saksa pea- või kohalikus komandantuuris või mõnes teises saksa sõja- või politseiasutuses. Need, kes seda käsku ei täida, vastutavad selle eest.
3. Eraisikud peavad hoiduma igast lahingust osavõtust. Iga vaenulik elanikkonna käitumine surutakse maha kindla käega sõjaväeosa poolt. Igasugustele kallaletungimise ja vägivalda katsetele, mis sihitud saksa sõjaväe ja politsei vastu ning sinna kuuluvate isikute vastu, ühtlasi ründamistele saksa sõjaväe- ja politseihoonete, sisustuse, muu vara ja püstitatud sisseseadete peale pannakse vastu sõjaseaduste alusel.⁴³

⁴³“Üleskutse Nõukogude Sotsialistlikkude Vabariikide Liidu elanikkonnale”. — *Sakala*, nr 2, 14. VII 1941, lk 2.

See lendleht võtab kokku sõjaväevõimu esmased korraldused ja deklareerib, kes võimu teostab. Asja põhiolemus sisaldub esimeses punktis — tegemist oli sõjaväevõimuga. Politseiasutuste all on peetud silmas sõjaväepolitseid ehk välisandarmeeriat, aga ka sõjaväe vastuluuret (*Geheime Feldpolizei*). Samuti allusid sõjaväevõimudele kohalikud politseiasutused ja korrakaitseüksused (siinkohal Omakaitse).

Okupeeritud idaalade riigiministeeriumi haldusalas olevad Ostlandi riigikomissariaadi tsiviilvõimu asutused üldkohustuslikke korraldusi sõjaväevõimu piirkonnas anda ei saanud. Küll refereeriti Eesti ajalehtedes põgusalt Ostlandi riigikomissariaadi (ja Lätimaa kindralkomissariaadi) korraldusi,⁴⁴ sekka ka praktilisemaid teadaandeid, näiteks Eesti-Läti piiri sulgemise kohta.⁴⁵ Täpsemalt reguleerisid liikumist sõjaväevõimu haldusalast tsiviilvalitsuse piirkonda erikorraldused.

Sõjaväevõimul ei olnud enne tsiviilvalitsuse sisseseadmist siiski kogu võimutäiust.⁴⁶ Mitte kõik politsei- ja julgeolekuküsimused ei kuulunud sõjaväevõimude pädevusse. Eesti alal tegetes peale julgeolekupolitsei veel operatiivgrupi A erikomando 1a (vastavalt *Einsatzgruppe A* ja *Sonderkommando 1a*), mille alusel moodustati hiljem Eesti Julgeolekupolitsei ja SD.

Võrreldes tsiviilvalitsuse ajaga oli julgeolekupolitsei tegevus sõjaväevõimu ajal väga piiratud ning avalikes teadaannetes seda ei kajastata, kui välja arvata üks valdkond.⁴⁷ Juba juulis

⁴⁴Vt nt ajalehe *Die Front* kaudu refereeritud riigikomissar Heinrich Lohse teadaannet “Riigikomissar Baltimaile: Juhi poolt nimetati kindralkomissar Lätile ja Leedule” ning Läti kindralkomissari Otto Heinrich Drechsleri teadaannet “Kolm ringkonnakomissari”. — *Uus Elu*, nr 18, 12. VIII 1941; ajalehest *Deutsche Zeitung im Ostland* võetud “Läti tsiviilvalitsuse alla: 4 uut piirkonnakomissari Läti aladele”. — *Võrumaa Teataja*, nr 23, 4. IX 1941, lk 1.

⁴⁵“Suleti Eesti-Läti piir”. — *Valga Teataja*, nr 14, 4. IX 1941, lk 3.

⁴⁶Vt lähemalt Hiio 2011: 164.

⁴⁷Osutusi politsei- ja SSi süsteemile leidub ka augustis-septembris formeerima hakatud eesti vabatahtlike üksustesse värbamise üleskutses. Kui 18. armee tagalakaitse formeerigute puhul (julgestusgrupid) esitas üleskutse Omakaitse (vt nt “Üleskutse. Eesti rahvusväeosad

alustasid maa-, linna- ja vallavalitsused informatsiooni kogumist sõjakahjude ja punase terrori ohvrite kohta (sh ka küüditatud, Punaarmeesse mobiliseeritud, NSVLi tagalasse sundevakueeritud). Tegu oli suuresti ühiskondliku algatusega (tollases mõistes “seltskondliku tegevusega”) ja sellised bürood, komisjonid või komiteed kandsid väga erinevaid nimetusi. Näiteks Järvamaal “Eestist Venesse küüditatute pääste- ja punaste valitsuse ajal kannatanute abistamise komitee”,⁴⁸ Tartumaal “Bolševike Poolt Äraviidutest Informatsiooni Kogumise Büroo”⁴⁹ jm. Septembri algul koondati need omaalgatuslikud lohisevate nimedega bürood julgeolekupolitsei⁵⁰ juhtimise alla ning moodustati Äraviidud ja Mobiliseeritud Eestlaste Registreerimise Keskus⁵¹ (rohkem tuntud saksakeelse lühendi ZEV järgi⁵²).⁵³

võitlusse bolshevismi vastu!” 23. augustist 1941. — *Sakala*, nr 19, 23. VIII 1941), siis SS-süsteemi haldusalas olevate kaitsepataljonide puhul (üleskutsetes kaitserühm, kaitsemeeskond, saksa keeles *Schutzmannschaft*) esitati üleskutse Väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja juures oleva kõrgema SSi ja politseijuhi nimel (*Für den Höheren SS- und Politzeiführer beim Befh. rückw. Heeresgebiet Nord Petersen, Major* / “Kõrgema SS ja Politseiülema sõjapiirkonna tagala Nord ülemjuhataja asemel Petersen, major”; vt nt “Üleskutse!” / “Aufruf!”. — *Sakala*, nr 30, 12. IX 1941, lk 1.

⁴⁸“Venesse viiduid otsima: Järvamaal loodi ja alustas tegevust vastav komitee”. — *Järva Teataja*, nr 9, 16. IX 1941, lk 1.

⁴⁹“Äraviidute registreerimine jätkub”. — *Postimees*, nr 39, 1. IX 1941, lk 2.

⁵⁰Üleskutsed jm olid septembris esitatud “Saksa Kaitsepolitsei Tallinna staabi” nimel, mis on ehk üks 1941. aasta tõlkekonarusi; saksa keeles *Deutsche Sicherheitspolizei Dienststelle Reval*.

⁵¹Kuna tegu oli tõlkega saksa keelest (ZEV — Zentralstelle zur Erfassung der verschleppten und mobilisierten Esten), siis leidub erinevaid nimekujusid. Hiljem, kui keskus anti Eesti Rahva Ühisabi haldusesse, kandis see nime ERÜ Äraviidute Otsimise ja Tagasitoomise Osakond.

⁵²Esimesed avalikud teated 4. septembril 1941 moodustatud ZEV-i kohta ilmusid mõni päev hiljem. Vt Saksa Kaitsepolitsei Tallinna staabi teadaannet “Eestlased!” / “Esten!”. — *Linna Teataja*, nr 2, 7. IX 1941.

⁵³Arvatavasti peeti tsentraliseerimist oluliseks ka sõjapropaganda suunamisel. Kindlasti olid julgeolekupolitseil aga ka praktilised

Kui julgeolekupolitsei tegevusvabadus oli väga piiratud, siis Ida Majandusstaabile allunud sõjamajanduse ametnikel (koostööohvitserid) ja üksustel olid ka sõjaväevõimu piirkonnas suured volitused, sh anda ametlikke korraldusi okupeeritud alade elanikele. Sellest põgusalt allpool.

Diviisi- ja korpuse tasandi korraldused ajalehtedest niisama hästi kui puuduvad. Nende ülesanne polnudki otseselt tagala elu korraldada, müürilehtedena pandi üles “Sõjaväe Ülemjuhataja” (nt *der deutsche Oberbefehlshaber*) nimel antud sõjaväevõimude üldisemad teadaanded, üleskutsed, deklaratsioonid valutatud alade elanikele. Osa neist kehtisid kogu rinde ulatuses Läänemerest Musta mereni, teistel oli juures ka konkreetne viide Eestile või eestlastele. Mõned märksõnad:

- esiteks rõhutati, et saabus “vabastaja”, kes ei sõdi mitte rahvaste, vaid bolševistliku võimu vastu, kuid ilma mingi kahtluseta, et tegu on “Saksa võimuga”, ühtlasi kutsudes üles jääma oma tööpostile;
- teiseks kästi ära tuua relvad ning anti teada, et igasugune vastuhakk ja spioneerimine on karistatav surmanuhtlusega;
- kolmandaks anti teada, et igasugune rüüstamine ja muu sabotaaž on karistatav sõjaaja seaduste alusel, jne.⁵⁴

Alates augustist anti ülemjuhatajale viidates juba ka konkreetsemaid korraldusi, mis pandi üles nii müürilehtedena kui ka avaldati ajakirjanduses. Näiteks 14. augustil ilmus ajalehes *Postimees* järgmine teadaanne:

1. Kuni lahingute lõppemiseni Eestis on eraisikutel keelatud muuta oma elukohta ja kolida ühest vallast teise. Igasugune liiklus väljaspool elukohta on keelatud. Lubatud on liiklemine, mis ametliku tunnistusega tõendatud, et on tegemist tööga väljaspool elukohta (näiteks: põllumajandus, arstlik tegevus).

kaalutlused meeleolude jälgimisel ning “poliitiliste vaenlaste” jälitamisel (nt koondada maakondlike büroode valdusesse sattunud trofee-dokumente).

⁵⁴Saksa Ülemjuhataja, “Teadaanne eesti rahvale!”. — *Uus Elu*, nr 1, 10. VII 1941, lk 1.

2. Linnades ja valdades kohalikkudel Eesti politseiasutistel registreerida kõik meeskodanikud 15–55 aastani. Nimekirjad esitada kohalikule Ortskomandantuurile [asulakomandantuur].

3. Kõikides linnades ja valdades välja anda meeskodanikkudele 15–55 aastani i s i k u t u n n i s t u s e d. Isikutunnistuste väljandmist teostavad vastutavad kõrgemad eesti politsei- ja valitsemisametnikud.

4. Saksa sõjaväe poolt teostatakse ranget kontrolli liikluse üle asulates kui ka väljaspool asulaid.

Iga meeskodanik 15–55 aastani ilma isikutunnistusega vangistatakse.⁵⁵

5. Maal ümberhulkuvate või sabotaazhiülesannetega teotsevate punaarmeeleaste igasugune toetamine, iseäranis ulualuse andmine, toitmine või varustamine erariietega loetakse punase hävitussalga tegevuse abistamiseks ja karistatakse surmanuhtlusega.⁵⁶

Saksa Ülemjuhataja.⁵⁷

Ülemjuhataja nimel antud korralduse kohta on see ebatavaliselt üksikasjalik, kuid samas suuresti ka ajast maha jäänud. 1. ja 5. punkt tehti erinevas sõnastuses kõikjal Eestis teatavaks juba sõjaväevõimu esmaste korraldustega. Elanike registreerimine oli samuti sõjaväevõimude üks esmaseid ülesandeid ja see algas valutatud aladel juba juuli keskel.⁵⁸ Uudsem oli siinkohal rõhutatult

⁵⁵Punktide 1–4 kohta andis Tartu välikomandant üldsõnalised korraldused 25. juulil 1941. Vt “Välikomandandi määrus” / “Anordnung des Feldkommandanten”. — *Postimees*, nr 7, 25. VII 1941, lk 1; “Anordnung über die Meldepflicht der Einwohner der Stadt Tartu” / “Määrus Tartu linna elanikkude registreerumise kohustuse kohta”. — *Postimees*, nr 8, 26. VII 1941, lk 1.

⁵⁶Vastav välikomandandi korraldus anti juba 13. juulil. Vt ka “Kord ja rahu kindlustatakse”. — *Postimees*, nr 1, 13. VII 1941, lk 1.

⁵⁷“Teadaanne” / “Bekanntmachung”. — *Postimees*, nr 24, 14. VIII 1941, lk 1.

⁵⁸Pärnus näiteks andis sellise korralduse linna ja maakonna politseiülemale kt August Markson juba 16. juulil ja elanike registreerimine viidi läbi 17.–25. juulini. See põhjustas ühtlasi suure segaduse ning Pärnu asulakomandant Floto pidi andma 14. augustil täiendava korralduse, et varem registreeritud ümber registreerimisele ei kuulu. Vt “Pärnu linna

soo ja vanuserühma määramine. Seetõttu olgu öeldud, et kuna registreerimine ei puudutanud naisi, lapsi alla 15 eluaastat ega ka vanemaid inimesi, siis ei peaks seda korraldust vaatama kui soovi teada saada oma vastsete alamate koguarvu, vaid tegu oli tagala julgeoleku küsimusega, mis hõlmas kõiki vallutatud alasid.

Palju üksikasjalikumad on “Sõjaväe Juhataja” (*Der Befehlshaber*) nimel antud üldisemad korraldused. Kui ülemjuhataja nimel antud korralduste puhul jääb selle andja ebamääraseks, siis “sõjaväe juhataja” on enamasti üldmõiste, mis katab armeekorpusse ülema või väegrupi tagalapiirkonna juhataja antud korraldusi.

Arvatavasti pandi sõjavägede juhataja nimel antud korraldusi müürilehtedena üles juba juulis, kuid ajalehtedes ilmus esimene selline teadaolevalt 3. augustil ajalehes *Uus Elu*, milles Pärnu asulakomandant võtab “Komandantuuri üleskutsena” sõjavägede juhataja nimel korraldused kokku. Üldistavalt midagi uut selles ei olnud ning see kordas üle varasemad komandantide antud või kinnitatud korraldused.⁵⁹ Tähelepanu võiks pöörata esimesele lauasele üleskutses: “Saksa sõjaväe poolt okupeeritud maa-alades on ülemvõim vägede juhatajal ja tema poolt volitatud Komandantuuril, nende korraldusi tuleb vastuvaidlematult täita.”

Kohalikel elanikel polnud rindeüksustega kuigi palju pistmist. Üksustel oli arvatavasti rangelt soovituslik mis tahes mitteametlikku suhtlust idaalade rahvastega üldse vältida.⁶⁰ Avalikes teadaannetes kajastub Saksa sõjaväelaste ja kohalike elanike vahelkord Saksa sõjaväelastele elamispinna hankimise küsimustes.⁶¹

ja maakonna politseiülema käskkiri nr. 4: Pärnus, 16. juulil 1941. a.” — *Uus Elu*, nr 5, 17. VII 1941, lk 1; “Bekanntmachung der Ortskommandant Pernau” / “Pärnu Ortskomandantuuri teadaanne”. — *Uus Elu*, nr 19, 14. VIII 1941, lk 1.

⁵⁹Sisuks tavapäraseid sõjaaegsed korraldused liikumispiirangutest, relvade ära toomisest, hoiatused vaenlase abistamise, sabotaaži, spioneerimise, spekulierimise eest. Vt nt Sõjaväe Juhataja, “Komandantuuri üleskutse rahvale!”. — *Uus Elu*, nr 14, 3. VIII 1941, lk 4.

⁶⁰Vt nt ranget keeldu sõjaväe sõidukeile tsiviilisikuid peale võtta: “Välikomandandi korraldus”. — *Postimees*, nr 43, 5. IX 1941, lk 1.

⁶¹Vt nt Viljandi linnavalitsuse korralduse kohta teadaandes “Vabad korterid Saksa sõjaväelastele”. — *Sakala*, nr 2, 14. VII 1941, lk 2.

“Bis auf weiteres...”

Hiljem reguleeriti aga ka seda valdkonda ning korterite üürimine anti komandantuuri vahendada.⁶² Kogu ametlik suhtus okupatsioonivõimudega pidigi toimuma komandantuuri kaudu, sõltumata sellest, kas tegu oli diviisi-korpuse tasandi, armee tagalakomandandi või väegrupi tagalapiirkonna juhataja haldusalaga. Saksa vägedel oli õigus kas raha eest või kviitungit andes rekviireerida oma tarbeks asju ja esemeid,⁶³ kuid nii nende kui ka ostenud kaupade hind pidi korvatama tagalakomandantuuri kaudu.⁶⁴ Rindest kaugemal keelati hiljemalt septembris ära ka midagi otse väeosadele müüa, see pidi toimuma komandantuuri vahendusel.⁶⁵

Väga lihtsustatult hõlmasid asulakomandantuurid Eestis maakonna territooriumi. Välikomandantuuridele allusid mitme maakonna asulakomandantuurid (tsiviilvalitsuse ajal kattusid välikomandantuuride piirid üldjoontes Eestimaa kindralkomissariaadi piirkonnakomissariaatide omadega). Suuremates linnades olid ka linnakomandantuurid (Eestis Tallinnas). Asulakomandandil oli sõltuvalt piirkonna suurusest ja sõjalisest tähtsusest pataljoni- või kompaniiülema staatus; välikomandandil rügemendiülema- ja linnakomandandil diviisiülema staatus.⁶⁶

Lahingutegevuse ajal muutusid välikomandantuuride haldusala piirid. Algul oli Eestis üks välikomandantuur (komandant asus esialgu Nõos, hiljem Tartus⁶⁷). Vaadeldaval ajajärgul on ajaleh-

⁶²Vt nt Valga asulakomandandi teadaannet 23. augustist 1941 “Bekanntmachung!” / “Teadaanne”. — *Valga Teataja*, nr 9, 23. VIII 1941, lk 4.

⁶³Vt nt “Kodanikkude tähelepanu...”. — *Võrumaa Teataja*, nr 3, 19. VII 1941, lk 4.

⁶⁴Vt nt Petseri asulakomandandi Kerni teadaannet 4. augustist: “Bekanntmachung für die Stadt und den Kreis Petseri Betr. Einlösung von Empfangsbescheinigungen” / “Teadaanne Petseri linnale ja maakonnale vastuvõtutunnistuste järele tasumaksmise kohta”. — *Uus Rada*, nr 4, 4. VIII 1941, lk 2.

⁶⁵Vt nt Valga asulakomandandi korraldust 3. septembrist 1941: “Teadaanded toitainete hindade asjus”. — *Valga Teataja*, nr 14, 4. IX 1941, lk 4.

⁶⁶Komandantuuridest lähemalt vt Hiio 2006: 129–134.

⁶⁷Teadaannet välikomandantuuri moodustamise kohta Tartus vt “Kord ja rahu kindlustatakse”. — *Postimees*, nr 1, 13. VII 1941,

tedes viiteid veel Tallinna sõjaväekomandandi⁶⁸ ning Valga⁶⁹ ja Tallinna⁷⁰ välikomandantuuri korraldustele.⁷¹

Komandantuuride ülesanded jaotusid sõjaliseks ja halduslikuks. Avalikes teadaannetes kajastusid põhiliselt halduslikud korraldused, kuid üldsõnaliselt ka mõned sõjalise valdkonna teemad, nt liikluskorraldus ja -järelvalve,⁷² territooriumi julgestamine ja korra tagamine, eriti elanikkonna kontrollimine (siia alla kuulus ka eraisikutelt relvade kokku kogumine); võitlus tagalas

lk 1. Esimesi välikomandandi volitusel tehtud korraldusi vt "Härra Välikomandant teeb teatavaks järgmised korraldused" / "Der Herr Feldkommandant gibt folgende Anordnungen bekannt". — *Postimees*, nr 2, 15. VII 1941, lk 1.

⁶⁸Pärast Tallinna hõivamist määras 18. armee juhatus sõjaväekomandandiks (tulevane linnakomandant) kindralmajor Max Raitz von Frentzi, kellele allusid kõik ülejäänud komandantuurid: sadamakomandantuur, välikomandantuur ja viimasele allunud asulakomandantuur. 19. septembril andis sõjaväekomandant oma ülesanded üle välikomandantuurile. Vt "Bekanntmachung" / "Teadaanne". — *Linna Teataja*, nr 12, 19. IX 1941, lk 1.

⁶⁹Vt välikomandandi esimest avaldatud korraldust 21. augustist 1941, millega anti teada välikomandantuuri vastuvõtuajad: "Bekanntmachung" / "Teadaanne". — *Valga Teataja*, nr 8, 21. VIII 1941, lk 1.

⁷⁰Esimene ajalehes avaldatud korraldus 6. septembrist 1941, mis puudutas piiranguid kirjatuvide pidamisel ning kohustust teada anda kõigist trükikodadest ja trükikoja seadmetest. Vt "Teadaanne" / "Bekanntmachung". — *Linna Teataja*, nr 1, 6. IX 1941, lk 2.

⁷¹Saaremaal moodustati eraldi Läänemere saarte komandandi ametikoht. Eristusid veel mereväe komandantuurid, mis olid seotud ka rannakaitse ja -valvega. Oluline on siinkohal see, et rannikuala 10 km ulatuses oli n-ö eritsoon, kus kehtisid rangemad liikumispääsused. Iga sugune suplemine, merel lustisõidu tegemine, aga ka rannikul fotografeerimine keelati algul ära. Erimäärused kehtisid kalastamise kohta. Vt nt "Bestimmungen für die Küstenzone" / "Korraldused ranniku piirkonnale". — *Linna Teataja*, nr 10, 17. IX 1941, lk 1; Riias asunud Mereväe Rannavalve Valitsuse ja Kuressaare sadamavalve valitsuse "Fischerei-Verordnung" / "Kalastamise määrus". — *Meie Maa*, nr 7, 11. X 1941, lk 1.

⁷²Vt nt "Ettevaatust liiklemisel: Tuleb täpselt täita liiklemise eeskirju ja Saksa sõjaväe liiklusjuhtide käske". — *Sakala*, nr 11, 9. VIII 1941, lk 1.

“Bis auf weiteres...”

tegutsevate vaenlase jõukudega ja mahajäänud punaarmeeelastega,⁷³ liikumiskeelu, pimendamise, õhukaitse eeskirjade järgimise kontrollimine.⁷⁴ Sõjaliseks valdkonnaks peeti ka sanitaar- ja hügieenieeskirjade järgimise kontrolli⁷⁵ ning võitlust marutaudiga.⁷⁶

Komandantuuride halduslikud volitused järk-järgult suurenesid. Üks komandantide esmaseid ülesandeid oli elanikeregistri korrastamine (vt ka eespool). Väli- ja asulakomandandid olid piirkonnas karistusvõimu instantsiks tsiviilisikute üle.⁷⁷ Samal ajal pidid nad kiiresti võtma tarvitusele abinõud, et taastataks politsei ja kohalikud esimese astme kohtud.⁷⁸ Kohalike elanike kontrollimiseks tuli kasutusele võtta Saksa isikutunnistused või varustada olemasolevad isikutunnistused Saksa templitega.⁷⁹

⁷³Nt Saksa sõjavägede juhataja teadaanne “Esten!” / “Eestlased!”. — *Sakala*, nr 9, 6. VIII 1941, lk 2.

⁷⁴Vt nt Võru asulakomandandi teadaanne 20. augustist 1941: “Bekanntmachung!” / “Teadaanne”. — *Võrumaa Teataja*, nr 17, 21. VIII 1941, lk 1.

⁷⁵Vt nt Rakvere asulakomandandi “Hoiatus” / “Warnung” keetmata vee tarbimise kohta. — *Virumaa Teataja*, nr 1, 14. VIII 1941, lk 2.

⁷⁶Vt nt “Välikomandandi korraldus koerte marutaudi kohta” / “Anordnungen des Feldkommandanten über die Tollwut der Hunde”. — *Postimees*, nr 19, 8. VIII 1941, lk 1.

⁷⁷Ajalehtedes avaldati küll aeg-ajalt teadaandeid sõjaseaduste rikkumise ja vastavate karistuste kohta, kuid need moodustavad vaid murdosa karistustest. Kuigi sõjaaja seadused ähvardasid nende rikkumise korral mahalaskmisega, piirduvad avaldatud teadaanded rahatrahvi või kuni poole aasta pikkuse vanglakaristusega. Vt nt Petseri välikomandandi “Bekanntmachung” / “Teadaanne” karistamistest “mitteõigete kuulujuttude” levitamise eest 4. septembrist 1941. — *Võrumaa Teataja*, nr 25, 9. IX 1941, lk 1; Valga välikomandandi “Bekanntmachung” / “Teadaanne” karistamisest käsirelva ja selle laskemoona ära andmata jätmise eest 21. septembrist 1941. — *Valga Teataja*, nr 25, 30. IX 1941, lk 4.

⁷⁸Vt nt Valga välikomandandi korraldusele toetuv teade esimese astme kohtute tööle rakendamise kohta kriminaalasjade arutamiseks “Kohus alustab tegevust”. — *Valga Teataja*, nr 9, 23. VIII 1941, lk 3.

⁷⁹Vt nt Saksa ülemjuhataja “Bekanntmachung” / “Teadaanne”. — *Sakala*, nr 11, 9. VIII 1941, lk 2; V. Veske, Viljandi jsk. politseikomissar, “Meeskodanikele uued isikutunnistused: Kõik 15–55 a va-

Komandantidele pandi esialgu ka järelevalvekohustus kohalike elanike poliitilise tegevuse üle. Keelati igasugused koosolekud, rahvakogunemised, kokkutulekud, rongkäigud ja meeleavaldused kuni vastavate korraldusteni, erandiks asutuste ja majandusorganisatsioonide juhataste koosolekud, palvekoosolekud, matuserongid ja perekondlikud koosviibimised.⁸⁰ Koguduste õpetajad ja juhataste võisid kohe asuda oma ametiülesandeid täitma.⁸¹ Avalikele teadaannetele, ajalehtedele, ajakirjadele ning ka ülejäänud trükistele kehtestati järk-järgult eeltsensuur.⁸² Samuti võeti järelevalve alla kõik trükikojad ja trükiseadmed.⁸³

Sõjaväevõimu üks ülesandeid oli panna inimesed tööle. Näiteks Tartu linna- ja maavalitsus oli "õigustatud kõiki töövõimelisi kodanikke, kes sõja tõttu on tegevuseta ja viibivad praegu Tartu linna või maakonna piires, rakendama tööle, eriti põllutööle".⁸⁴

Tervishoiu vallas pidid komandandid tagama tsiviilelanike arstliku teenindamise. Lubatud oli Punase Risti Seltside tegevus.⁸⁵

Vaadates ülesannete rohkust (sh kontrolli kõikide eluvaldkondade üle), võiks eeldada, et kohalikud komandantuurid olid hiiglaslikud bürokraatiaaparaadid. Tegelikult oli komandantuuride isikkoosseis võrdlemisi väike. Vaadeldes avalikke teadaandeid lä-

nused meeskodanikud saavad 1. septembrist uue isikuttõendava dokumendi". — Samas, nr 15, 16. VIII 1941, lk 2.

⁸⁰Vt nt "Rahvakogumiste keelu korraldamise määrus Valgamaal: Vastu võetud Valga Maavalitsuse poolt 20. augustil 1941. a. A l u s: Saksa Välikomandandi korraldis ja Maakonnaseaduse § 145 p. 11". — *Valga Teataja*, nr 9, 23. VIII 1941, lk 4.

⁸¹Vt nt J. Köpp, E. E. L. K. Piiskop, "E. E. L. K. õpetajatele ja juhatastele" 30. juulist 1941. — *Postimees*, nr 12, 31. VII 1941, lk 3.

⁸²Vt nt Rakvere asulakomandandi Wegeneri "Üleskutse" / "Aufruf" 10. augustist 1941. — *Virumaa Teataja*, nr 1, 14. VIII 1941, lk 2.

⁸³Vt nt Vägede Juhataja "Bekanntmachung" / "Teadaanne". — *Sakala*, nr 9, 6. VIII 1941, lk 2.

⁸⁴Vt nt Tartu "Välikomandandi määrus" / "Anordnung des Feldkommandanten". — *Postimees*, nr 7, 25. VII 1941, lk 1.

⁸⁵Vt nt "E. P. R. Narva komitee juhatus". — *Põhja Kodu*, nr 6, 1. IX 1941, lk 2.

“Bis auf weiteres...”

hemalt, on suurema osa nendest andnud hoopis kohalikud võimuasutused (tihti peale viitega sõjaväevõimude korraldusele, kuid see polnud reegel).

Tuleme siinkohal korra tagasi Sõjaväe Ülemjuhataja 14. juulil 1941. aastal ajalehes *Sakala* avaldatud “Üleskutse Nõukogude Sotsialistlikkude Vabariikide Liidu elanikkonnale” juurde, mis välistas muu hulgas igasugused kohapealsed relvaformeringud. Tegemist oli enne sõjategevuse algust koostatud üleskutsega ja avaldamise hetkel oli vähemalt see osa juba vananenud, õigemini, ei vastanud kohalikule mitteametlikule praktikale. Viljandimaa partisanisalgad (Omakaitse) mitte ainult ei hoidnud juba tagalas ja rinde vahetus läheduses korda, vaid olid ametisse seadnud (kooskõlastatult Saksa sõjaväega) kohalikud võimuorganid ning “mitteametlikult” rakendati neid ka rindejoone mehitamisel (mõned eesti vabatahtlikud formeringud osalesid koos Saksa sõjaväga otseses rindevõitluses kuni Eesti lõpliku vallutamiseni). Sarnane oli olukord kõikides Lõuna-Eesti maakondades (Petseri-, Võru-, Pärnu- ja Valgamaal ning Tartumaa lõunaosas), kus enamasti olid eestlased ise omaalgatuslikult — viidates sõjaaegsele korraldusele — kohaliku võimu enda kätte võtnud enne, kui Saksa tagalakomandantuurid kohale jõudsid (kuiigi selle kohta on informatsiooni napilt, kooskõlastati tõenäoliselt see kõikjal kohapeal asuva diviisi- või korpuse staabiga või mõne muu kõrgema sõjaväeülemusega).⁸⁶ Kohale jõudnud tagalakomandandid üldjuhul kinnitasid (ning täiendasid/täpsustasid) kohalike antud korraldused, sest üksikute eranditega (nt omavalitsuste esinduskogude kokkukutsumine⁸⁷) ei läinud need sakslaste enda arusaamadega vastuollu. Lõuna-Eestis saadud kogemusi kohalike omavalitsuse ja politseiasutuste töölepanekul ning Omakaitse rakendamisel tagala julgeoleku kindlustamisel kasutati hiljem ka mujal Eestis.⁸⁸

⁸⁶Vt lähemalt Kaasik 2021b.

⁸⁷Vt nt Pärnu kohta: “Maakonna täiskogu ja volikogu tuleb kokku”. — *Uus Elu*, nr 1, 10. VII 1941, lk 4.

⁸⁸Omavalitsusasutuste sisseseadmisest vt lähemalt Maripuu 2012: 129–157.

Täpsemaid instruksioone vallutatud alade tulevase haldamise kohta Wehrmacht kaasa ei saanudki, sest moodustatav idaminiisteerium oli alles komplekteerimisel ja polnud selge, milline täpselt hõivatud alade valitsemine välja nägema hakkab. Omaalgatuslikult tekkinud kohalike võimuorganite kohta pidid sõjaväevõimud otsuse langetama olukorras, kus ühtne tegevuskava puudus. Nii segunevad ühtlasi algusest peale sõjaväevõimude ja kohalike võimude antud samasisulised korraldused ja *de facto* polnud vaadeldaval ajajärgul suuremat vahet, kes need andis. Kõik üldkohustuslikud korraldused olid nagunii antud Saksa sõjaväevõimude nimel või (tihti peale vaikival) kokkuleppel nendega. Kui palju sõjaväevõimud seda kontrollida suutsid ja kas seda peetigi vajalikuks, vajab veel uurimist. Muu hulgas võimaldas see delegeerida n-ö teise astme korraldused kohalikele ametiasutustele, et korraldus kiiresti edasi anda ja vältida tarbetut dubleerivat tõlketööd. Seda eelkõige küsimustes, kus sõjaväevõimudel puudusid volitused või olid need ebamäärasead, nt omandisuhted, enamik majandusküsimusi, haridus-, sotsiaal-, tervishoiuala jm, mis sellele vaatamata vajasisid kiiret lahendust.

Tulles tagasi kohalike ametiasutuste töö juurde, tundub, et varem kas polnud välja töötatud kindlaid plaane või ei vastanud need tekkinud olukorrale (Eesti puhul sai kasutada ka varasemaid kogemusi Lätis ja Leedus⁸⁹). Täpsemad plaanid olid küll tsiviilvõimu kehtestamise asjus, kuid nagu öeldud, alustas see Eestis tööd alles 1941. aasta lõpul.⁹⁰

Sõjakäiku kavandades siiski ei välistatud, et sõja puhkemine aktiveerib ühtlasi kohalike formeeringute tegevust, mis ühelt poolt kiirendab sovetivõimu lagunemist, kuid samal ajal hakkatakse improviseeritult moodustama kohalikke võimuorganeid. Enamlastevastase ülestõusuga ühinenud formeeringuid (Eesti puhul metsavennasalkade alusel formeerinud Omakaitse) tuli kohalike ametiasutuste rajamisel ja tagala julgestamisel ära kasutada, kuni “edasiste korraldusteni” ehk ajani, mil sõjaväevõim on

⁸⁹Läti ja Leedu kohta vt samas: 176–186.

⁹⁰Sõjaplaanidest ja Eesti valitsemise ettevalmistustest vt samas: 47–90.

“Bis auf weiteres...”

kinnistunud. Eelistatum asjade käik sakslaste silmis oli selline, et mõõdukamad kohalikud poliitikategelased ja sõjaväelased võtavad enda kätte kohaliku halduse, kuid “ei enneta tulevast poliitilist arengut”. Nii Eestis ka läks. Sellest lähtudes oli sõjaväevõimu sisseseadmine üsna improviseeritud.

Tagalaohvitseride üheks esmaseks ülesandeks sai ametisse nimetada (või kinnitada) uued linnapead, valla- ja maavanemad ning politseiülemad, kes tegutsenuks komandantuuride järelevalvel. Vaikimisi pidid linnapead, valla- ja maavanemad oma tegevuses lähtuma Eesti Vabariigi seadustest, mis kehtisid enne 1940. aasta 21. juunit. Üsna skisofreenilise olukorra tekitasid aga suunised, mis kas keelasid viidata või milles rangelt soovitati hoiduda viitamast sellele, mis siis enne 21. juunit ikkagi oli, ehk Eesti Vabariigile. Eriti selgelt tuleb see välja otsestest Saksa sõjaväevõimu asutuste dokumentidest, milles üritatakse vältida mis tahes viiteid nii minevikule kui ka tulevikule.

Kuna käsitletaval ajajärgul oli kõik ajutine, kajastub see arvatavasti ka avaldatud avalike teadaannete temaatilises ebahütluses. Valdkondades, mille reguleerimine polnud otseselt sõjaväevõimude ülesanne ja selgus tuleviku suhtes puudus, lähtus osa omavalitsusi arvatavasti arusaamast “kuni edasise korralduseni”. Täpsemalt, lähtuti tinglikult küll varasematest seadustest, kuid teatud valdkondi üksikasjalikult ei reguleeritud ega esitatud ülemäära detailseid avalikke teadaandeid kuni asjade selginemiseni. Esmased kiiret lahendamist nõudvad tööülesanded sõnastati pigem asutusesiseses asjaajamises ja asjaomaseid asutusi teavitati ajutisest töökorraldusest ringkirjadega.

Näiteks torkab silma, et sõjaväevõimud ei andnud vaadeldaval ajajärgul ühtegi selgesõnalist korraldust üld- ja kutsehariduse valdkonnas,⁹¹ mis koos lapsevanematega puudutas otseselt sadu tuhandeid inimesi.⁹² Ilmselt olid selle põhjuseks ka raskused koo-

⁹¹Küll alustas juba juuli teisel poolel tegevust Tartu ülikool. Vt “Ülikooli rektori ks prof. E. Kant”. — *Postimees*, nr 4, 19. VII 1941, lk 1.

⁹²Konkreetsed korraldusi oli vaid era-, kooli- ja avalikest raamatukogudest, raamatukauplustest ja lugemislauadest, asutustest ja ettevõtetest kommunistliku trükisõna kõrvaldamise asjus. Vt nt “Pärnu lin-

limajade kasutamisel, kuhu oli majutatud nii sõjaväeosasid, staa-pe kui ka laatsarette. Septembri lähenedes andsid ajalehed teada, et kooli algus on edasi lükatud kuni “antakse selleks erilised juht-nöörid”.⁹³ Küll aga kohustati septembri algul registreerima koo-likohustuslikke lapsi (sündinud 1927–1933) ja õpilasi, kes soo-vivad jätkata õpinguid kesk- ja kutsekoolides.⁹⁴ Alles pärast Eesti Omavalitsuse töö algust sai selgeks, et koolitöö algab 1. novemb-ril.⁹⁵ Nii reguleeriti sügisel ka sotsiaalvaldkond, kommunaalma-jandus jpm.

Teise konkreetse valdkonnana, kus sõjaväevõimudel puu-dusid volitused midagi lubada või reguleerida, võiks näiteks tuua omandisuhete korraldamise. Esimese Nõukogude okupatsiooni-aasta kaalukamateks majandusreformideks olid olnud ettevõtete ja elumajade natsionaliseerimine ning maareform. Pärast Puna-armee taganemist algas kohati omavoliline vara tagasivõtmine ning ametiasutused ummistati päringutega tulevaste omandisuhte asjus. 17. juuli 1941 teatati ajalehes *Uus Elu*:

Paljud kodanikud, kelle varandused natsionaliseeriti bolševike poolt, on pöördunud igasuguste järelepärimistega oma varanduste tagasisaamiseks Saksa Komandantuuri poole. Samuti on “rünna-tud” ametasutusi mitmesuguste küsimustega, mis aga praegu liig varased ja millele ei saa anda veel vastust.

Kodanikel palutakse võtta teadmiseks, et sääraseid tülitamised on kõik enneaegsed ja häirivad ametasutuste tööd.

Iga korraldus tuleb omal ajal. Kõik vahekorrad saavad lahendatud seaduse teel, ent neid seadusi tuleb ära oodata.

Seepärast olgu kõik rahulikud ja ärgu asjata tülitagu ametasutusi, mis niigi on koormatud tööga ja esmajärjekorras kiiremate küsi-muste lahendamisega.

na ja maakonna politseiüleva [Augustin Orgusaare] käskkiri nr. 18 16. augustil 1941. a.” — *Uus Elu*, nr 22, 21. VIII 1941, lk 2.

⁹³Vt nt Võru maavalitsuse teadaanne koolikorralduse kohta “Kooli-elu Võrumaal”. — *Võrumaa Teataja*, nr 20, 28. VIII 1941, lk 2.

⁹⁴Vt nt Narva linnavalitsuse “Teadaanne”. — *Põhja Kodu*, nr 7, 3. IX 1941, lk 2.

⁹⁵Vt nt Järva Maakoolivalitsuse informatsiooni “Koolitöö uuel õppe-aastal”. — *Järva Teataja*, nr 10, 19. IX 1941, lk 1.

“Bis auf weiteres. . .”

Ühtlasi palutakse võtta veelkordselt teadmiseks, et ka igasugused omavolilised sammud, nagu varanduste tagasivõtmisel jne. on lubamatud ja kodanikud, kes seda teevad, langevad karistuse alla.⁹⁶

See võtab üsna hästi kokku käsitletava ajajärgu omandisuhete olemuse. Aeg-ajalt andsid sellest ka komandantuurid otsesõnu teada. Näiteks Tartu välikomandandi teadaandest 19. augustist: “[O]mandusvahekordi, mis loodi bolševistliku seadusandlusega, ei tohi esialgu muuta; see kehtib kõigi omandus- ja valdusvahekordade kohta.”⁹⁷

Tööstusettevõtted ei kuulunud nagunii tagastamisele (endine omanik võidi panna n-ö usaldusmeheks), kõikvõimalike väiksemate äride ja töökodade puhul taastus tihtipeale küll nende tegevus endise omaniku juhtimise all *de facto*, kuid omandisuhted jäid sellele vaatamata lahtiseks. Töenduslike artellide likvideerimisega ei kiirustatud, kuid seda sovetlikku relikti ei kavatsenud siiski säilitada.⁹⁸ Kortermaju omanikele tagasi ei antud; need jäid esialgu linna- või maavalitsuse hallata (sh üüri kogumine), endised omanikud said oma majas tasuta elamispinna, kuid pidid üle võtma ka maja valitsemise koos sellega kaasnevate kommunaal-majanduslike kohustustega.⁹⁹

Kui natsionaliseeritud töökodade/äridega ning majadega oli aega, siis põllumajandusvaldkonnas oli juba väga kiire, sest sakslaste sõjakäik langes suvisesse aega ning ees seisis saagi koristamine. Silma torkab, et sõjaväevõimud pole põllumajandusvaldkonna omandisuhete kohta avaldanud ühtegi selgesõnalist teadaannet. Kui täpne olla, siis tegelikult ei andnud sõjaväevõimud

⁹⁶“Ärge tülitage ametasutusi asjatult”. — *Uus Elu*, nr 5, 17. VII 1941, lk 3.

⁹⁷“Välikomandandi teadaanne omandusvahekordade kohta” / “Bekanntmachung des Feldkommandanten über die Eigentumsverhältnisse”. — *Postimees*, nr 28, 19. VIII 1941, lk 1.

⁹⁸“Artellid likvideerimisele” — *Linna Teataja*, nr 21, 30. IX 1941, lk 1.

⁹⁹Vt Pärnu asulakomandandi juhtnõõride alusel antud Pärnu maavalitsuse teadaanne “Natsionaliseeritud majade valdamine endiste omanikkude kätte”. — *Uus Elu*, nr 23, 23. VIII 1941, lk 2.

ka kogu põllumajandusvaldkonna reguleerimise asjus ühtegi üldisemat korraldust. See valdkond polnudki otseselt komandantide haldusalas. Küll võib mõne kohaliku ametiasutuse põhjalikuma põllumajanduskorralduse lisana kohata ka asulakomandandi kinnitust.¹⁰⁰

Kõige veidram põllumajandust puudutav tekst ilmus 4. septembril ajalehes *Virumaa Teataja* pealkirja all “Juhised põllumajanduslike kollektiivide korraldamiseks”. Saksakeelses rööptekstis on toodud ka juhendi kuupäev 15. august 1941 ja väljaandmis-koht Berliin.

Saksa sõjavägi on teid vabastanud bolševismist ja kaitseb teid selle tagasi pöördumise eest.

Esmajärjekorras on nüüd tarvis koristada vili ja korraldada sügisesed põllutööd. [---]

Sellepärast on praegu maa taasjagamine võimatu, sest elava ja elutu inventaari vähesus viiks tootmisprotsessi katastrofalele tagasiminekuks ning ähvardaks näljahäda.

Kollektiivmajapidamiste lõpetamisel muudetakse kolhoosid ühis-
majapidamisteks (obštši dvor). Kus see veel pole toimunud, seal määratakse neile saksa võimude poolt uued juhid.¹⁰¹

Pole selge, kas tegemist oli mõne agara, kuid asjatundmatu Saksa ametimehe arusaamaga Eesti põllumajanduse kollektiviseerimise vajadusest või kohaliku toimetuse tööõnnetusega, et selline ametliku juhendmaterjalina näiv kirjutus ilmus. Kusjuures see kõik vastas tõele: kolhoose “vanas” NSVLis ei kavatsatud ki laiali saata, vaid ainult nende nimetust vahetada, ehkki Eestis neid polnudki (õigemini oli üksikuid, enamasti venelastega asustatud Narva-tagustel aladel ja Petserimaal). Aga juhendis püstitatud eesmärk — “[e]smajärjekorras on nüüd tarvis koristada vili ja korraldada sügisesed põllutööd” — oli igal juhul ka Eestis üks esmaseid kiiresti lahendamist vajavaid küsimusi, sest saak oli

¹⁰⁰Vt nt “Võru Maavanema määrus talivilja külvide teostamise kohta Võru maakonnas 1941. a.” 8. augustist 1941. — *Võrumaa Teataja*, nr 12, 9. VIII 1941, lk 1.

¹⁰¹“Juhised põllumajanduslike kollektiivide korraldamiseks” / “An die Landbevölkerung”. — *Virumaa Teataja*, nr 10, 4. IX 1941, lk 1.

“Bis auf weiteres...”

vaja koristada ja talivili maha külvata sõltumata sellest, milline Saksa ametkond seda reguleeris või selle reguleerimata jättis. Seda ühtlasi olukorras, kus omandisuhted olid segased, kaotatud oli palju tööjõudu, tehnikat ja hobuseid ning puudu oli küttematerjalidest jpm.

Esimesed kohalike võimude antud juhendid annavad aimu, et maareformi tagasipööramisega ei kiirustatud. Arvatavasti andsid ka komandandid üldsõnalise soovitus, et kuni pole poliitilist otsust, jääb nii, nagu on, ning lähtuda tuleks teatud eranditega printsiipest “kes külvab, see lõikab”, eelistatult uusmaasaaja ning “vanaperemehe” kokkuleppel, ning tüliküsimused tuleks lahendada vallavalitsustel.¹⁰²

Kuna küsimus vajas kiiret lahendamist, saadeti maavalitsuse juurde majandusohvitser ehk maakonna põllumajandusjuht (*Kreislandwirtschaftsführer*),¹⁰³ kelle üheks ülesandeks oli lahendada tekkivaid maaomandiküsimusi.¹⁰⁴ Esimene pikem ajakirjanduses avaldatud teadaanne põllumajanduse ajutistest omandiküsimustest ilmus ajalehes *Võrumaa Teataja* 31. juulil 1941, mis sisaldas järgmise lõigu:

Vanatalult maareformiga äraläinud maadelt koristavad heina, ristikheina ja talivilja saagi uusmaa- ja juurdelõikesaajad ning saavad selle eest t ö ö t a s u k s 1/2 heina, 1/3 ristikheina ja 1/3 rukkisaagist (tera ja põhku). Rukkisaagist kuulub vanatalule kõigepealt seeme ja siis 2/3 osa saagist.¹⁰⁵

¹⁰²Vt nt “Taaskorrastama põllumajandust: Uusmaasaajad on kohustatud heaperemehelikult jätkama töid. Kogutakse andmeid viljatagavarade kohta”. — *Sakala*, nr 3, 16. VII 1941, lk 2; Pärnu maavalitsuse teadaanne “Pärnumaa rahvale”. — *Uus Elu*, nr 4, 16. VII 1941, lk 1.

¹⁰³Tsiviilvalitsuse ajal tegutses see institutsioon Eestimaa kindralkomissariaadi piirkonnakomissariaadi juures.

¹⁰⁴Vt nt Valga maavalitsuses toimunud koosoleku kirjeldust “Seisukohti Valgamaa põllumajandusküsimustes: Määrati kindlaks teravilja kokkuostukohad. Saksa sõjaväevõimud aitavad kaasa meie laastatud põllumajanduse ülesehitamisel”. — *Valga Teataja*, nr 7, 19. VIII 1941, lk 4.

¹⁰⁵“Maavalitsuse juhiseid põllumajanduslikkude küsimuste lahendamiseks”. — *Võrumaa Teataja*, nr 8, 31. VII 1941, lk 1. — Samas

Lisaks reguleeriti sõnniku jaotamine, talivilja külvamine, karja- ja heinamaade kasutamine jm. Samuti jätkasid esialgu tegevust sovetlikud sovhoosid (riigimõisad), masina-traktorijaaamad ja hobumasinariistade laenutuspunktid, seda vallavalitsuste haldusalas. Üldjoontes sama korraldus kehtis kõikjal Eestis.¹⁰⁶ Omandiküsimused jäid aga endiselt lahtiseks. Esimene siinkirjutajale teada olev konkreetne teadaanne Saksa okupatsioonivõimudele ajalehes tulevaste omandisuhete kohta põllumajanduse vallas ilmus alles 25. septembril 1941, kuid ka see ei lahendanud eriti midagi:

“Linna Teataja” 19. 9. 41 numbris ilmunud kirjutusest “Korraldus bolševike maareformi kohta Harjumaal”¹⁰⁷ võidaks nii aru saada, nagu kujutaks ta sisu siduvat korraldust maaomandi ja maajagamise kohta. Tuleb aga konstateerida, et artiklis mainitud abinõud kujutavad endist ainult ajalt piiratud korraldust, mis on antud lõikuse koristamise huvides. Omandiküsimuse lõplik lahendamine toimub hiljem.

TALLINNA MAJANDUSKOMANDO.¹⁰⁸

Nagu näha, on teatajaks Tallinna Majanduskomando. Sõjamajandusega seotud küsimusi pidi hakkama koordineerima riigimarssal Hermann Göringi juhtimise all olev Ida Majanduse Juhtstaap (*Wirtschaftsführungsstab Ost*). Väegrupi Nord juures hakkas tegutsema Majandusinspeksioon Nord (*Wirtschaftsinspektion Nord*), mis jagas oma võimu väegrupi tagalapiirkonna juhatajaga. Inspeksioonid jagunesid omakorda majanduskomandodeks.¹⁰⁹ Majandusinspeksioonid vastutasid oma piirkonnas vor-

lehenumbris teatati ka maakonna põllumajandusjuhi Karl von Samson-Himmelstjerna ametisse astumisest. Vt “Võru maakonna põllumajandusjuhiks...”.

¹⁰⁶Vt nt Viljandimaa kohta “Otsusi uusmaasaajate suhtes”. — *Sakala*, nr 14, 15. VIII 1941, lk 2; “Põllusaakide jagamisest Tartumaal”. — *Postimees*, nr 32, 23. VIII 1941, lk 1.

¹⁰⁷Vt “Korraldus bolševike maareformi kohta Harjumaal”. — *Linna Teataja*, nr 12, 19. IX 1941, lk 1.

¹⁰⁸Tallinna Majanduskomando, “Seletus”. — *Linna Teataja*, nr 17, 25. IX 1941, lk 1.

¹⁰⁹Vt lähemalt Maripuu 2012: 122–128.

“Bis auf weiteres. . .”

miliselt kõigi majandusküsimuste eest alates toitlustusest kuni rahanduseni. Olgu ka öeldud, et maakonna põllumajandusjuhid kuulusid vormiliselt sellesse struktuuri, alludes Ida Majanduse Juhtstaabi põllumajandusjuhile.

Hoolimata laiadest volitustest pole aga avalikes teadaannetes kuigi palju märke sellest, et majanduskomando oleks kohalikku majandust kuidagi väga silmatorkavalt suunanud. Mingil määral on septembris märgata üldsõnalisi katseid maksusüsteemi¹¹⁰ ühtlustamiseks.¹¹¹

Täpsemalt öeldes ei olnudki majanduselu juhtimine majanduskomandode otsene ülesanne, rääkimata majanduse ülesehitamisest sõjast laastatud maal. Väga lihtsustavalt oli kohapealse Tallinna majanduskomando ja selle harude ülesandeks võtta võimalikult suur osa kohalikust majandusest oma kontrolli alla ning tagada kohalike majandusressursside maksimaalne sõjamajanduslik ärakasutamine ning tooraine ja muude sõjaliselt tähtsate materjalide kogumine, konfiskeerimine ja äravedamine. Nii kajastub majanduskomando tegevus avalikes teadaannetes peamiselt strateegilise toormaterjali (sh väärismetallid¹¹²) ning ehitusmaterjalide¹¹³ ja mõnede tööstuskaupade eriarvele võtmises.¹¹⁴

¹¹⁰Väga suur osakaal oli kohalikel maksudel. Saksa sõjaväevõimud andsid mõnel pool lõpuks korralduse säilitada teatud parandustega Nõukogude okupatsiooni aegne maksusüsteem. Vt nt Valga maavalitsuse “Määrus maksude ja kulukrediitide korraldamise kohta Valga maakonnas: A l u s: Saksa Välikomandantuuri korraldis 29. augustil 1941. aastal”. — *Valga Teataja*, nr 14, 4. IX 1941, lk 2.

¹¹¹Vt nt Tallinna Majanduskomando “Bekanntmachung: Vorläufige Regelung der Steuerfragen” / “Teadaanne: Ajutine korraldus maksude alal” 19. septembrist 1941. — *Võrumaa Teataja*, nr 34, 30. IX 1941, lk 1.

¹¹²Vt Valga maakonna põllumajandusjuhi Busemanni “Bekanntmachung” / “Teadaanne”. — *Valga Teataja*, nr 4, 12. VIII 1941, lk 1.

¹¹³Kontroll kõikide ehitusmaterjalide üle kuulus organisatsiooni Todt haldusalasse. Vt Tallinna Majanduskomando “Korraldus” 17. septembrist 1941. — *Uus Elu*, nr 36, 23. IX 1941, lk 1.

¹¹⁴Vt nt Viljandi asulakomandandi Küppersi “Teadaanne” / “Bekanntmachung” koos Viljandi maavalitsuse maaosakonna teatega. —

KOKKUVÕTTEKS

Saksa vägede sõjaline edu, mille käigus hõivati 1941. aasta suvel idarindel mõne nädalaga sadu tuhandeid ruutkilomeetreid, süvendas illusiooni, et sõda on juba võidetud. See omakorda kinnistas arusaama, et käesolev sõda on “Saksa sõda” ja teistel rahvastel puudub moraalne õigus võidust osa saada. Paljud Kolmanda Riigi poliitilised plaanid idasõjakäiku ja “uut maailmakorda” kavandades osutusid utoopiliseks ning okupatsioonivõimu kehtestamise üle- või puudulikult (jäigalt) planeerimine või üldse planeerimata jätmine hakkas end kohe tunda andma, sest see ei vastanud tegelikule olukorrale. Kõikjal vallutatud aladel sai sakslastele kiiresti selgeks, et ainult oma jõududega hakkama ei saada, mingil kujul on vaja kaasata ka kohalikke, kuid teha tuleb seda tuleviku suhtes midagi kindlat lubamata.

Sõjaplaanid lähtusid võimu sujuvast üleminekust sõjaväevõimult tsiviilvõimule. Tulevaste riigikomissariaatide piirid olid üldjoontes paika pandud lausa Uuraliteni välja. Tegelikult moodustati vaid kaks riigikomissariaati: Ukraina ja Ostlandi (Balti riigid ning Valgevene), ning needki olid edulood vaid propagandas. Muu hulgas tekitas võimukorralduse järkjärguline üleminek tohutu haldussegaduse, kus väiksemaidki asju tuli mõnda aega reguleerida üksikute erikorraldustega või need kuni “edasise korralduseni” edasi lükata, sh omavalitsusasutuste ja omamaise tsiviiladministratsiooni volitused. Suurem osa plaanidest tulevase kohaliku tsiviilhalduse asjus lähtusid sellest, et Saksa tsiviilvõim seab end kiiresti sisse, ning seetõttu ei antud sõjaväevõimudele ka nii mitmeski kiireid otsuseid vajavas eluvaldkonnas volitusi. Saksa sõjaväevõimudel puudusid ka volitused anda okupeeritud alade elanikele mis tahes selgitusi tulevase okupatsioonivõimu olemuse kohta.

Süsteem kohandas end järk-järgult ise oludega ega vastanud üldsegi algsetele plaanidele. Tundub, et kavu tehes ei arvestatud

Sakala, nr 23, 30. VIII 1941, lk 2; Tallinna Majanduskomando “Teadanne” / “Bekanntmachung” koos Paide asulakomandandi Siemsi teadandega. — *Järva Teataja*, nr 5, 3. IX 1941, lk 1.

“Bis auf weiteres...”

kohalike soovi sovetivõimu vastu võidelda ega tahet kohalikku elu ise korraldama hakata. Ja tundub, et ei arvestatud ka sellega, et Eesti vallutamine võtab aega kolm ja pool kuud. Ega ka sellega, et sõjakäik langeb saagikoristuse ja sügistööde aega, kus tuli päästa, mis päästa annab.

Tõsi, Eestis väga suurt haldussegadust ei tekkinud, kuid seda mitte tänu Saksa okupatsioonivõimule, vaid sõltumata selle tegevusest (või tegevusetusest). Vaikival kokkuleppel kohalike sõjaväevõimudega võeti kohaliku võimu teostamine ja kiireid otsuseid vajavad eluvaldkonnad enda kätte, lähtudes tihtipeale “talupojatarkusest”, ega jäädud ootama uue okupatsioonivõimu väga konkreetseid korraldusi. Saksa sõjaväevõimudele see omamoodi sobis. Ühelt poolt puudus inimressurss kõigi valdkondadega tegelemiseks, teisalt aga ka volitused mitmesuguseid tsiviilvõimu valdkondi reguleerida, eriti mis puudutas majandus-, sotsiaal-, tervishoiu- ja haridusvaldkonda.

Võttes eeskju Lätis ja Leedus saadud kogemustest ja praktilistest vajadustest, andsid sõjaväevõimud kohalikele võimuasutustele volitusi, mis polnud selgesõnaliselt kuskil kirjas (vähemalt mitte sõjaväevõimu piirkonnas). Parimaks sellekohaseks näiteks on vabatahtlik (ametlikult “abipolitsei” staatuses) Eesti Omakaitse organisatsioon, mida sellisel kujul polnud ette nähtud mitte kuskil Saksa sõjaväestatud korrakaitse struktuurides (kui kohalikke ka kasutati, siis eelistati palgalis-kasarmeeritud teenistusvormi).

Osutused mineviku riigikorraldusele ja seadustele lähtusid praktilistest kaalutlustest, kuid siinkohal on huvitav eelkõige sõnakasutus. Eelistatult pidid praktilisi korraldusi viitega minevikku edasi andma kohalikud asutused. Nii kasutasid pooleldi omaalgatuslikud ametisse asunud võimuorganid algusest peale otsesõnu viiteid Eesti Vabariigile ning kohati esineti lausa Eesti Vabariigi nimel (küll lisades, et juhul, kui Saksa sõjaväevõimud teistmoodi ei otsusta).¹¹⁵ Sellele pandi küll kiiresti piir, kuid eelkõige eesti ametiasutuste dokumentides leidis selliseid osu-

¹¹⁵Vt “Pärnu ja vabastatud Pärnumaa Eesti Voliniku [Viktor Koerni] määrus nr. 1” 9. juulist 1941. — *Uus Elu*, nr 1, 10. VII 1941, lk 1.

tusi ka edaspidi, seda kujul “endine Eesti Vabariik”, kuid mõni harv kord tööõnnetusena ka sakslaste enda poolt (*ehemaligen Freistaat Estland*).¹¹⁶ Ka muutusid sõjaväevõimu kinnistudes alates 1941. aasta augustist eesti asutuste korraldustes tavapäraseks otsesed viited varasematele seadustele ja *Riigi Teatajas* avaldatule, kas siis koos “endise Eesti Vabariigiga” või mitte.¹¹⁷

Kuna Eesti Vabariik oli “poliitiline mõiste”, eelistasid sakslased pigem ebamäärast viidet Eesti okupeerimisele või riigipöördele (17. või 21. juunil 1940), näiteks kujul “enne 21. juunit 1940. a.”, kuid eelistatult ilma viiteta, mis ajajärk oli enne 17./21. juunit.¹¹⁸

Kõige selle juures leidis palju viiteid korralduste ja võimuesindajate “ajutisusele”, mis 1941. aasta sõjasuue aegsetes dokumentides on läbivad. Saksa sõjaväevõimud eelistasid omakorda kasutada korralduste kehtivuse või tulevaste korralduste kohta veelgi ebamäärasemaid vorme, nagu “kuni edasiste korraldusteni” (*bis auf weiteres...*), “kuni edasise teadaandeni...” (*bis zur Bekanntgabe...*) vms, mis võtavadki nimetatud ajajärku tabavalt kokku.

Lõputult ei saanud selline ebamäärane olukord siiski kesta. Kuigi Heinrich Himmleri politsei ja SSi ametkond ning Alfred Rosenbergi idaministeeriumi allüksused oleks eelistanud Ees-

¹¹⁶Vt nt Tallinna Majanduskomando “Anordnung Nr. 7: Betreffend Neuregistrierung der Mitglieder der Berufsverbände” / “Korraldus Nr. 7: Ametiühingute liikmete uuesti registreerimise kohta” 1. septembrist 1941. — *Linna Teataja*, nr 10, 17. IX 1941, lk 1.

¹¹⁷Näiteks punkt Viru Ajutise Maavalitsuse teadaandest “Kõigile valla- ja linnavalitsustele”: “4) Valla- ja linnavalitsustel omas tegevuses ajut. võtta juhtnööriks Vallavalitsus [p.o Vallaseadus] (RT 1937, 32, 310) ja Linnaseadus (RT 1938, 43, 404), alludes vahenditult Viru Ajut. Maavalitsusele.” Vt *Virumaa Teataja*, nr 1, 14. VIII 1941, lk 2.

¹¹⁸Üldiselt eelistasid Saksa sõjaväevõimud ka ise mitte seda vormi kasutada, kuid seda tuli ette, näiteks sõnastuses “Personen, die nach dem 17. Juni 1940 aus der Sowjetunion nach Estland eingewandert sind...” (“Isikud, kes peale 17. juunit 1940 Nõukogude Venest Eestisse elama asunud...”). Vt Pärnu asulakomandantuuri “Bekanntmachung” / “Teadaanne” 2. augustist 1941. — *Uus Elu*, nr 15, 5. VIII 1941, lk 1.

“Bis auf weiteres...”

ti kiiremat üleminekut tsiviilvalitsuse alla, kas või järk-järgult, jäi peale sõjaväevõimu seisukoht selle ennatlikkusest. Lahingud Lääne-Eesti saartel kestsid oktoobri lõpuni ja vähemalt Lääne-Eesti rannikut ei oleks ainuüksi seetõttu saanud anda tsiviilvalitsuse haldusesse. Ka Eesti vahetus naabruses (nt Leningradi all) ei saavutatud lõplikku läbimurret. Nii lõppes asi sellega, et idamisteeriumi meeolehärmiks nimetati septembri lõpul sõjaväevõimude alluvuses ametisse kohalik omamaine keskne tsiviiladministratsioon Eesti Omavalitsus, mis võimaldas hakata ühtlustama maakonniti kohati üsnagi erinevaid “ajutisi” korraldusi mitmes eluvaldkonnas. Ühtlasi vabastas see sõjaväevõimud paljude kohaliku haldusega seotud praktilisest küsimuste lahendamisest, olles ühtlasi sissejuhatuseks uuele “ajutisele” perioodile kuni Saksa tsiviilvalitsuse tööle rakendamiseni.

Toimetus tänab Toomas Hiio abi eest.

Kirjandus

- Hiio, Toomas 2006. Eesti kui *Wehrmacht*’i operatsioonipiirkond 1941–1944: Väegrupi “Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis. — Leho Lõhmus, Toomas Hiio (koost. ja toim.). *Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2005*. 5. Tallinn: Eesti Sõjamuuseum / Kindral Laidoneri Muuseum, lk 115–151, media.voog.com/0000/0038/0044/files/2005.pdf
- Hiio, Toomas 2011. Eesti üksustest *Wehrmacht*’i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise maailmasõja ajal: Komplekteerimisest ja formeerimisest. — *Eesti sõjaajaloo aastaraamat 1 (7) 2011 = Estonian Yearbook of Military History*. Toim. Toomas Hiio. Viimsi—Tallinn: Eesti Sõjamuuseum, TLÜ Kirjastus, lk 158–265, publications.tlu.ee/index.php/eymh/article/view/450/334
- Hiio, Toomas 2021. Täna 80 aastat tagasi — sõjasuvi 1941 Eestis, esm.ee/uurimistoo/tana-80-aastat-tagasi
- Hiio, Toomas, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (eds.) 2006. *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, www.digar.ee/id/nlib-digar:977111

- K a a s i k, Peeter 2020. 1942. aastal Nõukogude Liidu tagalas kogutud mälestused-tunnistused ajalooallikana. — *Tuna*, nr 1, lk 79–98, tuna.ra.ee/wp-content/uploads/tuna-1-2020-kaasik-1942-nl-tagalas-kogutud-malestused.pdf
- K a a s i k, Peeter 2021a. Omakaitse aruanded ja ajalooülevaated 1941. aasta Suvesõja ajalooallikatenä. — *Tuna*, nr 2, lk 92–110, tuna.ra.ee/wp-content/uploads/tuna-2-2021-kaasik-omakaitse-aruanded.pdf
- K a a s i k, Peeter 2021b. “Võimuvaakum” Lõuna-Eestis 1941. aasta sõjasuvel. — *Akadeemia*, nr 1, lk 137–170, dea.digar.ee/article/AKadeemia/2021/01/0/10
- K a a s i k, Peeter 2022a. Kas Suvesõda või sõjasuvi. — *Ajalooline Aja-kiri*, nr 4, lk 291–308, ojs.utlib.ee/index.php/EAA/article/view/23338/17743
- K a a s i k, Peeter 2022b. *Suur sõda ja Eesti 1941–1944*. (Imeline ajalugu.) Tallinn: AS Äripäev
- K u u s i k, Argo 2005. Eesti julgeolekupolitsei Saksa politseiasutuste süsteemis 1941–1944. Bakalaureusetöö. Juhendaja Aigi Rahi-Tamm. Tartu Ülikool, ajaloo osakond. (Käsikirja koopia siinkirjutaja valduses; juurdepääsupiiranguga käsikiri leidub hdl.handle.net/10062/98995)
- M a a s a l u, Sandra 2012. Eesti põlevkivi ja Saksamaa — sügis 1941 kuni sügis 1944. Magistratöö. Juhendajad Toomas Hiio ja Jaak Valge. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut. (Käsikirja koopia siinkirjutaja valduses)
- M a r i p u u, Meelis 2012. *Omavalitsuseta omavalitsused: Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensi 26.) Juhendaja: Tõnu-Andrus Tannberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, hdl.handle.net/10062/26120
- M y l l y n i e m i, Seppo 1973. *Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944: Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik*. (Historiallisia tutkimuksia 90.) Helsinki: Suomen Historiallinen Seura
- N i i n e p u u [= Maasalu], Sandra 2012. Eesti koht Saksa sõjamajanduses. (Käsikiri Eesti Mälu Instituudis)
- N o o r m e t s, Tiit (koost.) 2003. *Metsavennad Suvesõjas 1941: Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides*. (Ad fontes 13.) Tallinn: Riigiarhiiv

“Bis auf weiteres...”

- Nurmis, Kristo 2011. *Das Fein Geschliffene Glas*: Saksa okupatsiooni aegne propaganda organisatsioon Eestis, 1941–1944. Magistritöö. Juhendaja Olaf Mertelsmann. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, www.digar.ee/id/nlib-digar:269360
- Pavle, Indrek (koost.) 2002. *Eesti rahvastikukaotused*. II/1: *Saksa okupatsioon 1941–1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud = Population Losses in Estonia*. II/1: *German Occupation 1941–1944. Executed and Died in Prison*. (ORURKi väljaanne nr 17.) Toim. Vello Salo ja Toomas Hiio. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon
- Weiss-Wendt, Anton 2009. *Murder without Hatred: Estonians and the Holocaust*. (Religion, theology, and the Holocaust.) Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press

PEETER KAASIK (1974) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna 2003, filosoofiadoktor ajaloo alal 2012. Inim-susevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse teadur 1999–2009 ja Pühajärve Põhikooli ajaloo- ning ühiskonnaõpetuse õpetaja 1999–2006, Eesti Mälu Instituudi teadur a-st 2009, Eesti Sõjamuuseumi — kindral Laidoneri Muuseumi teadur a-st 2016. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu – Saksamaa sõja puhkemist 22. juunil 1941” (2006, nr 5, lk 947–991), “Tallinnas Tõnismäel asuv punaarmee-laste ühishaud ja mälestusmärk” (2006, nr 9, lk 1891–1918), “Vabadus on orjus: Proletaarsest internatsionalismist” (2013, nr 7, lk 1184–1225), ““Relvavennad”: Saksa ohvitseri kuju Teises maailmasõjas eesti sõduri mälestustes” (2016, nr 1, lk 104–114; nr 2, lk 285–325), ““Võimuvaa-kum” Lõuna-Eestis 1941. aasta sõjasuvel” (2021, nr 1, lk 137–170) ja “Legendi looja: Eerik Heinest ja metsavennalegendist” (2023, nr 2, lk 198–238) ning väitlus Tõnismäe-artikli teemal (2006, nr 12, lk 2758–2760).

ARVUSTUS

SÜDAME AEG

Viivi Luik. *Pühaduse purunemine*. (Eesti mõttelugu 179.) Toimetanud Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, 2024. 320 lk.

Kui ma olin väike, tahtsin ma suureks kasvades saada raamatuks. Mitte kirjanikuks. Inimesi ja ka kirjanikke on sama lihtne tappa nagu sipelgaid. Aga mitte raamatuid: ükskõik kui süstemaatiliselt te ka üritaksite neid hävitada, on alati võimalus, et mõni köide jääb siiski alles ning elab edasi mõne kõrvalise raamatukogu riulil kusagil Reykjavíkis, Valladolidis või Vancouveris.

Tsiteeritud ridade autor on Iisraeli kirjanik Amos Oz ja need pärinevad tema kõneka pealkirjaga teosest *Jutustus armastusest ja pimedusest* (2002). Esitatud mõttelennu sisu kannab edasi Viivi Luik, kes kirjutab: “Igatahes võin ma kinnitada, et raamatud on minust teinud inimese.” Toodud tõdemus leidub tema äsja ilmunud esseedekogumikus *Pühaduse purunemine*. Selle raamatu pealkirja ridade vahele poetatud mõte on minu jaoks äraspidine kirjapandule. Loen seda samas võtmes, milles tuleks mõista ka Niccolò Machiavelli *Valitsejas* (1513./1532. aasta) talletatud sõnumeid. Vastupidi levinud tõlgendustele ei väida Machiavelli kusagil, et tema sihiks on õpetada inimesi olema “vähem head”, rääkimata sellest, et kuidas olla “pragmaatiliselt amoraalne”. Machiavelli ütleb, et inimesed ei pea õppima Kuradi käitumisviise mitte nende järgmiseks, vaid hoopis nende vältimiseks. Machiavelli eetika seisneb niisiis inimese omaenese vastutuse allajoonimises. Ja täpselt sama sõnum läbib kogu Viivi Luige raamatut. Siin pole juttu mitte “pühaduse purunemisest”, vaid pühaduse ülesleidmisest nii inimeses endas kui ka väljaspool teda, ühes oskusega pühadust hoida:

Mida süngemaks ja pimedamaks muutus inimese siseilm, seda valgemaks läks väljas, sest elekter oli nii-öelda üles leitud. Mida sügavamaks muutus võõrandumine, seda lühemaks muutusid vahemaad (lk 68).

Pühadus on Viivi Luige jaoks ennekõike südamest ehk siis hingest tulev ettehooldus, kaasamõtlemine, kaasaelamine ja osavõtlikkus nii Eesti kui ka Euroopa saatusele:

Asi on ju selles, et mitte ükski maa, mitte kellegi isamaa ei asu väljaspool maailma. Isamaa ja maailm ei peaks meie teadvuses teineteisele vastanduma, vaid moodustama terviku, nii et meil oleks alati võimalik näha suurt pilti ja oma kohta sellel pildil, oma osa sellest pildist (lk 8).

Me vaatleme maailma (ala)teadliku iseenesestmõistetavusega just sellest punktist, kust saavad alguse meie enda juured, sealt, kus asub meie sünni- ja kodumaa. Meenub, kuidas seisin 1991. aasta jaanuaris Toronto ülikooli seinal asuva maailmakaardi ees ning viivuks vaatasin ümbritsevale ilmale vastu harjumust mitte idast läände ehk siis Eestist lähtuva, vaid läänest ida poole ehk Kanadast suunduva pilguga. Ja kogu maailm näis hetkeks teistsugusena. Rääkimata olukorrast, kui kümnekond aastat hiljem Pekingis vaatas mulle vastu omapärane *Mappa mundi*, mille keskmes troonis taevaalune Hiina, kes oli kõik ülejäänud maad kaardi servadele kokku pressinud. Hiina mõttemaailma ideaalpildis tähistab taevaalune ühtset poliitilist struktuuri ehk üliiriiki, mida taevatahte alusel valitseb keiser ehk taevapoeg. Need visualiseeritud pildid maakaartidel räägivad meile enekõike kahest olulisest asjast. Sellest, kuidas vaatame iseenast, ja sellest, kuidas näeme ning tajume ümbritsevat maailma.

Ülaltoodut iseloomustab erilise nurga alt ka Viivi Luige mõjuv essee “Kolm tagasitulekut Eestisse” (lk 134–136), milles autor analüüsib enda eri aegade kojutulekuid Helsingist, Roomast ja New Yorgist. Mõistan siinjuures Viivi Luige täielikult, pidades silmas iseenda pikka-aegade äraolemiste järgnenud koduskäimiste taustu Stockholmist, Bonnist, Londonist, Helsingist ja Moskvast. Iga kord oli see naasmine ühtviisi tuttavasse, kuid samas täiesti “uude” kohta. Rõhuasetus ei ole siin isegi mitte niivõrd Eesti muutumisel, vaid eeskätt vaatleja enda pilgu teisenemisel, mis on läbi põimunud kodunt kaasa võetud mälestustega ja võõrsil elatud aastatel koetuga. Ühiste, kuid mitte üheaegsete “vaatluspunktidena” liidavad meid Viivi Luigega sealjuures Helsingi ja Stockholm. On ütlematagi selge, et nende kahe linna pulss ja rütm, mida tajus Viivi Luik ja mida tundsin ise, polnud hoolimata teatud sarnasest äratundmisest üldsegi samad. Üleüldse võib kõigi nende äraolekute ja tagasitulekute emotsionaalne hind osutuda soovimatult kõrgeks. Selline pikem teelolek püüab sind lõksu ja jätab üksildase uitajana pantvangi mõttelisele eikellegimaale kahe maailma vahel, millest ühest oled juba lahkunud, kuid teise pole veel päralt jõudnud. Ja sa ootad pikisilmi rongi, mis viiks sind emba-kumba kas edasi või tagasi, teadmata, millal ja kas see üldse juhtubki. Võõrastele pole sa omaks saanud ja omadele oled võõraks jäänud.

Eestist ja meie riigist rääkides tõstab Viivi Luik sõnadesahtlist esile väljendi *teenima*: “Sõna *teenima* kuulub unustatud sõnade hulka, kuid

sellest täpsemat sõna ma ei leia, kui jutt on inimese elule tähenduse andmisest” (lk 7). See on midagi, mis kipub ununema enamikul praegustest poliitikutest, kelle sihiks on vaid võimule saada, võimul püsida ja valitseda, ent mitte oma rahvast ja riiki teenida, mida peetakse nähtavasti endale alandavaks. Seda lubatakse teha sõnades ainult enne valimisi, kuid valituks osutudes unustatakse peaaegu silmapilkselt. Kui suured rahvad võivad ehk endale lubada inimestega priiskamist, siis vähemate puhul on nende suurimaks, kui mitte ainsaks rikkuseks just inimesed ise: “Mida väiksem on üks maa ja tema rahvaarv, seda määravam on üksikisiku kaal ja tähendus, üksikisiku roll” (lk 8). Sellega haakub veel teinegi mõte: “Märkamata võib minna nii, et riigimeestel polegi ühel päeval enam rahvaid. Rahvad on läinud tulevikku ja riigid jäänud minevikku. Kellega sa siis enam mängid” (lk 189). Viivi Luik tuletab ühtlasi meelde, et “meie suhe isamaaga on kõige sarnasem lapse suhtele vanematega. Alati ja paratamatult on lapse suhtes vanematega olemas ka see teatav trots ja häbi, mida tihti ei tunnista iseendalegi” (lk 11).

Üritades tuleviku eesriiet paotada, ei pääse ajaloost, mis on meid tänapäeva toonud:

Ühesõnaga, selleks et täna elada ja ellu jääda, on tarvis tõepoolest teada, mis juhtus ja mida arvati eile. [...] Ajalugu on varju ja valguse mäng. Kord on ajad valgemed, kord on nad pimedamad. Mõnikord tabab maailma hullus (lk 9, 14).

Teisal tõdeb Viivi Luik: “Ajaloos piisab Sõnast, ja veri hakkab voolama, inimeste ja rahvaste saatuse muutub” (lk 98). Või:

Sest kui maailm järsult muutub, on see märk sellest, et inimeses on midagi järsult muutunud. Mis siis on praegu inimeses muutunud, et ta nii laiahaardeliselt valetab ja kõige pöörasemaid valesid usub? (lk 72).

Võimaliku vastusena kõlavad järgmised mõtted:

Olen ise öelnud, et keel muutub, kui muutub maastik. Me ei tunne enam seda maastikku, me ei tunne veel seda keelt. [...] koos kadunud maastikuga kaob ära ka selle maastiku sünnitatud inimtõug ja lavale ilmub hoopis üks teine inimtüüp. Tüüp, mis passib kokku teiseks muudetud maastikuga (lk 129, 291).

Maastiku all ei pea autor seejuures silmas niivõrd looduslikult ühtse ilmega maa-ala, vaid kogu seda tunnetuslikku välisilme, värvide ja vormide laadi ühe rahva vaatevälja ulatuses.

Elu pidevat, märkamatu ja pöördumatut muutumist tajume kõige vahetumalt, vaadates aastatetaguseid fotosid endast ja oma lähedastest,

kus muutus selgelt silma hakkab. Suurematesse, kogu ühiskonda kaasa viivatesse muutustesse ja pööretesse on suhtumine väga erinev. Kogemuslikult käegakatsutavast lähiajaloost näiteid tuues võib üldistada, et 1970. ja 1980. aastate Eestis lootis ja ootas enamik meist, et täienis- ti kõik muutuks. See soov läks täide, Eesti sai taas vabaks. Seejärel, 1990. aastatel, ei tahtnud me enam, et kõik muutuks, ent soovisime en- diselt, et paljud asjad võiksid teisiti olla. Seegi soov täitus ja meid kutsu- ti tagasi Euroopasse, kust me Lennart Mere sõnul küll kunagi ei lahku- nud, kuid kus meie nina ees uks vahepeal kinni löödi ja meid unustada eelistati. Praegusel ajal aga näib, nagu ei tahaks me enam, et üldse mi- dagi muutuks. Oleme kramplikult klammerdumas selle külge, mis meil on, mis omakorda sunnib (retooriliselt) küsima: ega Eesti järsku ometi valmis ole saanud? Seda pealegi olukorras, kus järjest suurem osa maa- ilmast näib olevat kaasa kistud üha kiiremaid tuure üles võtvasse (geo- poliitiliste) muutuste keerisesse.

Viivi Luige sõnastuses kõlavad need saatuserasked küsimused nõn- da:

Mida me siin iganes ka ei räägiks, seda, mis tuleb, ei aima me iialgi ära, sest see on nii teistmoodi kui see, milleks me valmis- tusime, kui me räägime tulevikust. Elame ühes oma aja ära ela- nud maailmas, jälle peaaegu nagu Kristuse-eelses ajas, kus kõik ohkab uuenduse ja uuendaja järele. Vahe on ainult selles, et see- kord ei ole meil väljastpoolt midagi oodata. Meil tuleb oma risti ise kanda ja ise surnuist üles tõusta. Kuidas see igapäevaelus käib, ei tea keegi. See pole planeeritav (lk 111).

Artur Alliksaar, keda ka raamatu autor mitmel puhul oma majakana tsi- teerib, võtab teema kokku lööva lühidusega: "Mis saabub ja mida ma soovin, on jubedalt erinev."

Viivi Luik hoiatab ajalooõnnetuste ehk kultuurikatkestuste eest. Raskust valmistab siinjuures, et "õppust võtma peavad ikka ja alati uued põlvkonnad, keda eelmise katkestuse, eelmise õnnetuse ajal veel ole- maski ei olnud" (lk 292). Autor meenutab:

Kahekümmes sajand tõi kaasa põhjaliku kultuurikatkestuse, nii- samuti haridusekatkestuse. Kristlik kultuur ja klassikaline haridus katkesid. Võib õigustatult küsida, kas mitte just need katkestused ei sünnitanud kaht suurt kahekümnenda sajandi sõda. Praegu elame jälle ühel kultuuri-, hariduse- ja maastikukatkestuse ajastul, jälle ühes uues ühiskonnas, mille me oleme nimetanud infoühis- konnaks. Ja jälle on katkestuste tulemuseks suur sõda. [...] kas rahvastel on nii palju elujõudu ja eluarmastust, et Euroopa kul- tuur, haridus ja maastik lõplikult ei katke. Kui need liiga pikaks

ajaks katkevad, tekib ka see katkestus, mida võib inimesekatkestuseks nimetada (lk 293).

Nende küsimuste üle mõtisklemiseks tasuks meist igaühel veidi aega võtta.

Mulle näib, et aja tuultes kestma jäämise nimel peetavas heitluses on eestlastel soomeugriliku “tõrjemaagiana” välja kujunenud harjumus peita end väljapoole oma ajalugu. Justkui vaataksime kõrvalseisjatena, kellest midagi ei sõltu, kuidas Keegi Teine meiega toimetab, tehes näo, nagu meid ennast poleks kohalgi. Umbes nii nagu hiilgavalt eneseiroonilises mängufilmis *November* (2017), kus katk tuleb külla ohvreid valima, ent külarahvas heidab kui üks mees küüni muldpõrandale pikali ja teeskleb, et nad on juba surnud. Soomlastel on sellisel puhul kasutusel olnud “ajupuu” kuvand, mida ajavool endaga ühes tassib ja kord ühte, kord teise kaldasse pillutab, kord edasiliikumist peatades, kord kärestikest alla paisates. Selline arusaam on seda ohtlikum, kui sellega liitub veel nüüdisaegne arvutimängulik mõtlemine, kus ülesehitatud virtuaal-maailma kokku varisedes võib teha sõpradega lõunapausi ning seejärel uut maailma üles ehitama hakata. Adumata, et see oleks juba maailm ilma meieta. Machiavelli täiendab ülaltoodut olulise nüansiga, väites, et palja sõnana tähendab “vabadus” inimestele palju rohkem, kui on selle tegelik kaal. Tegelikus elus asetub vabadus alles neljandale kohale pärast julgeolekut/turvalisust, heaolu ja soovi kätte maksta. Käitumise motiivina on vabadus aga kergekaalulisem enesesäilitamise instinktist, mida nii Machiavelli kui ka Thomas Hobbes asetasi kõige kõrgemale astmele.

Viivi Luige sõnul saavad “kõik maailmas toimuvad muutused alguse inimese südamest, mis on täis saladusi. Täis koletisi ja ingleid” (lk 197). Oluline on siinjuures veel ka viis, kuidas mõeldame ja tunnetame aega:

Nii võib öelda, et inimene viibib pidevalt kahe täiesti vastandliku aja ja kahe täiesti erineva ajanäitaja lõhestava mõju all. Üks on tema kell, teine tema süda. Üks on kella-, teine südame aeg. Kusjuures aeg, mida näitavad kellad, on alati mõõdumas, alati käest ära libisemas, ikka lõppemas, kaduv, oma põhiolamuselt materialistlik-pessimistlik ja selletõttu lootusetust ning tuleviku-hirmu sisendav. Südame aeg aga, vastupidi, on alati saabumas, mitte veel päris käes, kõiki lootusi homsele panev, oma põhiolamuselt idealistlik-optimistlik ja selletõttu rõõmus ning julgust sisendav. Kella võimuses on võtta inimeselt lootus ära, südame võimuses on see talle tagasi anda. Südame aeg hõlmab ühekorraga nii minevikku, olevikku kui ka tulevikku, see ei muutu, vaid muu-

dab. [---] Maailm, mille aega mõõdavad kellad ja mitte südamed, on lootusetu, tulevikuta maailm (lk 205–206).

Lisagem, et ajaloolisele inimesele oli süda koht, kus elas tema hing. Nüüdisinimesel on aga südamest saanud paik, mida juhitakse mikrokii-pide abil.

Eelnev oli tahes-tahtmata kõigest tagasihoidlik katse paljudest võimalustest, kuidas Viivi Luike lugeda ja tõlgendada. Lõpuvinjetina ja ühtlasi *Pühaduse purunemist* raamistava sõnumina sobib minu meelest hästi episood Veneetsia rännumehe Marco Polo kohtumisest Hubilai-khaaniga Hiinas umbkaudu 750 aastat tagasi. Valitseja eriliseks naudinguks kujunes õhtuti palee terrassil kuulata kaugelt saabunud külalise kirjeldusi tema enda ulatusliku impeeriumi linnadest. Ühel õhtul lausus väsinud Marco Polo valitsejale: “Isand, nüüd olen teile rääkinud kõiki-linnadest, mida ma tean.” Hubilai-khaan kostis selle peale: “Jääb siiski üks, millest sa pole iialgi kõnelenud.” Külalise küsivat pilku kohates vastas Hubilai-khaan: “Veneetsia.” Marco Polo lausus naeratades: “Ja millest muust te arvasite, et ma teile pajatasin.”

Hubilai-khaan tahtis veel teada, kas Marco Polo räägib Veneetsiasse naastes oma kaasmaalastele samu lugusid mida tallegi. Rännumees sõnas:

Omalt poolt ma räägin ja räägin, aga kes iganes mind kuulab, võtab endasse üksnes sõnad, mida ta ootab [õeldavat]. Maailma kirjeldamine, millele teie nõnda lahkete tähelepanu pöörate, on üks asi, jutud, mis kajavad vastu päevavaraste ja gondoljeeride seas minu maja ees kojujõudmise päeval, on teistsugused, ja need, mida täheldan üles vanas eas, on jällegi midagi muud. See, mis juhib jututust, ei ole mitte hääl, vaid kõrv.

Lühidalt: me kõik kuuleme seda, mida tahame kuulda, ja... mida oskame kuulda lähtudes sellest, mida me juba arvame teadvat.

Franz Kafkale kuulub mõte, et “hea raamat on nagu kirves, mis purustab jäätunud mere meis enestes”. See jõuline kujund, mis tekitab eestlastes paratamatult ehmatava seose raamatute hävitamisega Nõukogude võimu algaastail ning rohkete raamatute vangistamisega aastakümneteks erifondide hoidlatesse, kannab endas tegelikult olulist sõnumit. Head raamatut ei suuda miski purustada. Nii suur, sügav ja püsiv on raamatu hingejalg meie südameis. Just selline teos ja ühtlasi minu jaoks 2024. aasta enim mõtteid äratanud emakeelne lugemiselamus on *Pühaduse purunemine*. Ühtekokku kuuskümmend kolm mõttepärlit, mis on kirja pandud ajavahemikul 1988 kuni 2024. Kuigi esimese ja viimase essee vahele jääb kolmkümmend kuus aastat, tundub, nagu oleksid

need kõik üles tähendatud alles eile. Sedavõrd igavikuliselt värskest kolab “südame hääl”, mida Viivi Luik nii oskuslikult Sõnasse valab.

Margus Laidre

MARGUS LAIDRE (1959) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo teaduskonna 1982, ajalookandidaat 1987, filosoofiadoktor 2000. Aspirantuuris aastail 1983–1987, TÜ ajalooõppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsis uurija Stockholmis Ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, 1991–1996 Eesti suursaadik Rootsis, 1996–2000 Saksamaal, 1997–2000 Vatikanis Püha Tooli juures, 2000–2001 välisministeeriumi Venemaa ja SRÜ büroo juhataja, 2001–2005 välisministeeriumi poliitikaosakonna peadirektor, 2006–2010 Eesti suursaadik Suurbritannias, 2010–2014 Vabariigi Presidendi välisnõunik, 2014–2018 suursaadik Soomes, 2018–2023 suursaadik Venemaal; Rootsi Kuningliku Sõjateaduste Akadeemia välisliige 1995. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil” (1989, nr 1, lk 162–178), “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (1989, nr 8, lk 1663–1680), “Küll wana waenlane...” (1990, nr 5, lk 1025–1042), “Keskaja kaitseks” (1990, nr 12, lk 2580–2599), ““Üks hä tru ja õige Sullane”: Eestlastest Rootsi armee XV sajandi lõpul” (1993, nr 3, lk 476–489), “Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670” (1993, nr 11, lk 2352–2379), ““Vana hea Rootsi aeg” — müüt või tegelikkus” (1994, nr 5, lk 957–962), “Mineviku pikad varjud: Rootsi välispoliitika läbi Moskva silmade” (1995, nr 8, lk 1610–1623), “Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil” (2000, nr 5, lk 931–956), “Karl XII müstilise surm — kas juhuslik kuul või mõrv?” (2000, nr 11, lk 2302–2317), “Inimene ja riik Rootsi ajal” (2001, nr 9, lk 1835–1849), “Sõja tulevik” (2001, nr 11, lk 2251–2273), “Peeter ja Karl: Kaks kanget ajaloopeeglis” (2002, nr 2, lk 298–325), “Võitmatu, kes suri kopsupõletikku: Karl X Gustavi tõus ja langus” (2002, nr 10, lk 2041–2070), “Põhjasõjad Kirde-Euroopas 1558–1721” (2004, nr 1, lk 3–19), “Riigiehitaja Gustaf Eriksson” (2005, nr 1, lk 124–144), “Tulevikku mäletades” (2008, nr 2, lk 463–468) ja “Inimene ja sõja vari” (2024, nr 6, lk 1039–1058), arvustanud Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis X aasta- raamatut (1989, nr 7, lk 1535–1542) ning väidelnud Hannes Walteriga (kaasautor Tõnu Tannberg; 1989, nr 9, lk 1968–1970) ja Heldur Palliga (2000, nr 12, lk 2377–2379).

ABSTRACTS

URMAS BERECZKI. “We don’t talk about this anymore”: The 1983 expedition to the Mansi people

In his reminiscences, the author describes the art students’ 1983 expedition to the Mansi people living in the middle of endless swamps and forests in Western Siberia. The expedition was led by Kaljo Põllu, a legendary lecturer at the predecessor of the current Estonian Academy of Arts. Against the background of descriptions of the surroundings and what happened, the author looks for connections between the Soviet reality and the reasons behind it. He tries to justify his involuntary, although inevitable mistake against the unwritten rules of that time by which he caused frustration and inconvenience to his mentor Kalju Põllu. The third level, however, is fate, which mischievously intertwines and unties, attracts and opposes, creating something that no one directly wanted, to paraphrase a classic we no longer speak of. (Auth.)

GILLES DELEUZE. Literature and life

Gilles Deleuze’s article “Literature and Life”, translated here from his last book Essays Critical and Clinical (1993), examines the relationship between literature and the living experience, between writing as a process and the passage of Life, exploring how literature engages with and expresses life in its multifaceted forms. Deleuze distinguishes between life as a biological, organic process and life as a creative force of becoming that challenges conventional norms, categories, and realities. In this article, Deleuze argues that literature should not simply mirror or represent life, but instead, create new possibilities and realities. He emphasizes the role of literature in breaking free from conventional representations and customary ways of thinking. Literature is an art of transformation, becoming minoritarian, constantly experimenting with language, ideas, and forms to reveal the potentialities

of life. For Deleuze, both philosophy and literature are creative modes of thinking which are traversed by the inorganic, impersonal life powers that engender the world. In this regard, he also discusses the concept of the “people to come”, a recurring theme in his philosophy, which refers to a not yet present society or collective that is given voice through literature and art. He suggests that great literature does not merely capture or reflect the world as it is, but rather, it engages with life’s potential by creating new ways of thinking, being, and existing; it is “the passage of Life within language which constitutes Ideas”. Literature, in opening up a kind of foreign language within the language, is a form of resistance against the limitations of everyday life and a tool for cultural and intellectual innovation. (Transl.)

JÜRI LIPPING. **Deleuze 100: Three presentations**

To celebrate the centenary of Gilles Deleuze, the remarkable and multifaceted French thinker, Jüri Lipping has gathered three presentations on various topics related to Deleuzeian philosophy under the title “Deleuze 100”. The first concerns the method Deleuze employs throughout his oeuvre, which the author calls “philosophical triangulation”, and which consists in tripartite and reciprocally related movement of creating concepts, inventing conceptual personae, and laying out the plane of immanence. The second presentation, “Deleuze’s Thought and the Limits of Philosophy” explores the complicated relationship between two kinds of limits, or rather between *Grenze* and *Schranke*, the German for limit and boundary, that play such a crucial role in the philosophies of Kant and Hegel. The suggestion, in the concluding remarks, that this problematics is reflected in Deleuze’s ontology through the distinction between intensive and extensive multiplicities (or, for that matter, between smooth and striated spaces) is finally taken up and elaborated further in the third presentation, entitled “Deleuze, Riemann’s Space and the Topological Turn in Philosophy”. This text introduces the 19th-century German mathematician Bernhard Riemann’s concept of the manifold that Deleuze takes over and transforms into his own

concept of multiplicity to the extent that Riemann's topological thought virtually underlies Deleuze's whole philosophy of difference. This also gives an additional traction to his notion of geophilosophy (philosophical concepts being first of all geographical before being historical) and helps to realize the idea of an inherent spatiality of thought. (Auth.)

PANKHURI SINHA. **Poetry**

**RIHO NÖMMIK. Science between the sky and the earth:
Physics on Mount Aragats in Armenia**

The author takes the reader to the slope of the Aragats extinct volcano in Armenia, to the Alikhanyan research laboratory of the Yerevan Institute of Physics, located at the altitude of 3,200 meters. During its 80 years of operation, four branches of physics have coexisted there. These study high-energy particles and gamma quanta coming from space (space physics); new particles and particle cascades created by the collision of high-energy particles and atmospheric particles (nuclear physics); impact of near space on human activity (space meteorology); the processes that take place in the atmosphere when the "heavenly government" rages, when thunder roars and lightning strikes. These are caused by charged particles coming from space (atmospheric physics). The research station was established in 1943 as part of the Soviet nuclear bomb development programme. While the Alikhanyan research laboratory is accessible to researchers only during the summer months, the Nor Amberd International Research Centre, founded on the lower slope of Mount Aragats in 1960, operates year-round. Scientists from the USA, France, Japan, the UK, etc. work there, and international conferences are held. The third research institution operating on Mount Aragats is the Byurakan Observatory founded in 1946. The author recalls his personal experiences from six years of work at the Aragats research laboratory in the late 1950s and early 1960s and provides an overview of the centre's later research activities. (Auth., edit.)

EVE PORMEISTER. In Robert Walser's footsteps: Notes on the footnotes of Enrique Vila-Matas' *Bartleby & Co*

Enrique Vila-Matas' desire to be in change and transformation as a person and as an author is expressed in both the form and the content of the book Bartleby & Co (2000). This book, which rather resembles a literary critical essay, revolves around writers with the Bartleby syndrome who have been named after the character of Herman Melville's story "Bartleby, the Scrivener: A Story of Wall Street" written in 1853. They are non-writers or writers who have stopped or interrupted writing for some reason or have only considered it as a possibility. At that, one of the core questions is the question about the literature of the future: the (inevitable?) dynamics of literature, the need to move towards change and the general possibility of literature as a cultural phenomenon and way of being.

The structure of Bartleby & Co consists of 86 footnotes running as plain text. The first of the footnotes concerns the Swiss writer Robert Walser (1878–1956). It is just this fact that prompts the author of the essay ask why Vila-Matas — although he shares common ground with the Swiss writer; and the title of Herman Melville's story provides a certain hint — places namely Robert Walser in the role of the frontman of non-literature and makes him one of the main guiding threads running through the book and its indirect framer.

In relation to Walser, several other why-questions arise, such as: How far can the moral boundaries of the author's poetic methods go between reality and fiction when depicting a really existing person? Does one author or reader, for whatever purpose, have the right to falsify details, to graft onto another author something that is believed to be read from his works?

The final section of the article brings together Robert Walser, whom Vila-Matas' narrator of calls a slacker, and his Müßiggang with the Estonian writer Andrus Kivirähk and his 'idling away' (molutamine), and the 'idle time' (jõudeaeg) of the Estonian writer Doris Kareva and the 20th-century Chi-

nese thinker Lin Yutang — one of the most necessary parts of the creative process is the subconscious thought and viewing activity and self-creation in apparent inactivity. (Auth.)

PEETER KAASIK. “*Bis auf weiteres...*”: Official announcements in the Estonian press in summer 1941 about the establishment of the German military rule

The battles of the Second World War on Estonian soil began early in July 1941. The German troops conquered the Estonian mainland by the beginning of September 1941 and the Western Estonian islands by the end of October.

The war plans were based on a smooth transition from military to civilian power. Many political plans made by the Third Reich when planning the war in the East turned out to be utopian, and this was quickly revealed. Among other things, it quickly became clear everywhere in the conquered areas that the Germans could not govern with their own forces only, but it was necessary to involve the locals somehow, although without promising anything concrete about the future.

This article deals with the announcements of the German military forces published in the Estonian press during the war summer of 1941. The conclusions are based on a database which includes 1,172 regulations, orders, instructions and announcements (or their summaries) by the military authorities published in the Estonian press.

It is namely the public announcements that show the limitations of the powers of the German military authorities. Therefore, the system gradually adapted itself to the circumstances which by far did not correspond to the original plans. Often, in a tacit agreement with the military authorities, the locals took the exercise of self-government and areas of life that require quick decisions into their own hands. In some ways, such semi-official local initiative was suitable for the military authorities. On the one hand, they lacked competence and

human resources to deal with all areas. On the other hand, there was also a lack of authority to regulate various areas of civil power, especially those related to economy, social affairs, healthcare, justice, education, property relations, etc.

A characteristic feature in all of this are the references to the “temporality” of the arrangements and the representatives of power. The German military authorities preferred to use rather vague forms such as “until further orders” (bis auf weiteres. . .), “until further notice. . . ” (bis zur Bekanntgabe. . .), etc., which aptly summarize the aforementioned “unofficial” period.

Such a vague situation, however, could not last indefinitely. Thus, the solution was that, to the dismay of the Ministry of State for the Occupied Eastern Regions, a local domestic civil administration, the Estonian Self-Government, which was subjugated to the military authorities, was appointed at the end of September. This made it possible to start harmonizing the temporary arrangements in several areas of life, which sometimes differed considerably according to counties. This also liberated the military authorities from dealing with many of the practical issues of local administration, also ushering in a new “provisional” period until the installation of the German civilian government in December 1941. (Auth.)

Review

MARGUS LAIDRE. Time for the heart: Reading Viivi Luik

Viivi Luik. Pühaduse purunemine. [Shattering of Sanctity.] (Eesti mõttelugu 179.) Ed. by Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, 2024. 320 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXIII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

URMAS BERECKZI (1957), adviser to the Hungarian ambassador in Tallinn

GILLES DELEUZE (1925–1995), French philosopher

PEETER KAASIK PhD (1974), senior researcher at the Estonian Institute of Historical Memory, research fellow at the Estonian War Museum — General Laidoner Museum

MARGUS LAIDRE PhD (1959), historian, ambassador

JÜRI LIPPING PhD (1970), freelance philosopher

MAARIT MURKA MA (1981), artist

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

RIHO NÕMMIK PhD (1936), space physicist

EVE PORMEISTER PhD (1956), Germanist, librarian at the Department of Exile Estonian and Older Literature in Tartu Public Library

PANKHURI SINHA (1975), bilingual Hindi poet, story writer and translator

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXIII

[31. detsember 1950 (jätk).] Ajalehe "Edasi" lahkuva aasta viimane number²⁹³⁴ toob nähtaval kohal pikema nimeta kirjutise "EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi otsuste täitmisest TR Ülikoolis", mis pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli parteialgorganisatsiooni üldkoosolekule 29. dets. 1950. a., kus arutati, kuidas algorganisatsioon on pleenumi otsusi täitnud.

Tsiteerides ülikooli parteialgorganisatsiooni sekretäri A. Kõörna ettekannet, ütleb kirjutis muuseas:

EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi ajaloolised otsused töid murrangu TR Ülikooli partei-algorganisatsiooni töösse. Enne VIII pleenumit paljastas parteialgorganisatsioon liiga nõrgalt ja ebajärjekindlalt kodanlik-natsionalistlikke ja kulaklikke elemente, kes kaua aega olid Tartu Riiklikus Ülikoolis juhtivail kohtadel. Pärast seda, kui parteialgorganisatsiooni koosolek oli EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi otsused läbi arutanud ja märkinud abinõud nende täitmiseks, asus parteialgorganisatsiooni büroo puuduste kõrvaldamisele. Võeti tarvitusele abinõud õppejõudude kaadri tugevdamiseks. [...] Kontrolliti õppejõudude kaadri tööalaseid võimeid ja poliitilist taset, paljastati kodanlikud natsionalistid ja klassivõõras element, kes nüüd on ülikooli tööst eemaldatud.

Hoolimata tehtud tööst esineb EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi otsuste täitmisel ülikoolis veel palju puudusi. Õppejõudude hulgas on veel neid, kes oma tööga ei kindlusta üliõpilaste kommunistlikku kasvatamist. Eriti on ristsustunud arstiteaduskonna õppejõudude kaader. Ka kasvatustöö üliõpilaste hulgas on selles teaduskonnas nõrk.

Dekanaatide osa õppekasvatuslikus töös rõhutab koosolekul [Vassili] Rõbkin. Ta ütleb muide, nagu märgib kirjutis, "et arstiteaduskonnas on palju puudusi just sellepärast, et dekanat pole

²⁹³⁴""Edasi" 3. aastakäik, nr. 308 (822) — 31. detsembril — lk. 2, (1950)." *Herbert Normanni märkus*.

komplekteeritud. Dekanaadi ülesandeks on juhtida metoodilist tööd, võidelda eesrindliku nõukogude teaduse eest ülikoolis”.

Toodud väljavõtted kirjutisest panevad tahtmatult mõtlema; on selge, et arstiteaduskonna õppejõudude hulgast otsitakse ohvreid...

*

Väljas on pime, saatusraske öö. Taevas on kattunud pilvedega, sajab kerget, hõredat lund. Pakane on vähe raugenud... Ja sellest pimedast talvisest ööst ta lähenebki — see uus, nii mõnelegi saatuslik 1951. aasta — vaenuliku lohetaolise maona...

Kell lööb kaksteist...

1951

Kummaline ja vahel otse võigas vemp on elu, aga ometi — elagem ja lootkem.

P. Tšaikovski

(Kirjast J. P. Špažinskajale²⁹³⁵

26. jaan. / 7. veebr. 1890.)

1. jaanuar. Algava uue aasta varased kahvatud tunnid, 20. sajandi teise poole arglik koidik...

Mõtted keerlevad rahutult tundmatu tuleviku ümber.

Veel kunagi pole homne päev tundunud ebaselgemana, kurvemana, kui neil hämar-hallidel tundidel, veel kunagi pole mure varitsenud nii vahenditus läheduses...

Ja püsib tunne, et iga maja, puu ja põõsa tagant luurab nägematu oht, et igas vastutulevas inimeses varjab end salajane vaenlane.

Uus aasta aga on alganud oma ülesannete täitmist...

*

²⁹³⁵Pianist Julija Špažinskaja (Porohontseva; srn 1919 Sevastopol), Vene dramaturgi Ippolit Špažinski (1844–1917) abikaasa (a-ni 1886). Helilooja tutvus Julijaga tema abikaasaga koostööd tehes ning innustas naist tegelema kirjandusega. Säilinud on Tšaikovski 82 kirja Špažinskajale aastaist 1885–1891, tsiteeritud kirja täisteksti vt en.tchaikovsky-research.net/pages/Letter_4014.

Tartu Jaani kalmistu on sügavas lumes... Ainult siin ja seal mustavad purustatud kalmumärgid nagu langenute kuhjad V. V. Vereštšagini sõjamaalil "Šipka-Šeinovo".²⁹³⁶

Sajab õhulisi, õrnu lumehelbeid... Varsti katab viimaseid musti purustusjälgi kalme säästev lumevaip...

Naaberkalmistul haljendavad ema üksildasel puhkepaigal värsked, järjest lumme kaduvad kuusepärsjad, poja tagasihoidlik uue aasta tervitus...

Suurele marjaküllasele pihlale ühes tänaväärses aias las-kub hulgapäine viristajate-siidisabade salk, et oma maiuspala — pihlamarju — lume seest päästa.

Tugevates peatuttides, mustas kurgualuses punakashallil rin-nal, mustades tiibades valgete alade ja kollase pikivöödiga ja laia kollase ribaga tüürsulgede tipul soovivad nad meeldivate pidu-like gratulantidena möödujaile julgelt head uut aastat kliriseva peene viristamisega...

Telefoni teel õnnitleb uue aasta puhul oma endist kateedri-juhatajat Dora Judeikin.

2. jaanuar. Kinnine kiri — Tartu Riikliku Ülikooli uue aasta õnne-soov minule, arstiteaduskonda risustavale elatanud õppejõule.

Kirjaümbrikus kaks masinkirjas paberit.

Üks neist on eestikeelne väljavõte rektori A. Koorti käskkir-jast 2. jaanuarist 1951. a., millega tema — rektor Kõrgema Ha-riduse Ministeeriumi Ülikoolide Peavalitsuse ülema käskkirja põhjal 26. dets. 1950. a. vabastab Tartu Riikliku Ülikooli teenis-tusest sisehaiguste propedeutika kateedri professori, meditsiini-liste teaduste doktori Herbert Normanni kui ülikooli nõuetele mittevastava, alates 17. jaanuarist 1951, teine — venekeelne ära-

²⁹³⁶Vereštšagin, Vassili Vassiljevitš (1842–1904), vene maalikunst-nik. Tema maal "Šipka-Šeinovo" kujutab langenute kuhjade kaetud lu-mist lahinguvälja peale Vene võitu Šipka-Šeinovo all 28. dets. 1877 Vene-Türgi sõjas 1877–1878. Tagapõhjal tervitab võitjaid vägesid val-gel ratsul kihutav vene väejuht kindral M. D. Skobelev. Vereštšagini maal "Šipka-Šeinovo" (1877–1878) asub Moskvas Riiklikus Tretjako-vi pildigaleriis, kordusmaal (1878–1879) Vene Riiklikus Muuseumis Leningradis." *Herbert Normanni märkus.*

kiri Nõukogude Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumi Ülikoolide Peavalitsuse ülema käskkirjast 26. detsembrist 1950 lakoonilise tekstiga:

Vabastada meditsiiniliste teaduste doktor professor Normann Herbert Fridrihovitš tööst Tartu Riiklikus Ülikoolis, kui mitte vastavat ülikooli nõuetele. Nõukogude Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumi Kolleegiumi liige, Ülikoolide Peavalitsuse ülem prof. K. Žigatš.²⁹³⁷

Samasuguse õnnesoovi osaliseks saab prof. R. Bernakoff.

3. jaanuar. Teatan oma kaastöölistele minu lahkumisest ülikoolist. Dora Judeikin ehmub alul, jääb siis kauaks mulle tardunult otsa vaatama, Elsa Kadak langetab pea. Natalie Grosdovi nägu ma ei näe, kuna ta parajasti kirjutab haiguslugu.

Kuuldub, et sisehaiguste propedeutika kateeder viiakse üle I Sisehaigustekliiniku, praeguse Tartu Kliinilise Haigla I sisehaiguste osakonda.

²⁹³⁷ 11. detsembril 1950. aastal saatis rektor Alfred Koort NSVLi Kõrgema Hariduse Ministeeriumi Ülikoolide Peavalitsuse ülemale Kuzma Žigatšile kirja, milles TRÜ palus vabastada professori ja teaduste doktori Herbert Normanni töölt ülikoolis, sest ta ei sobi pedagoogilisele tööle kõrgemas õppeasutuses nii oma ametialaste kui ka ideoloogiliste omaduste poolest. Kirjas on lisatud, et sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja kohustest vabastati ta rektori käskkirjaga 11. novembrist 1950 (RA, EAA.5311.87/53.26, l. 55). Kirjale oli lisatud ka iseloomustus, mis ilmselt on 6. detsembril 1950. a rektor Koorti ja ülikooli parteialorganisatsiooni sekretäri Arno Kõörna allkirjastatud venekeelne tekst (samas, l. 60). Selles leiduvad laused: “Kateedri õppetöö kvaliteet ei ole vajalikul tasemel. Sõjajärgsel ajal kateedri teadustööd ei juhi, aspirante ei juhata. Korporatsioon Revelia vilistlane. Võttis osa lahinguist Punaarmee vastu 1919.–1920. a. Oli organisatsiooni Kaitseliiti liige 1936.–1940. aastal ja Isamaaliidu liige 1936.–1940. aastal. Saksa okupatsiooni ajal oli ajakirja “Eesti Arst” peatoimetaja asetäitja. Astus Nõukogude ajakirjanduses kaks korda üles ja mõistis oma tegevuse selle ajakirja juures hukka, kuid ebapiisavalt ja surve tulemusena.” K. Žigatsi käskkiri 26. detsembrist on TRÜsse jõudnud 30. detsembril (samas, l. 23). Rektor Koorti 2. jaanuari 1951. a käskkirja Normanni kohta vt samas, l. 24.

4. jaanuar. Viimane loeng sisehaiguste propedeutikas stomatoloogia osakonna üliõpilastele. Väike meeldiv tume tütarlaps — Virve Klausen²⁹³⁸ — annab mulle kursuse nimel noorusvärске naeratuslega üle kimbu õhetavaid roosakaspunaseid alpikannikesi. Ta ei aima, et need on viimased lilled Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna üliõpilaste poolt oma lahkuvale õppejõuele...

5. jaanuar. Mikrobioloogia kateedri vanemõpetaja Selma Laanese promotsioon ülikooli aulas.²⁹³⁹ Kaitseb oma väitekirja "Imikute ja väikelaste soolemikrofloora nakkusliku kõhulahtisuse puhul"²⁹⁴⁰ (teaduslik juhendaja: mikrobioloogia kateedri juhataja, meditsiiniliste teaduste doktor prof. F. Lepp) ametlike oponentide veterinaarteaduste doktori prof. F. Laja ja meditsiiniliste teaduste kandidaadi dots. K. Kõrge vastu meditsiiniliste teaduste kandidaadi teadusliku kraadi omandamiseks. Pikas mustas kleidis näeb dissertant pidulik ja õpetatud välja.

K. Kõrge arutab oma sõnavõttus dissertatsiooni sisulisi küsimusi, F. Laja laskub filoloogilistesse vaidlustesse. Pealtkuulajaist võtavad sõna lastekliiniku arstid Leida Keres ja Kohandi.²⁹⁴¹

²⁹³⁸ Virve Klausen (1930–?) õppis TRÜ arstiteaduskonnas stomatoloogia erialal 1948–1952, mil selle lõpetas. Töötas seejärel Urvaste maa-haigla hambaarstina, oli Antsla rajooni Töörahva Saadikute Nõukogu saadik ja tervishoiukomisjoni esimees.

²⁹³⁹ Vt I. Maaroos, "Kandidaadi väitekirja kaitsmine". — *Edasi*, nr 2, 3. I 1951, lk 2; Irene Maaroos, "Selma Laanes — meditsiiniliste teaduste kandidaat". — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 2, 13. I 1951, lk 2.

²⁹⁴⁰ Väitekirja käsikiri säilib Tartu Ülikooli raamatukogus, www.ester.ee/record=b3600943*est, venekeelset autoreferaati vt ka www.ester.ee/record=b1425076*est.

²⁹⁴¹ Elmar Kohandi (Koch; 1911 – 22. I 1999 Tartu) õppis T(R)Ü arstiteaduskonna raviosakonnas 1937–1945, mil selle lõpetas, korp Uga-la liige. Juhutöödel taludes 1929–1930, ajateenistuses Eesti kaitseväes 2. soomusrongirügemendis Valgas 1930–1931, taas põllu-, metsa- jt juhutöödel Puhja, Konguta ja (a-st 1934) Ridala vallas 1931–1937, praktikant Lääne Maahaiglas Haapsalus 1940, praktikant ja ordinaatori kt Tallinna Sisehaiguste Haiglas 1941–1942; eesti 36. politseipataljoni alusel uuesti formeeritud pataljoni arst (hiljem 288. pataljoni), sh Leedus ja Narva rindel 1943–1944; tähnilise soetõve ravimiseks rajatud ajutise nakkushaigla ordinaatori kt Kallastel 1944–1945; TRÜ pe-

Prof. G. Rägo vaidleb protsentide liig täpsa väljaarvutamise vastu. Temale tundub võõrana kuulda ja lugeda, et haigustunud lastest hospitaliseeriti 66,92% või et kõhulahtisusse suri 20,66% juhtudest.

Kirja teel on saabunud küsimusi Gorkist ja kui mälu ei peta, Taškendist. Neile soovitakse kirjalikku vastust. Rektor A. Koort loeb küsimused ette, vastused stenografeeritakse.

Siis asutakse hääletamisele. Rektor konstateerib, et koos on 49 ülikooli nõukogu liiget, puudub — 12. Häältelugemiskomisjoni valitakse G. Rägo, E. Aunap ja H. Sutter. Poolthääli antakse — 47, vastuhääli — 2. Seega otsustab nõukogu, nagu sedastab rektor, anda Selma Laanesele meditsiiniliste teaduste kandidaadi teaduslik kraad.

Protokoll häältelugemistulemuste kohta on venekeelne.

*

Nõukogu koosolekul teatab Hiie Valdesele, et olen ülikooli teenistusest vabastatud. Valdese näole tekib ehmunud ilme; ta ei vasta midagi, tõmbub vaid sügavalt enesesse. Mõtted suunduvad nähtavasti omaenese saatusele.

*

Hionile on tulnud dekanaati üliõpilaste poolt arvukaid kaebusi: lugevat ettevalmistamatult, süsteemitult, teatraalselt, uputavat kuulajaid arvudesse. Hioni loengute puudusi tunnistab Räni avalikult. Ka Räni enese loengute kohta on kuulda rohkesti nurnat...

6. jaanuar. Tuleb vastu Kuno Kõrge. Surub vaikselt kätt ja küsib: "Kas on õige, mis räägitakse?"

diaatriakateedri assistendi kt 1945 ja assistent 1945–1952, õppeülesandetäitja 1959–1975; Vabariikliku Tartu Lastekliiniku ordinaatori kt 1945 ja osakonnajuhataja 1945–1948, Tartu Linna Kliinilise Lastehaigla II ehk terapeutilise osakonna arst ja juhataja 1952–1977, ordinaator 1977–1986, Tartu Meditsiinilise Keskkooli lastehaiguste lektor 1946–1950; parteitu.

– Õige, vastan lühidalt.

Ta surub veelkord mõistvalt kätt ja tähendab siis tasa: “Tuleme varsti järele.” Ja peale hetkelist vaikimist lisandab sõbraliku muigega: “Peame joonduma eesrindlaste järele. . .”

*

Lisaks prof. R. Bernakoffile ja minule on ülikooli teenistusest vabastatud veel põllumajandusteaduste doktor prof. Elmar Liik, põllumajandusteaduskonna väikeloomakasvatuse kateedri praegune dotsent.²⁹⁴²

Arkadi Uibol on Moskvas viibides tekkinud kopsuverejooks. Viibib praegu ühes seelses kopsutuberkuloosi sanatooriumis ravil. . .

7. jaanuar. Ajalehes “Tartu Riiklik Ülikool” 6. jaanuarist 1951. a.²⁹⁴³ toob keegi J. Kask²⁹⁴⁴ artikli “Leppimatult ja täie otsustavusega arendada võitlust ideoloogilisel rindel”. Selles käsitleb²⁹⁴⁵ ta Eestimaa K(b)P Keskkomitee VIII pleenumi ajalooliste otsuste täitmisel võitluses kodanlike natsionalistide, nende kaasajooksikute ja vaenuliku kodanliku ideoloogia retsidiivide vastu Tartu Riiklikus Ülikoolis saavutatud tulemustel ja veel püsivatel puudustel. Peatudes Tartu Riikliku Ülikooli parteialgoranisatsiooni üldkoosolekul 29. dets. 1950. a. neis küsimusis toimunud sõnavõttudel, kirjutab ta muuseas:

Tunduvat edu on saavutatud ülikooli õppejõudude kaadri tugevdamisel ja tervendamisel. Rida aktiivseid kodanlikke natsionaliste kõrvaldati ülikoolist või juhtivalt töölt. Nad on asendatud kas vennasvabariikidest saadetud õppejõududega või alles äsja meie ülikooli lõpetanud noortega, kes oma

²⁹⁴²Sõna “dotsent” kohal on päevikus küsimärk. Elmar Liik oli professor ja väikeloomakasvatuse kateedri juhataja 1945–1951.

²⁹⁴³“Tartu Riiklik Ülikool”, IV aastakäik, nr. 1 (89), lk. 2, (1951).
Herbert Normanni märkus.

²⁹⁴⁴J. Kask oli Olaf-Knut Uti (1929–2016) pseudonüüm, kes sel ajal õppis TRÜ õigusteaduskonnas ja oli 1948–1951 ühtlasi ajalehe *Tartu Riiklik Ülikool* vastutav sekretär.

²⁹⁴⁵Nii tekstis, p.o näiteks *peatub*.

kohustusi täidavad kõigest hingest ja paremini kui need "asendamatud" kodanlikud spetsialistid, kellest me nüüd oleme vabanenud.

Ent saavutuste kõrval esineb veel ka üsna suuri puudusi. Kuni käesoleva ajani on jäetud vastutusrikkale tööle mõningad kodanliku ideoloogia kütkes viibivad inimesed, kellelt ei saa lootagi noorte kasvatamist kommunismi vaimus. Eriti suur on selline risustatus arstiteaduskonnas [---].

[---] Teadusliku töö juhtimine on viimase ajani olnud lubamatult nõrk. Mõnel pool (näit. arstiteaduskonnas) esineb teadusliku uurimistöö plaanides veel objektivismi elemente. Teaduslike kraadide määramise uuesti läbivaatamisele ei ole tegelikult veel üldse asutud.

Neid ridu lugedes jääb mulje, et prof. Bernakoffi ja minu kõrvaldamine ülikoolist ei ole veel vabastanud arstiteaduskonda teda koormavast risust, vaid et selle õhkkond vajab edasist puhastamist. Kas aga Bernakoffi asendaja Irina Veerma on teaduslikult tugevam kui "asendamatu" spetsialist Bernakoff, on siiski suur küsimus.

Kas minust kui omaaegsest morganistist on nüüd tehtud kodanlik natsionalist, artiklist ei selgu...

"Tartu Riikliku Ülikooli" sama numbri juhtkirjast "Kogu kollektiivi tõsine tuleproov" selgub, et

[Ü]htse kõrge nõudlikkuse kindlustamiseks eksamitel tuleb rektori käskkirja alusel igas teaduskonnas sisse seada kontroll eksamite käigu üle selleks määratud õppejõudude poolt.²⁹⁴⁶

Kas ei oleks otstarbekas igal eksamissessioonil korraldada eksamid ka eksaminaatoritele selgusele jõudmiseks, kas nad on üldse võimelised eksamineerima?

8. jaanuar. Täna lõpetas Einmann minu süsiportree. Lihtsas kuld-kirjus raamis mõjub portree õnnestununa ja realistlikuna ning

²⁹⁴⁶Kogu kollektiivi tõsine tuleproov. — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 1, 6. I 1951, lk 1.

jääb huvitavaks mälestuseks ajast, mil tegelesin Tartu Ülikoolis sisehaiguste propedeutika professorina.

9. jaanuar. Vestlus Tartu Polikliiniku, nüüd Vabariikliku Tartu Polikliiniku juhataja-peaarsti dr. E. Muraševiga. Küsin, kas leidsuks minule polikliinikus tööd, kas ta sooviks mind oma asutisse tööle võtta. Vastus on jaatav ja igati pooldav. Tööd leidsuks kas või A(rstliku) K(onsultatsiooni) K(omisjoni)s, kus puudub vilunud terapeut, kuid tööle võtmine sõltub endise Kliinikute Valitsuse, nüüd Tartu Kliinilise Haigla direktorist-peaarstist dr. Aleksander Kaljust. Soovitab sellega rääkida...

10. jaanuar. "Esitatud märkmetega neerude funktsioonivõime määramise kohta lubage mul oma loengud sisehaiguste propedeutikas lõpetada ja soovida teile edaspidiseks töörõõmu, jõudu ja edu!"

Nende sõnadega lõpetan oma viimase loengu raviosakonna üliõpilastele Tartu Riiklikus Ülikoolis.

Üliõpilased tõusevad vaikselt püsti, seisavad liikumatutena, pidulikena. Näib, nagu tunnevad, nagu mõistavad nad, et öeldud sõnad on hüvastijätt oma õpilastega... on lahkumine pikalt akadeemiliselt tööpõllult...

Auditooriumi uks sulgub mu järel...

11. jaanuar. Aleksander Kalju võtab mind lahkesti vastu, tähendab, et tunneks vaid heameelt, kui "säärane spetsialist" nagu mina rakenduks polikliiniku töösse. Ainult töölevõtmiseks on vajalik Tervishoiuministeeriumi kaadrite osakonna ülema nõusolek. Paneb ette kirjutada tema nimele vastav avaldis, motiveerides Tartu Polikliiniku tööle asumise soovi minu tervisliku seisundiga. Ta saadab avaldise ministeeriumi ja jaatava vastuse saabumisel rakendab mind kohe tööle. Koostan samas avaldise, olen aga sisemiselt veendunud, et Tartus mulle tööd ei anta...

(Järgneb)